

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
YAYIN NO : 48

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAN LOZAN'A

ERMENİ SORUNU

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

Yrd. Doç. Dr. Haluk SELVİ

SAKARYA - 2003

T.C.
Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü

Bu çalışma Prof. Dr. Enver KONUKÇU ve Prof. Dr. Mehmet ALPARGU tarafından incelenmiş olup basımı Sakarya Üniversitesi Rektörlüğünün 252 no'lu Yönetim Kurulunda kararlaştırılmıştır.

**BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAN
LOZAN'A**

ERMENİ SORUNU

YRD.DOÇ.DR. HALUK SELVİ

SAKARYA 2003

T.C.
Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDAN

LOZAN'A

ERMENİ SORUNU

YRD. DOÇ. DR. HALUK SELVİ

2003 AYRAKAS

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖNSÖZ	1
GİRİŞ	
ERMENİ TARİH YAZIMI VE ERMENİ TARİHÇİLERİNİN	
İDDİA	
Bu çalışma Prof. Dr. Enver KONUKÇU ve Prof. Dr. Mehmet ALPARGU tarafından incelenmiş olup basımı Sakarya Üniversitesi Rektörlüğünün 252 no'lu Yönetim Kurulunda kararlaştırılmıştır.	
I- OSMANLI DEVLETİNDE ERMENİLER	19
II- İTİHAT ve TERAKKİ FİRKASI VE ERMENİLER	35
II. BÖLÜM - BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA ERMENİLER	
I- ERMENİLERİN SEVK VE İSKANI VE TEHCİR OLAYI	
1- Tehcire Kadar Ermeni Olayları	47
2- Tehcir Kanunu ve Tehcirin Uygulanması	62
II- DOĞU ANADOLU'DA ERMENİ POLİTİKALARI	
1- Siyasi Gelişmeler	78
2- Doğu Anadolu'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar	87
III. BÖLÜM - MONDROS MÜTAREKESİ DÖNEMİNDE ERMENİLER	
I- MÜTAREKE VE ERMENİLER	97
1- Ermeni Tutukluları, Ermenilerin Geri Dönemeleri ve Malların İadesi	100
2- Ermeni Yetimleri	107
3- Savaş Suçlarının Cezalandırılması	113

Bu çalışma Prof. Dr. Enver KONUKÇU ve Prof. Dr. Mehmet ALPARGU tarafından incelenmiş olup basımı Sakarya Üniversitesi Rektörlüğünün 252 no'lu Yönetim Kurulunda kararlaştırılmıştır.

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

4- Diğer Ermeni Olayları	115
İÇİNDEKİLER	
II- DOĞU CEPHESİNDE ERMENİLER	123
1- Kafkasya'da Ermeni Katliamları	124
2- Sınır Ötesi: Kars, Ardahan, Oltu'da Ermeni Faaliyetleri	Sayfa 121
ÖNSÖZ	121
GİRİŞ	143
ERMENİ TARİH YAZIMI VE ERMENİ TARİHÇİLERİNİN İDDİALARI	148
I. BÖLÜM	13
I- OSMANLI DEVLETİ'NDE ERMENİLER	19
II- İTTİHAT ve TERAKKİ FIRKASI VE ERMENİLER	35
II. BÖLÜM BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA ERMENİLER	69
I- ERMENİLERİN SEVK VE İSKANI VE TEHCİR OLAYI	71
1- Tehcire Kadar Ermeni Olayları	47
2- Tehcir Kanunu ve Tehcirin Uygulanması	62
II- DOĞU ANADOLU'DA ERMENİ POLİTİKALARI	204
1- Siyasi Gelişmeler	78
2- Doğu Anadolu'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar	87
III. BÖLÜM MONDROS MÜTAREKESİ DÖNEMİNDE ERMENİLER	
I- MÜTAREKE VE ERMENİLER	97
1- Ermeni Tutukluları, Ermenilerin Geri Dönmeleri ve Malların İadesi	100
2- Ermeni Yetimleri	107
3- Savaş Suçlarının Cezalandırılması	113

1	ÖNSÖZ
	GİRİŞ
3	ERMENİ TARİH YAZIMI VE ERMENİ TARİHÇİLERİNİN İDDİALARI
	I. BÖLÜM
19	I- OSMANLI DEVLETİNDE ERMENİLER
35	II- İTTİPAK ve TERAKKİ FİRKASI VE ERMENİLER
	II. BÖLÜM BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA ERMENİLER
	I- ERMENİLERİN SEVK VE İSKANI VE TEHCİR OLAYI
47	1- Tehcir Kadar Ermeni Olayları
62	2- Tehcir Kanunu ve Tehcirin Uygulanması
	II- DOĞU ANADOLU'DA ERMENİ POLİTİKALARI
78	1- Siyasi Gelişmeler
87	2- Doğu Anadolu'da Ermenilerin Yapıldığı Katliamlar
	III. BÖLÜM MONDROS MÜTAREKESİ DÖNEMİNDE ERMENİLER
97	I- MÜTAREKE VE ERMENİLER
	1- Ermeni Tutuklular, Ermenilerin Geri Dönüşleri ve Malların İadesi
100	
107	2- Ermeni Yetimler
113	3- Savaş Suçlarının Cezalandırılması

4- Diğer Ermeni Olayları 115

II- DOĞU CEPHESİNDE ERMENİLER 123

1- Kafkasya'da Ermeni Katliamları 124

2- Sınır Ötesi: Kars, Ardahan, Oltu'da Ermeni Faaliyetleri 129

3- Müslüman Mülteciler 143

4- Şark Harekatı ve Gümrü Antlaşması 148

III-GÜNEY CEPHESİNDE ERMENİLER 154

IV. BÖLÜM

ULUSLAR ARASI GÖRÜŞMELERDE ERMENİ

SORUNU

1- Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Sorunu 169

2- Ermenilerin İşbirliği 181

3- San Remo Konferansı ve Sevres Antlaşması'nda Ermeni Sorunu 193

4- Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorunu 204

SONUÇ 211

KAYNAKLAR 214

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

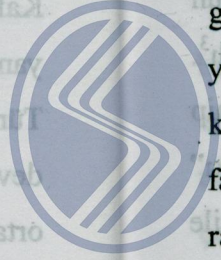
ÖNSÖZ

Ermeni Sorunu, Türk siyasal hayatına girdiğinden bu güne kadar bir çok safhalardan geçerek ve uluslar arası kamuoyunda Türkiye'yi daha da zora sokarak devam etmektedir. Bu süreç içerisinde sorunun dünya kamuoyuna taşınmasından fayda uman Ermenilerin her seferinde elleri boş kalmış ve çabalarının sonuçlarını hep büyük güçler toplamışlardır. Yaklaşık yüz yıllık bir uluslar arası boyuta sahip olan bu sorunun takip ettiği seyir göz önüne alındığında bu durum daha iyi bir şekilde müşahede edilebilir. Türk tarafı her türlü yola baş vurarak sorundaki haklılığını ortaya koysa da, büyük güçler Kafkasya ve Orta Doğu politikalarının geleceği için Ermenilerin yanında yer almaya devam etmişlerdir. Bütün bu düşüncelere rağmen Türk ilim adamları Ermeni Sorunu üzerine akademik çalışmalara devam etmek zorundadır. Bu çalışma böyle bir düşüncenin sonucunda ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmamızda ilk olarak, Ermeni tarihçiliği ve Ermeni iddialarının tarihi boyutu ve kaynakları üzerinde durarak bugünkü Ermeni iddialarının geldiği son noktayı ele alacağız. Böylece çalışmamızın gerekçelerini oluşturacağız. İkinci olarak 1914 yılına gelene kadar özellikle 1908-1914 yılları arasında cereyan eden olaylardan ve tarihi süreçten bahsederek, arşiv belgeleri ışığında 1915 yılında tehcirin uygulanması üzerine duracağız. Tehcirin sebepleri ve sonuçlarını ele alacağız. Mondros Mütarekesi ve bu dönemde Ermenilerin durumu, faaliyetleri, Kafkasya ve Doğu Anadolu'da

Türklere karşı davranışları ve sonuçları üzerinde durarak Doğu ve Güney cephelerindeki gelişmeleri inceleyeceğiz.

Bu çalışma boyunca bana gösterdileri yakın ilgi ve yardımdan dolayı sayın Rektörüm Prof. Dr. Mehmet Durman'a, hocalarım Prof. Dr. Enver Konukçu'ya ve Prof. Dr. Mehmet Alparğu'ya teşekkür ederim.

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

GİRİŞ

ERMENİ TARİH YAZIMI VE ERMENİ TARİHÇİLERİNİN İDDİALARI

Ermeni tarih yazımının temeli, 1894-1896 yılları arasında Osmanlı Devleti içerisinde meydana gelen olaylar, 1909 Adana Olayları ve 1915 Tehcirine dayanır. 1894 yılından bu yana Ermeni tarihçileri hep aynı metodu izleyerek Osmanlı Devletinin kendileri hakkında katliam politikasını izlediğini ve 1915 tehciriyle bunun soykırım niteliğini aldığını iddia ederler. Bu tarihçiler ya olayların geçtiği tarihlerde bu bölgede bulunan Hıristiyan görevlilerinin yazdıklarını ya da sözde bu katliamlardan kurtulanların anlattıklarını kendilerine kaynak olarak seçerler. Bu yazarlar için bunların dışında farklı bir kaynağı kullanarak yeni bir tarihi yaklaşım göstermek pek rastlanır bir olgu değildir.

1890 yılından itibaren şekillenmeye başlayan Avrupa ve Amerika'da Ermeni diasporası bu tarihi yaklaşımın temelini oluşturur. Zira bu yeni oluşumu daha çok Taşnak ve Hınçaklar şekillendirirler. Bu teşkilatların ana hedeflerinden birisi Avrupa kamuoyunu, Hıristiyanlığı da kullanarak, Osmanlı Devleti aleyhine harekete geçirmektir. 1894-1896 Olayları ve 1909 Adana Olaylarında bu propaganda metodu çok iyi kullanılmış, Avrupa ve Amerika'da bir çok kitap bastırılmış, Avrupa gazetelerinde katledilen Ermenilerle ilgili haberler ve güya bu katliamdan kurtulan Ermenilere ait hikayeler sık sık yer almıştır. Amerika'daki Ermeniler, Amerika gazetelerini de

kendi lehlerinde yazılar yazmaları konusunda ikna etmek için ellerinden geleni yapmışlardı. New York'daki Ermenilerden bir kısmı burada 10.000 Ermeninin oturduğunu, hangi gazetede davalarına yer verilirse ona abone olacaklarını basına bildirmişlerdi¹. Bu teşebbüslerin etkisi de oldu. 21 Mart 1894 tarihli Worcester Daily Spy Gazetesi "Acı Çeken Ermenistan" başlıklı yazısında Hınçak lideri Nişan Garabetyan ile bir röportajını yayınlıyor ve Ermenilerin eğitilmiş, ilerleme isteği olan, medeni insanlar olduğunu Türklerin şu anda Anadolu'da bu Ermenilere zulüm yaptığını yazıyordu².

Hayk Gazetesi 900 Ermeninin öldüğü Sason olaylarını izleyerek burada 10.000 Ermeninin katledildiğini yazdı. Ayrıca bütün Amerikalıları ve Avrupalıları bu olaya müdahale etmeye çağırır³. Amerika misyonerleri tarafından desteklenen ve himaye edilen Rahip Gabrielian 1893 yılında Philadelphia'da "Ermeniler ve Ararat Halkı" adında bir kitap yayınladı. Kitapta, Ermeni edebiyatı ve tarihi ile Osmanlı ve Müslümanlık aleyhinde bilgiler bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti kitabın ülkeye sokulmaması için gerekli tedbirleri aldı⁴.

1895 yılında diğer bir kitap Frederick Davis Greene adlı Amerikan misyoner tarafından yazıldı. Greene dört yıl Anadolu'da görev yapmıştı ve kitabının adı "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Buhranı ve 1894 Katliamı" adını taşımaktaydı. Bu kitapta da Anadolu'dan

gelen imzasız mektuplar yayınlanarak Müslümanların Ermenileri katlettiğinden bahsediliyordu⁵.

Amerika'da 1896 yılında üç kitap daha basıldı. Amerikalı misyonerlerin yayınladığı bu üç kitapta da Türk düşmanlığı vardı ve bunlar daha sonraki araştırmacılar tarafından kullanılacak temel eserlerden oldular. Bu üç çalışma şunlardı: Rahip Edwin M. Bliss, "The Armenian Atrocities", A.W. Williams, "Bleeding Armenia", Frederic Davis Greene, "Armenian Massacres or The Sword of Muhammed"⁶. Amerika örneğindeki bu çalışmaların benzerleri İngiltere ve Fransa'da da yayınlanıyordu.

Yurt dışında bu propaganda faaliyeti sürdürülürken içeride de bu olayların yıl dönümünde kutlamalar yapılır, eski kanlı günler! yad edilirdi. Bu yaklaşıma örnek olması açısından 7 Ağustos 1906 tarihinde Van'da Taşnaklar tarafından dağıtılan matbu bildiri ilgi çekicidir. Metin aynı zamanda Ermenilerin meydana gelen olaylara karşı psikolojik yaklaşımını da ortaya koymaktadır. Bildiri 1896 yılı olaylarının onuncu yıl dönümü dolayısıyla hazırlanmıştır ve "*Günah Bize Değil Lanet Düşmana / Kendisi İzhar Etti Kanlı Harbin Alâmetine*" dizeleri ile başlar. Buradan anlaşılacağı üzere olay bir katliam değil harpti. Şimdi metinden bazı bölümleri görelim:

".....doğru on sene evvel idi ki cinayetkârların canavar şeklinde olan kolu Van üzerine de yüklendi. Mucib-i mevt olan harb ve darpleri Ermeni cemaati üzerine icra olundu. Vah muhrip olmayana,

⁵ BOA, Y.A. Hus. 327/61.

⁶ Bilal Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri (8-12 Ekim 1984 Erzurum), Ankara 1985, s. 106.

hürmet ve ri'ayet vatanın vikayesi için vefat edenlere, on senesi hitam buldu eski cerihalar tekrar açılsın, kıymetli hayaller vücuda gelsin ... burada ölenler aziz vatanın kurtarılması içindi. Evlatlara dersini veriniz ki bizim bedbaht memleket yalnız kan kan ile tanzif olur ve sen kan ve sefalet içinde vaftiz olmuşsun, yüz üstü on yılı geçirdik artık uyan, vay o adama ki harp bilmez zelil düşman berbat eder, açık göğsünle düşman karşısına çık ve hiç olmazsa asker gibi öl her yerde ölü birdir, insan bir defa ölür. Fakat saadet o adama ki kendi milletinin muzafferiyeti için telef olur. Van'da Ermeni Tağlip Taşnak Merkez Komitesi”⁷

İşte bu yaklaşım ve yönlendirmeler hiç değişmeden 1915 olaylarına kadar sürdü. Gariptir ki, bu metot bu günkü Ermeni tarihçilerinin bile bilinç altı yaklaşımını oluşturdu. Ermeni tarihçileri Birinci Dünya Savaşının uluslararası propaganda boyutunu bir tarafa bırakarak sanki tarafsızmış gibi İngiliz, Amerikan ve Osmanlı Devletinin karşısında savaşan diğer milletlerin temsilcilerinin yazdıklarını kullandılar. Birinci Dünya Savaşı dünya tarihinde bir çok yeni yaklaşımların ortaya çıktığı bir savaştı. Bu savaşta taraflar kendi halkını savaşa motive edebilmek, karşı tarafın her açığını kullanmak için harekete geçtiler. Milli azınlıklar üzerinde yeni propagandalar geliştirdiler⁸. İngiltere, Fransa ve ABD halkalarını savaşa destek vermek için Osmanlı Devletindeki Hıristiyan dindaşlarının öldürüldüğünü, bunlara yardım edilmesi gerektiğini duyurdular ve

⁷ B. O. A., Y. Mtv. 289/174

⁸ Pierre Renouvin, Birinci Dünya Savaşı, İstanbul, 1993, s.15; Salahi R. Sonyel, “Birinci Dünya Savaşı Günlerinde Türk-Ermeni İlişkileri ve İngiliz Propagandası”, Belleten, LVIII/222 (Ağustos 1972), s. 377-379.

bununla ilgili çeşitli çalışmalar yaptılar. 1915 tehciri onların bu çalışmaları için önemli bir materyal oldu ve kamuoylarında işlediler. Daha önceki olaylarda olduğu gibi 1915 olaylarında da Osmanlı Devleti içerisinde ki Hıristiyanların ve Ermenilerin anlattıklarından alıntılar yaparak olayları istedikleri gibi anlattılar. İngiliz Lord James Bryce'in eseri böyle bir çalışmadır ve Ermeni yazarlarla birlikte Avrupalı yazarlarda bu gün bu kaynağı kullanmaktadırlar. Mavi kitap denilen bu çalışma Londra'da 1916 yılında basılmış olup “The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916” ismini taşıyordu ve vilayetlere göre tehcir olaylarını anlatıyordu. Bu bilgiler vilayetlerdeki misyonerlerden gelen mektupları, Ermeni göçmenlerinin ve patrikhanenin anlattıklarını ve bunlardan Rus, İngiliz, Alman ve ABD basınında yayınlanmış olan yazıları ihtiva ediyordu. 1913-1916 yıllarında İstanbul'da ki ABD elçisi Henry Morgenthou da 1918 yılında New York'ta “Ambassador Morgenthau's Story” isimli bir çalışma bastırıyordu. Bu çalışma da Ermeniler tarafından tutulan bir çalışma oldu. Çünkü bu kaynak da olayları Ermenilerden gelen mektuplar ve bilgiler doğrultusunda hazırlamıştı. Tehcirdeki bütün sorumluluğu Talat, Enver ve Cemal paşalara yükleyen Morgenthou, Ermenilerin tehcir öncesi faaliyetlerinden hiç bahsetmeden, Türklerin masum ve suçsuz Ermenileri sürgüne tabi tuttuğunu ve bunlara kötü muamelede bulunduğunu Ermenilerin ve Hıristiyan görevlilerin anlattıklarıyla izah etmeye çalıştı.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı da benzer çalışmalar yaptı. 1917 yılında Londra'da "Germany, Turkey and Armenia; A Selection of Documentary Evidence Relating to the Armenian Atrocities from German and Other Sources" adında yayınlattığı kitapta aynı metodu takip etti. Van, Muş, Erzincan, Malatya, Zeytun'dan gelen ve buradaki Alman Mision'undan gönderilerek gazetelerde yayınlanmış olan yazıları topladı. Çalışmanın ek kısmında da Türk ordusundaki Müslüman subayların raporları başlığı altında isimleri verilemeyen subayların şahit oldukları olaylar anlatılıyordu. Donald E. Miller ve Lorna Touryan tarafından 1993 yılında New York'ta basılan "Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide" isimli çalışma da bu nitelikteki bir çalışma olup Elçi Morgenthau ve Bryce'den alıntılarla oluşturulmuştur.

Günümüz çalışmaları da aynı metodu takip ederek, çoğu zaman bu kaynakları kullanarak Ermeni soykırımını işlerler. Dikran H. Boyacian, "Armenia, The Case for a Forgotten Genocide" (New Jersey, 1972), isimli çalışmada, Ermenilerin kesin bir şekilde soykırıma tabi tutulduklarını iddia ederek, müttefiklerin kendileri için hiçbir fedakarlıkta bulunmadığını ve Lord Curzon'un bu durumu Lozan Konferansı'nda açıkça itiraf ettiğini söyler (s. 45, 246). Günümüz Ermeni tarihçilerinden meşhur olan üç önemli isim ve bunların Ermeni sorununa yaklaşımları da bizim için önemli göstergelerdir. Zira vereceğimiz bu üç Ermeni tarihçi ve çalışmaları, uluslar arası alanda bugünkü Ermeni tarihçilerinin yaklaşımını ortaya koymaktadır:

Richard G. Hovannisian, California Üniversitesinde öğretim üyesidir ve belli başlı çalışmaları şunlardır:

Armenia Road the Independence, Los Angeles, 1967.

Republic of Armenia, I-II, London, 1982.

The Armenian Image in History and Literature, California, 1981.

The Armenian Genocide in Perspective, New Brunswick, New Jersey, 1986 isimli önemli çalışmaları vardır. En son çalışması, uluslar arası kongrelerle Anadolu şehirlerinde Ermeni Tarihini ele alır ve inceler. Kaliforniya Üniversitesi tarafından 1997 yılından bu yana şu konferanslar düzenlenmiştir:

Series on Historic Armenian Cities and Provinces: The Armenian Community of Smyrna/Izmir, 2-3 November 2002

Series on Historic Armenian Cities and Provinces: Armenian Communities of the Black Sea and Pontus Region, 4-5 May 2002

Series on Historic Armenian Cities and Provinces: Kars and Ani 10-11 November 2001.

Series on Historic Armenian Cities and Provinces: Armenian Constantinople 19-20 May 2001.

Series on Historic Armenian Cities and Provinces: Armenian Cilicia 20-21 October 2000.

Series on Historic Armenian Cities and Provinces:

Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa 13-14 November 1999.

Series on Historic Armenian Cities and Provinces: Pokr Hayk/Armenia Minor and Sebastia/Sivas 15 May 1999.

Series on Historic Armenian Cities and Provinces: Karin/Erzerum,
1-14 November 1998.

Series on Historic Armenian Cities and Provinces:
Kharpert/Tsopk, 16 May 1998

Series on Historic Armenian Cities and Provinces: Taron/Moush
and Baghesh/Bitlis, 22 November 1998.

Series on Historic Armenian Cities and Provinces: Armenian
Van/Vasporakan 17-18 May 1997.

Bu konferanslarda ele alınan Türk şehirleri kültür ve sanat, dil
ve edebiyat bakımından incelenmekte, Ermenilere ait buluntular
sunularak şehirlerin Ermenilere ait olduğu düşüncesi
uyandırılmaktadır⁹.

Hovannisian'ın Ermeni Sorununa bakışını şu satırlarda
bulabiliriz:

“Osmanlı Devleti katliam ve zorunlu göçlerle Ermeni nüfusunu
yok etmiştir. Osmanlı Devleti çok güçlü ve büyük bir devlettir. Fakat
Ermeniler ikinci sınıf vatandaş sayılıyorlardı. En çok şiddet ve zulmü
korumasız Ermeni çiftçiler görmüşlerdi. Bunun yanı sıra az da olsa
zengin Ermeni tüccarları vardı ve bunlar ticarete çok önemli rol
oynuyorlardı. Osmanlı Devleti zayıfladıkça azınlıklar arasında
milliyetçilik fikirleri ortaya çıktı. Bunların çoğu Avrupalılar
tarafından desteklendi. Balkan milletlerinin tersine imparatorluğun
her tarafına dağılmış ve sürülmüş olan Ermeniler hiçbir zaman ayrılık
ve bağımsızlık fikirlerini beslemediler. Sultana her zaman bağlı

⁹ <http://www.sscnet.ucla.edu/history/centers/armenian/events.html>. 818.3.2003).

kaldılar. Ancak 19. yüzyıldan itibaren Ermeniler kültürel bir gelişme
devresi geçirerek eğitim, basın ve edebiyat alanında çalıştılar.
Osmanlı Devletinin gerçekleştirmek istediği reformlar ve uluslar arası
görüşmelerin başarısız olması sonunda bir çok Ermeni düzene karşı
hareketlerde bulunmaya başladı. Bunun sonucunda da 1808'lerden
itibaren tıpkı Balkanlardaki Hıristiyanlar gibi, gizli örgütlenme
hareketlerine giriştiler. Bu örgütler 1894'te Sason'da Ermeni
Olaylarını meydana getirerek Avrupa'nın dikkatini Ermeniler üzerine
çekmek istediler. Bu olaylarda çoluk-çocuk, kadın binlerce Ermeni
kılıçtan geçirildi. Abdülhamit'in uyguladığı baskıların daha geniş
çaplısını Jön Türkler yaptı. Balkan Savaşlarından sonra Avrupalılar
Ermeni Sorununa çözüm getirmek istediler. Bir reform programı
hazırlayarak Osmanlı Devletine sundular. Bu reformlar birinci Dünya
Savaşının çıkmasıyla uygulanamadı. Savaş döneminde Enver ve Talat
Paşalar idaresinde Ermenilere zulüm ve katliamlar yapıldı,
Ermenilerin düşmanla işbirliği yaptıkları iddia edilerek katledildiler.
Bu katliam dışında Ermeniler sürgüne tabi tutuldular. Sürgün
esnasında gruplar halinde yollanan kişilerin üzerinde devlet eliyle
oluşturulmuş jandarmalar ve gruplar tarafından kadın, çocuk ayrımı
yapılmaksızın katliam icra edildi. Bu katliam Nazilerin yaptığı ile aynı
seviyededir. Bu katliam Avrupa kamuoyunda geniş yer buldu ve
gazeteler bu haberlerle doldu. İtilaf Devletleri Osmanlı Devletinin bu
hareketini insanlık ve medeniyet suçu olarak niteleyerek Osmanlı
Devletini uyardı.”¹⁰

¹⁰ Richard Hovannisian, The Historical Dimensions of the Armenian Question 1878-

Diğer bir Ermeni tarihçisi olan Prof. Dr. Dennis R. Papazian'ın görüşleri de bizim açımızdan önemlidir. Papazian, Michigan Üniversitesi'nde Ermeni Araştırma Merkezinin kurucusu ve müdürüdür. Özet olarak çalışmalarını şu şekilde verebiliriz:

“Nagorno-Karabag: A Case Study in “Perestroika” Conference of The American Association for the Advancement of Slavic Studies, Washington, 19 Ekim 1990.

“Armenians” 8 Eylül 1987’de hazırlanmış genel tarih.

“What Hope is there for Armenia and Nagorno-Karabag?” Knights of Vartan Armenian Research Center Bulletin, January 1994.

“Lesson of Armenian Genocide Remains Relevant to All Nations” Detroit Free Press, 21 Nisan 1997.

“Why the Armenian Genocide is still relevant today?” Detroit Free Press, 21 Nisan 1997.

Ermenilerle ve katliamla ilgili görüşleri şöyledir:

“Osmanlı Devleti vatandaşlarını iyi idare eden ve içerisindeki azınlıklara iyi davranan bir idare kurmuştu. Bununla beraber İmparatorlukta karışıklıkların mevcut olduğu bir geri plan vardı. Gâvur denilen Hıristiyanlar sosyal, dini ve insani haklardan mahrumdular ve daima itilip kakıldılar. Tanzimat ile birlikte bu durum ortadan kaldırılmaya çalışıldıysa da Abdülhamit bu duruma son vererek Rus baskısı altında ki Balkanlarda ve Kafkaslarda bulunan Hıristiyanları cezalandırmak (katletmek) yolunu seçti. Genç Türkler panturanizm fikriyle harekete geçerek 1915-16 savaş

1923, The Armenian Genocide in Perspective, Edited by Richard Hovannisian, New Jersey 1987, s. 19-41

yıllarında Türkiye'deki Ermeni nüfusundan 1,5 milyonunu katlettiler. Bu gün Türkiye'de 75 bin Ermeni bulunmaktadır.”¹¹

Diğer Ermeni araştırmacı ise, Newyork Üniversitesinde sosyoloji profesörü olan Vahakn N. Dadrian'dır. Dadrian daha çok olayın uluslararası hukuk boyutunu incelemiştir ve şu çalışmaları vardır:

“The Convergent Aspects of The Armenian and Jewish Cases of Genocide: Reinterpretation of the Concept of Holocaust, Holocaust and Genocide Studies, Vol.3 No: 2, 1988, s.151-169.

“The Young –Turk Ittihadist Conference and the Decision for the World War I Genocide of the Armenians”, Holocaust and Genocide Studies, Vol. 7, No: 2, 1993, s.173-201

“A Review of The Main Feature of The Genocide”, Journal of Political and Military Sociology, Vol. 22 No:1 Summer 1994, s.1-11.

“Genocide As a Problem of National and International Law: The World War I Armenian Case and its Contemporary Legal Ramifications”, Yale Journal of International Law, Vol.17, no:2, 1989. (Türkçesi: Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosid İstanbul, Tercüme: Yavuz Alagan, Belge Yayınları, 1995).

Dadrian'ın Ermeni katliamı konusundaki görüşlerine yer verelim:

“.....Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşına girmesinin, esas olarak gecikmiş bazı iç çatışmaları bir an önce ve ne pahasına olursa

¹¹ Dennis R. Papazian, “Armenians”, <http://www.umd.umich.edu>. (17.01.2001).

olsun çözmek için uygun bir fırsat yaratma arzusundan etkilendiğini gösterir. İttihatçılar Ermenileri imha planlarını tehcir kanunu ile maskeleyerek istediler. "Ermeniler düşmanla işbirliği yapıyor, bunların zararlı hale getirilmesi gerekir" tarzındaki bir havayı İstanbul'da oluşturdular. Bir çok kanun kabul etmelerine rağmen bunları hiç uygulamadılar. Ermeniler tehcirden geri dönmediler. Tehcirin imha hareketine bir örtü oluşturduğu anlaşıldı. Tek başına resmi Türk kayıtlarına göre doğrudan öldürülenlerin sayısı yaklaşık 800.000 kadardı. Savaş sonrası suçluları cezalandırma çabaları da müttefiklerin tavrı yüzünden fiyaskoyla neticelendi."¹²

Bu çalışmaların savaş dönemi hazırlanmış olan çalışmalardan hiçbir farklı yönünün bulunmadığı görülmektedir. Ermeni tarihi ile ilgili olmayanlar dahi bu konuyla ilgili yazmaya başladılar. Bunun en önemli göstergesi, bir Fransız tıp doktor olan Yves Ternon'dur. Ternon 1977'de Paris'te bastırıldığı "Les Armenians Historie D'un Genocide" isimli çalışmasında, Hovannisian'dan, A. Andonian'dan, Blue Book'tan ve Morgenthou'nun hikayelerinden alıntılar yapar ve böylece katliamı ortaya koyar¹³.

Savaş dönemi yaklaşımları savaş sırasında da devam ettiğinden bahsettik. Bu dönemin psikolojik yaklaşımı ne Ermeniler tarafından ne de Avrupalı ve Amerikalı araştırmacılar tarafından terk edildi. Özel araştırma alanlarında elde edilen bilgiler genel ansiklopedi bilgilerine de girmeye başladı. Bugün İngiltere'de basılan

¹² Vahakn N. Dadrian, Ulusal ve Uluslar arası Hukuk Sorunu Olarak Jenosid, İstanbul, 1995 s.43-45; "A Review of The Main Features of the Genocide" Journal of Political and Military Sociology, Vol. 22, No:1, Summer 1994, s.1-11

¹³ Yves Ternon, Ermeni Tabusu, İstanbul, 1993.

ansiklopedilerde Ermeni ve Ermeni katliamı maddelerinde şunlar yer alıyor:

The Cambridge Encyclopedia: "Armenians:.....Birinci Dünya Savaşı boyunca Türkler Ermenilerin 3'te ikisini (1.75 milyon) Suriye ve Filistin'e sürdürdüler, yolculuk sırasında 600.000 Ermeni öldürüldü veya açlıktan öldü"¹⁴.

The Oxford Dictionary of the World: "Armenia:Türkler 1915'te Rusya ile savaşa girince, onlarla birlikte çalıştıklarını iddia ettikleri 1.750.000 Ermeniye Suriye ve Mezopotamya çöllerine toplu olarak göç ettirdiler".¹⁵

The Hutchinson Encyclopedia: "Armenian Massacres: Ermenilere Türk askerleri tarafından 1895-1915 arasında uygulandı. 1894-1896 yıllarında Doğu Anadolu'da yaklaşık 500.000 Ermeni, Kürt çeteleri ya da Osmanlı askerleri tarafından katledildi. Katliam Avrupalıların araya girmesiyle sona erdi. Ancak 1915 yılında Türkler 1.75 milyon Ermeniye Suriye ve Filistin'e sürdüler, yolculuk esnasında 600.000 Ermeni açlık ve katliamla yok edildi".¹⁶

Collins Paperback Encyclopedia: "Armenia: ...Sadece 1896 yılında Türkler tarafından 200.000 Ermeni katledildi. Birinci Dünya Savaşı boyunca 600.000 Ermeni Türk askerleri tarafından öldürüldü ve 1.75 milyonu da Suriye ve Filistin'e sürüldü".¹⁷

Philip's Essential Encyclopedia: "Armenian Massacres: Türk askerleri tarafından 1895-1915 yılları arasında uygulandı. 1895,1909

¹⁴ Cambridge, Third Edition 1997, s. 84.

¹⁵ Oxford University Press, 1995, s.79.

¹⁶ Oxford, U.K., 1999, s.46.

¹⁷ Glasgow, U.K. 1998, s. 36.

ve 1915 yılı olaylarında bir milyondan fazla Ermeni Türkler tarafından katledildi ve sürüldü".¹⁸

Bu ansiklopediler şüphesiz ki, Ermeniler hakkında bilgi edinmek isteyen İngilizlerin veya diğer milletlerin başvuracakları ilk kaynaklardır. Böylece savaş sırasında ortaya çıkarılan Ermeni tarih yazımı ve katliam olgusu bugün kesin delillerle ortaya konulmuş gibi kabul görmektedir. Bu bilgilerle yetişen Avrupalı aydınlar da Türk-Ermeni ihtilafında tarafını belirlemiş olmaktadır. "Ermeni masum"dur, "Ermeniler çok acı çekmiş bir millettir" yaklaşımı hâlâ devam etmektedir. Bu yaklaşım Ermeni Tarihi ve Tarihçiliğinin yapısını oluşturmuştur.

Görüldüğü üzere son 40 yıldır Ermeni soykırımına ilişkin edebiyat dramatik bir şekilde gelişmiştir. Hayatta kalanların anıları, tarihi ve sosyal çalışmaları Ermeni tarihinin bu dönemini tarihleştirip aktarmıştır. Yahudiler ve Hıristiyanların çoğu Nazi katliamının dini izler taşıdığını kabul etmektedirler. Ermeni ilahiyatçılar ve Ermeni kilisesi, Ermeni Hıristiyanlığının içerik ve ruhunun soykırımla şekillenen yönü üzerine pek durmamışlardır. Bugün bu tip çalışmalar da artık yapılmaktadır. Ermenilerin yaşadıkları ve onlara anlatılan hikayeler onlarda inkar/reddetme, vazgeçme/boyun eğme/barışma, hırs/öfke ve intikam duygularını ortaya çıkarmıştır. Bugünkü Diaspora Ermenileri ikinci-üçüncü kuşak olarak Türklere karşı dedelerinden kat kat daha fazla kine sahip ve Tanrı ile küs bir yapı ortaya çıkarmışlardır. Oxford Hıristiyanlık Lügatı'nda "Ermeniler tarihleri

¹⁸ London, 1998, s. 56.

boyunca zaman zaman zulme maruz kalmışlardır ve bu milletin çoğu Türkler tarafından katledilmiştir, günümüzde de Sovyetler bunları ezmektedir. 1915 toplu katliamında 1.500.000 Ermeni hayatını kaybetmişti. Bu soykırım Ermenilerin çilesini bitirmedi, 1921'den beri Sovyetlerin vahşeti ve insan hakları ihlali Ermenileri ezmektedir" diye yazıyordu. Bir Ermeni edebiyatçısı şöyle yazıyordu: "Tanrıyı bulduğumuzda bize cenneti sunarken diyeceğiz ki, hayır bizi tekrar cehenneme gönder, biz cehennemi seçiyoruz, sayende orayı iyi tanıyoruz. Cenneti Türklere sakla"¹⁹.

Yukarıda değindiğimiz gibi Ermeni Tarihçileri yeni bir metotla Ermeni soykırımı ile Yahudi soykırımı arasında benzerlikleri ortaya koymaya gayret göstermektedirler. Papazian, Ermeni Genosidi ve Yahudi Holocaust'u arasında büyük benzerlikler olduğunu, Birinci Dünya Savaşı ile İkinci Dünya Savaşı sırasında meydana gelen bu olaydan insanlığın dersler alması gerektiğini, Türklerin hala 1.5 milyon Ermeni'yi katlettiklerini inkar ettiklerini, Nazilerin cezalandırılmasına rağmen Türklerin cezalandırılmadığını söylemektedir²⁰. Robert Melson ise şunları yazmaktadır: "Ermeni soykırımı ve Yahudi soykırımı 20. yüzyılda meydana gelen bütün soykırım olaylarına mükemmel birer örnektir. Her ikisi de kasti olarak girişilmiş, hükümetler tarafından yapılmış olup, etno-dinsel açıdan topluluğun bütününe yada bir bölümünü tahrip etmek amacıyla çok eski tarihlere kaynak oluşturan bölgelerde yapılmıştır. Ermeni

¹⁹ Vigen Guroian, "Armenian Genocide and Christian Existence", Cross Currents, Fall 91, vol. 41, s. 324

²⁰ Dennis R. Papazian, "Lesson of Armenian Genocide Remains Relevant to All Nations", Detroit Free Press, 21 April 1997.

soykırımını gerçekleştiren suçlular, milliyetçi ideolojinin düşünürleri tarafından harekete geçirildi. Kurbanlar bölgesel özerklik isteyen etnik gruplardı. Buna karşın Faşizm ve Anti-Yahudizm ideolojileri tarafından harekete geçirilen Yahudi soykırımının amacı, bunu evrensel alana yayarak bir ideolojiyi gerçekleştirmektir. Bu kurbanlar bölgesel bir grup olmamakla beraber o ülke içerisindeki en büyük azınlık olup özerklik isteyen ancak hükümet tarafından asimile edilmek veya topluma entegre edilmek istenen topluluktan oluşuyordu. Yok etmenin karakteristik şekli Türklerde açlık, zorunlu göç, ve katliamlar, Almanlar'da ise ölüm kamplarıydı. Türkler Ruslar ile birlikte çalışan Ermenileri etkisiz hale getirmek isterken Naziler bütün Yahudi ruhunu Avrupa'dan temizlemek istiyordu”²¹.

Böylece Ermeni tarihçilerinin ve Avrupalı sempatanlarının son düşünceleri ortaya çıkmış oluyor. Sonuç, Ermeni katliamı ile Yahudi soykırımı aynı niteliktedir. Almanlar soykırımı tanıyarak cezalarını çektiler, Türkler de katliamı tanıyarak cezalarını ödemişler, hatta sözde tarihi Ermeni vatanını Ermenilere terk etsinler. Biz bu çalışmamızda elimizdeki belgeleri tarihi bilgiler ışığında değerlendirerek, özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında meydana gelen olayları işlemeye, olayların Yahudi soykırımında olduğu gibi planlı bir imha şeklinde gelişmediğine, bilakis Ermenilerin Türklere karşı giriştiği katliama dikkat çekmeye çalışacağız.

²¹ Robert Melson, "Paradigms of Genocide: The Holocaust, The Armenian Genocide and Contemporary Mass Destructions", *Annals of The American Academy of Political and Social Science*, Nov. 1996, Vol. 548, s. 156-169.

I. BÖLÜM

I- OSMANLI DEVLETİ'NDE ERMENİLER

Muhtemelen milattan önce 8.yüzyılın ikinci yarısından daha önceleri Urartu Krallığının Ararat Dağı bölgesinde yaşayan Ermeniler, bu bölgenin Anadolu ve Fırat Havzası'na geçiş sağlayan bir coğrafi konuma sahip olmasından dolayı, bölgeye gelen güçler tarafından dağıtılmışlardı. M.S 387'de Sasani ve Bizans İmparatorluğu arasında yapılan anlaşmayla Ermenistan ikiye bölündü, doğusu İran'a, batısı Doğu Roma İmparatorluğuna bırakıldı. Sasaniler Ermenileri göçe zorladılar ve Ermenilerin bir kısmı Fırat'ın batı bölgesine; Suriye'ye göçtü, bazıları İstanbul'a gitti. 9. yüzyılın sonuna kadar süren Arap hakimiyeti süresince çoğunluğu Bitlis bölgesinden olan Ermeniler Batı Anadolu'ya göç etti. 11. yüzyılda Selçukluların Doğu Anadolu Bölgesine gelmesiyle Kilikya ve Toros dağlarına doğru yeni bir Ermeni göçü başladı. 1375'te Memlûklüler Kilikya'ya gelince binlerce Ermeni Kıbrıs, Rodos, İzmir ve diğer Bizans topraklarına göçtüler. 1453'de İstanbul'un Türkler tarafından alınmasından sonra Kilikya, Arapkir, Bursa, ve Amasya'daki Ermenilerin çoğu İstanbul'a gelerek yerleşti. 17. yüzyılın ilk yarısında İran'da Şah Abbas'ın baskısından kaçan bir çok Ermeni Osmanlı topraklarına yerleşti. Rahatlarını arayan Ermeniler İstanbul, İzmir ve diğer Osmanlı

şehirlerine yerleştiler. Böylece 19. yüzyıla gelindiğinde Ermeniler Osmanlı Devletinin bir çok bölgesine dağılmış durumdaydılar.²²

Ermeniler Osmanlı Devleti idaresinde bir çok görev aldılar ve Türklerle kaynaşmaya başladılar. 1835-1839 arasında Türkiye’de bulunan Helmuth Von Moltke İstanbul da Osmanlı Seraskerinin (Başkumandanının) Ermeni tercümanı ve ailesinden bahsederken Ermeniler hakkında şunları yazar: “*Bu Ermenilere, hakikatte Hıristiyan Türkler denilebilir. Rumların kendi özelliklerini korumalarına karşın Ermeniler Türk adetlerini, hatta dilini benimsemişlerdir. Kadınları sokakta Türk kadınlarından ayırt edilemez*”²³.

17. yüzyıl seyahatnamelerinde de kaydedildiği gibi Ermeniler savaştı bir toplum değildiler. Doğu Anadolu’da ve Kafkasya’da ticaretle meşgul olan bir topluluklardı ve Osmanlı Devleti bunlara herhangi bir kısıtlamada bulunmamıştı. Dini durumları çok zayıftı. Bu sebeple Katolik seyyahlar, seyahatnamelerinde, “*Ermeniler din değiştirmeye zorlandıklarında sorunsuz bir şekilde Katolik olurlar*” diye yazmışlardı²⁴. Ermenilerin bu dini durumu hem Katolikler ve Ortodokslar hem de Protestanlar tarafından iyi bir şekilde kullanıldı. Katolikliğin hamisi Fransa, Ortodoksluğun hamisi Rusya, Protestanlığın hamisi de İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleriydi. Her devlet Osmanlı Devleti üzerinde etkin olabilmek, özellikle Doğu

²² Vartan Artinian, *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire (1839-1863)*, İstanbul, 1971, s.3-4.

²³ Nejat Göğünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul, 1983, s.50.

²⁴ Jack Lewis Vartoogian, *The Image of Armenia in European Travel Account of the Seventeenth Century*, Columbia University Ph-D., 1974, s.216-217 ve 245.

Anadolu Bölgesindeki Ermenileri kendi saflarına çekerek, kurulacak olan bağımsız bir Ermenistan’ı nüfuzu altına alabilmek için çalışmaya başladı. Büyük devletlerin amacı Ermenilerin bağımsız bir devlete sahip olmalarından çok yıkılmaya yüz tutmuş Osmanlı Devleti’nden daha büyük oranda pay alabilmektir.

Osmanlı Devletinde Katoliklik ve Protestanlık serbestçe yayılmaya başlayınca 1831’de Ermeni Katolik, 1850’de Ermeni Protestan cemaatleri kuruldu. Dini bakımdan Ermeniler üç bölündüler. 19. yüzyılda Avrupa’nın çeşitli ülkelerinde Ermenilere karşı olan ilgi de artmıştı. Paris’te doğu illeri okulunda Napolyon tarafından Ermeni kürsüsü kuruldu (1810). Aynı yüzyıl içerisinde Avrupalı bilim adamları Ağrı Dağı’na ve Van’a araştırma yapmak üzere gelmeye başladılar. 1826-1828 Rus-İran Harbinde Ermeniler Rusları kurtarıcı olarak beklemişlerdi. Rus idaresinde muhtar bir yönetime kavuşabileceklerini sanmışlardı. Zamanla Ermenistan, Çarlık Rusya’nın bir vilayeti olmuştu. 1816’da Moskova’da kurulan Lazaryan Enstitüsü, 1823’te Tiflis’te açılan Nersesyan Semineri, Ermeniler için birer eğitim merkezi haline almıştı. Dorbat Üniversitesi Moskova’daki enstitü ile birlikte Ermenilerin yüksek öğretim gördükleri birer merkez haline geldi. Burada yetişenlere ihtilalci fikirler aşılandı²⁵.

²⁵ Kemal Beydilli, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, *Belgeler Dergisi*, XIII/17, TTK., Ankara, 1988, s.386-390; Luis Nalbadian, *The Armenian Revolutionary Movement, The Development of Armenian Political Parties Through the Nineteenth Century*, Berkeley and Los Angeles, 1963, s. 39 ve 51.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devletindeki Ermeni okullarının ve gazetelerinin sayısı artmaya başladı. 1832-1855 yılları arasında Türkiye’de yayınlanan Ermeni gazete ve dergileri şunlardı:

Lroy Gir Meci Terutyanyan (1832-1840), İstanbul; Stemaran Pitani Gitelead (1839-1854), İzmir; Azdarar Biwzandean (1840-1841), İstanbul, editör Haçatur Oskanyan; Arsalays Araratyan (1840-1886), İzmir, editör Lukas Baltazaryan; Yaytarar Gir Lroy Meci Terutyanyan (1841-1848), İstanbul; Hayrenaser (1843-1846), İstanbul, editör Haçatur Y. Melikselumyan; Germonioy Ekelecway Dipuacnere (1845), İzmir; Ceritie Havadis (1849) İstanbul; Hayastan (1846-1852) İstanbul, editör Patueli Teroyen ve Mikırdıç Alaton; Surhandak Biwzandyan (1847-1850), İstanbul; Banber Partizakan (1849), İstanbul, editör Yauhannes Mikryan; Hayrenaser (1850-1853), İstanbul, editör Abraham Muratyan; Banaser (1851-1853), İstanbul, editör Yahannes Hisaryan; Masis (1852-1907), İstanbul, editör Karabet İvitçiyanyan; Burastan Sahakyan (1852-1853) İstanbul; Noyean Alwni (1852-1853), İstanbul, editör Sahak Aprozanyan ve Grigor Markosyan; Mecmua-i Havadis (1852-1863) İstanbul, editör Vartan Paşa; Arpi Araratyan (1853-1856), İzmir, editör Tarutin Teteyanyan; Entani İmastaser (1854-1855) İstanbul, editör V. Sofalyan; Tutak Haykazyan (1854-1864) İstanbul ve Van, editör Mıgırdıç Kırmıyan; Awetaber (1855-1915), İstanbul, Amerikan Misyoner Cemiyeti yayını; Akspare Konstantin (1855-1858), Ermenice-Türkçe; Zuhal

(1855), İstanbul, editör Patveli Teroyen, Ermenice-Türkçe.²⁶ Bu gazetelerden Masis 1852-1907 arasında en yoğun okunan Ermeni gazetesiydi. Gazete, Ermenilere batı ideolojisini anlatırken modern gazeteciliği de öğretti²⁷.

Türkiye’deki Ermenilerin Katolikleştirilmesi demek, onların Osmanlı Devletine karşı bağlarını kesmek, doğrudan doğruya Katolik hamisi Fransa kralının nüfusu altına sokmak demektir. Avrupa’da Osmanlı Devletini parçalamak için çareler düşünüldüğünde akla ilk gelen XIV. Lui oluyordu. Fransa’nın Türkiye’deki eli kolu misyoner papazlardı. Fransa’nın şefkat efsaneleri ile Şark Hıristiyanlarının kafalarını dolduran, kalplerine Türklerden kurtuluş emellerini veren onlardı. Bu emellerle canlanan patrikler XIV. Lui’ye kadar istirham nameler yazmaya cesaret ediyorlardı. Halep Ermeni Patrik’i, uzun methiyelerden sonra, Ermenilere vaki olan dini tebşirattan birini zikrederek: “Ermenistan, Fransızların en kudretli bir kralı tarafından kurtulacaktır” diye yazmıştı. Osmanlı idaresi Rum ve Ermeni Patrikhanelerinin bu durumlarını öğrenince Fransa’nın takip ettiği gayeyi anladı ve reayanın efenc dinini kabul etmesini isyan ve ihanet olarak düşünmeye başladı. Bununla beraber Ermenilerden birçoğu da Katolikliği yayan ve içlerinde propaganda yapan Ermenilerden şikayet ederlerdi. Katolikliğin asırlarca süren Fransa ve Papa vasıtasıyla

²⁶ Vartan Artinian, The Armenian Constituinal System, s.69.

²⁷ a.g.e., s. 72.

Osmanlı Devletini zayıf düşürmeğe ve Türk idaresinden sıyrılmaya çalışmış olan Ermeniler üzerinde dini ve tarihi silinmez etkileri oldu²⁸.

Ermeni Kilisesinde XIX. yüzyıldaki büyük değişiklikleri anlayabilmek için Avrupalı devletlerin Babıaliye baskılarını anlamak gerekmektedir. Özellikle 1833'e kadar Babıali üzerinde Rus etkisi hissedilirken bu tarihten itibaren İngiliz etkisi kendini göstermiştir. Bu iki güç karşısında Fransa ikinci derecededir. Her üç devlet de Ermeni Kilisesini kendi politikaları doğrultusunda kullanmak istemişlerdir. Bu durum Ermeni Sorununu önemli bir karışıklığa sevk etmiş, Ermeniler de bu üç güçten ayrı ayrı faydalanmak yolunu tercih etmişlerdir. Çünkü Ermeniler bağımsızlığa giden yolda büyük bir devletin yardımına ihtiyaç olduğuna inanmaktadırlar²⁹.

Misyoner papazların üzerinde en çok durdukları zümre Ermeni gençleri idi. Onları okullarında eğitiyorlar ve Avrupa'ya gönderiyorlardı. Avrupa'da tahsilde bulunan Ermeni gençleri, Ermenistan için en önemli unsurlardı. Patrikhanenin resmi yayın organı olan Hayastan Gazetesi'nin 5 Şubat 1849 tarihli nüshasında Nikolas Zorayan, Paris'teki Ermeni öğrencilerine hitap ederek, "*Halkımızın en çok ihtiyacı olan şey genç ziraatçı, makineci, endüstrici, tüccar ve tıpcı gelişmiş elemandır*" diyordu. Bu gençlerin dönüşlerinde kendi halklarını uyandıracak ümit ediliyordu³⁰.

²⁸ Ahmet Refik, "Türkiye'de Katolik Propagandası (Hazine-i Evrakı Dosyasına Nazaran), Türk Tarihi Encümeni Mecmuası, sene:14, no:5(82), s. 257-270.

²⁹ Ermeni Kilisesindeki uyanış ve değişim ile ilgili olarak bkz. Leon Arpee, The Armenian Awakening, A History of the Armenian Church (1820-1860), Chicago, 1909.

³⁰ Vartan Artinian, The Armenian Constitutional System, s.62.

Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla Ermeniler Osmanlı idaresi içerisindeki bazı idari düzenlemelere tabi tutuldular. 1863 yılında Ermeni Millet Meclisi kuruldu. Meclisin fermanında belirtilen görevi "*Ermenilerin idare-i emval ve umur-ı diniyyeleri*" ile ilgilenmekti. Fakat meclis zamanla Ermeni Meclis-i Mebusanı mahiyetini almış ve bu mecliste politika görüşülmeye başlanmıştı. İngiltere bu meclisi Ermenistan'ın muhtariyeti için bir vasıta saymıştı. Meclis 20 Ramazan 1279'da (1864) bir heyet oluşturarak Petersburg'a gönderdi. Heyet Rus Çarından, Ermeni Katogigosunun görev ve vazifesine dair yeni bir nizamnamenin Osmanlı Devletine kabul ettirmesini istedi. Patrik Nerses Efendi de Padişaha müracaat ederek Ermenistan hakkında ıslahat yapılmasını istiyordu³¹. 1828-1829 Osmanlı-Rus harbi sonrasında Ruslar bir çok Ermeniye Rusya'ya göçürdükleri gibi daha savaş devam ederken Erzurum Ermeni Piskoposuna hediyeler göndermişlerdi³².

17. yüzyıldan 19. yüzyılın ortalarına kadar Türkiye'deki Ermenilerin durumlarında önemli değişiklikler meydana geldi. Kiliseler inşa edildi, mevcut kiliseler yenilendi. Bu işi John Golod yaptı (1715), hastaneler Zekeriyos Galzwan tarafından inşa edildi (1773). Harutane Bezcian tarafından okullar yapıldı (1832). Ermeni Kilisesi, Hıristiyanlığı Ermeni milliyetçiliğinin oluşması yönünde kullandı. Kilise, Ermeni dili, edebiyatı ve milliyetçiliğinin doğuş ve

³¹ BOA. Yıldız Esas Evrakı (YEE), 91/42.

³² Fred Burnaby, On Horseback Through Asia Minor, vol.II, London, 1877, s.81-82. Yazar bu çalışmasında şöyle diyordu: "*Ermenilerin bana daha önce Van ve Erzurum hakkında anlattıklarının çok abartılı ve yalan olduğunu gördüm, Ermeni hikayelerine inancım çok sarsıldı*" (s.128).

yayıllık merkezi oldu. Ermeni Patrikhanesi Ermenilerin milli işlerinin görüşüldüğü bir merkez oldu. Nitekim İstanbul Ermeni Patriği Nerses Varjabedian, Napazer Mıgırdıç Kırımyan ve Horen Narbey 1878 Berlin Konferansında Ermeni milletinin isteklerini dile getirdiler. Siyasi bir otoritenin boşluğu böylece kilise tarafından doldurulmuştu³³. Kırımyan, İstanbul'a eli boş bir şekilde dönünce öfkelerini haykırdığı bir vaaz verdi: *"Diplomatlar bir tas yemeği masaya koydular. Diğerleri birer kılıçla gelmişti. Bu özgürlük kasesinden kendi paylarını demir kepeçler ile aldılar. Ancak Ermeniler bir kaşık isteğiyle geldikleri için bu yemekten paylarını alamadılar. Ermeni halkı, elbette kılıcın neler yapabilmış olduğunu ve neler yapabileceğini çok iyi biliyorsunuz ve böylece baba toprağına, akraba ve dostlarınıza döndüğünüzde silahlanın, silahlanın ve yine silahlanın. Ey insanlar özgürlük umutlarınızı kendinize bağlayın, kendi aklınızı ve yumruğunuzu kullanın. İnsan kendi kurtuluşu için kendisi çalışır"*³⁴.

Kırımyan'ın bu hareket tarzını seçmesi kısa süre içerisinde meyvelerini vermeye başladı. Bu tarz belki de Ermenilerin soykırım olarak niteledikleri olayların başlangıcı oldu. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonunda toplanan Berlin Konferansı'nda Ermeniler hakkında Osmanlı Devleti'ni reform yapmayı kabul ettiği belirtiliyordu. Sultan II. Abdülhamit, büyük devletlerin tıpkı Balkanlarda olduğu gibi Doğu Anadolu'da bağımsız bir devlet (Ermenistan) kurmak suretiyle

³³ Hagop A. Çakmakçıyan, *Armenian Crithology and Evangelization of Islam*, Leiden, 1965, s.97-98 ve 102-103

³⁴ Vigen Guroian, "Armenian Jenocide and Christian Existence", s.330.

Anadolu'yu parçalamak için hazırladıkları oyunların farkındaydı. Devletlere herhangi bir müdahale fırsatı vermemek için Doğu Anadolu'da fevkalade tedbirler aldı. Erzurum'da örfi idare ilan edilerek Ermenilerin güvenliğini sağlamak üzere buraya iki tabur gönderildi. Reform uygulaması ise geçici olarak askıya alındı³⁵.

Ermeniler bu durum karşısında faaliyetlerini artırmaya ve Avrupalı devletlerin dikkatlerini Ermenilere çekmeye çalıştılar, bunu Anadolu'da çıkaracakları karışıklıklarla sağlayabileceklerini düşündüler. Bu faaliyetleri kurdukları Hınçak (1887) ve Taşnak (1890) ihtilal örgütleri vasıtasıyla gerçekleştirdiler.

Hınçak Partisi, Türkiye ve İran'daki ilk sosyalist partidir. Bütün kurucuları ve teorisyenleri Marksistti. Rusya'dan ayrılarak eğitim için Avrupa'ya giden yedi Rus Ermeni'si tarafından kuruldu. Genellikle aileleri zengindi. Hiçbirisi Türk idaresi altında yaşamamıştı, fakat Türkiye'de yaşayan Ermenilerin hayat şartlarıyla yakından ilgileniyorlardı. 1886 yılında Avatis Nazarbekyan ve arkadaşları Hınçak İhtilal Partisinin programını hazırladılar: 1- Dünyanın bir çok bölgesinde azınlıklar çoğunluklara hükmetmektedirler. Gerçek ve tam özgürlüğü elde edebilmek için insani ve sosyalist prensiplere dayalı bir düzen kurulmalıdır. Bu düzen ancak ihtilalle gerçekleşebilir. 2- Partinin ilk hedefi Ermenistan'ın siyasi ve milli bağımsızlığıdır. Asya Türkiye'sindeki Ermenilerin durumu belirsizdir ve Hınçaklar bu arazide yoğunlaşmalıdırlar. Bu bölgede köle olarak yaşayan Ermeniler kurtarılmalıdır. 3- Hınçaklar

³⁵ Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, İstanbul, 1999, s.395.

bu hedeflere ulaşmak için Türkiye Ermenistan'ında propaganda, tahrik, terör metotlarını uygulamalıdır.

Propaganda: Halk mevcut düzene karşı harekete geçirilecek, bunun için düzenin kötülüğünden bahsedilecek. Eğitim, propagandanın en önemli unsurudur.

Tahrik ve Terör: Hükümete karşı gösteriler düzenlenecek, vergi ödemek reddedilecek, reform talebinde bulunulacak, Osmanlı Devleti terörizme sevk edilecek³⁶.

Hınçaklar Türkiye'deki teşkilat ve çalışmaları için merkez olarak İstanbul'u seçtiler, yedi ay içerisinde yedi yüz üye kaydettiler. Ermenileri organize edebilmek için Anadolu'ya Cenova ve İstanbul'dan üyelerini gönderdiler. Bunlar Bafra, Merzifon, Amasya, Tokat, Yozgat, Arapkir ve Trabzon bölgelerinde çalışmaya başladılar. Parti gücünü ilk olarak 15 Temmuz 1890'da Kumkapı Gösterisiyle ortaya koydu. Gösterinin amacı, ezilen Ermenileri uyandırmak ve Bâbüâliyi Ermeni istekleri konusunda uyarmaktı. 5 Ocak 1893'de Merzifon'da başlayan olayı Anadolu Kolejinin hocaları Tomayan ve Kayayan örgütlemişlerdi. Bu olayı 1894 Sason Olayları takip etti. Bu olaylar sonunda yüzlerce kitap broşür ve makale Avrupa ve Amerika'da basılarak dağıtıldı. Bu yayınlarda olaylar Ermenilerin katledildiği şeklinde yer aldı. İngiltere, Fransa ve Rusya 11 Mayıs 1895'de Sultana bir Ermeni Programı sundular. Sultan Abdülhamit baskılardan dolayı 17 Ekim 1895'te bunu imzaladı. Hınçak Partisinin yayın organı Hınçak Gazetesi bunun üzerine şu yazıyı yayınlıyordu:

*"Ermeni halkının sesini ve haklarını duyurmayı başardık, bu partimizin mücadelesinin bir zaferidir"*³⁷.

Bu faaliyetlerde İngiliz ve Rus ajan ve konsoloslarının çalışmaları da etkili oluyordu. İngiliz Başbakanı Gladstone, Amerika'da James Bryce ve Yunannistan idarecileri Hınçakları kışkırtarak, *"Ermeniler imtiyazlar istiyorlarsa böyle olamaz, onlar bir büyük olay çıkarmalıdır, bazıları asılmalı, bazıları kesilmeli, İslamlarla tutuşmalı ki biz de o vakit işin içine girip bunların muratlarını yerine getirmeye çalışalım"*³⁸ diyorlardı. Ermeniler teşkilatlanmada Bulgarların takip ettikleri yolu takip etmeye başlamışlardı. Rus parası ve ajanları, Bulgar savaşından on yedi-on sekiz yıl öncesinden girmeye başlamıştı. 1880'den itibaren de Van Ermenileri arasında Rus ajanları bol bol para harcayarak çalışıyorlardı. Bu arada Kafkasya Ermenileri Rusların teşvikleriyle Anadolu Ermenileriyle ilgileniyorlardı. Rus Konsolosu Doğu Anadolu'nun bütün şehirlerini dolaşarak Ermenileri milliyetçilik konusunda kışkırttı. Erzurum ve Van Ermenileri dışarıdan gelen "L'Armenia" ve "Haisdan" gazeteleri tahrik ediyordu³⁹.

1894-1896 olayları sadece Sason ve Van çevresinde değil Doğu Anadolu'nun bir çok yerleşim yerinde meydana gelmişti.

³⁷ A.g.e., s.118-126.

³⁸ Ankara Valisi Abidin Paşa'dan Mabeyne 30 Ocak 1893 tarihli yazı, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, c. 11, Belge No: 118.

³⁹ Van'da Vice Konsül Deve'ye den Trabzon Konsülü Chermiside'e 14 Mayıs 1889 tarihli rapor. Anita L.P. Burdett, Armenia- Political and Ethnic Boundries (1878-1948), London, 1998, s. 144-145.

³⁶ Nalbandian, The Armenian Revolutionary Movement, s. 108-109.

Olayların çıktığı yerlerden biriside Şarki Karahisar idi. Burada Ermeniler önemsiz olayları bahane ederek kargaşa çıkarmışlar, kilise ve mezarlıklarda toplanmışlar, Sivas'tan gelen Savcı Muavini Necip Efendi'yi dağa kaldırıp öldürmüşler, tahrirat katibiyle iki neferi ağır yaralamışlar ve neferlerden birini öldürmüşlerdi. Olayların komitecilerin tahrikleri sonucu çıktığı anlaşılmıştı⁴⁰. 1895 yılının Ekim ayında da Şarki Karahisar'da Ermeniler silah kullanarak ihtilale teşebbüs etmişler, karşılarında güvenlik güçlerini görünce kilise, okul ve evlerine kapanarak oralardan ateşe başlamışlar, olaylar sonunda 2000 Ermeni, 1000 Müslüman hayatını kaybetmişti. Olaylar güçlükle yatıştırılabildiği⁴¹.

Hınçaklardan sonra Anadolu'da ihtilal fikrini yayan ikinci önemli örgüt Taşnaklar oldu. 1890 yılında Tiflis'te kurulan Taşnaksütyun kendisine metot olarak terörü seçmişti. Aslında Ermeni hadiselerini çıkaran ve bir bakıma bu cemiyetlerin kararlarını uygulayan daha önemli bir oluşum vardı: Fedailer. Ermeni halkının belleğinde ihtilal hareketi fedailerin hareketiyle özdeşleşmiştir. İster Kafkasyalı, ister Osmanlı, ister aydın ya da papaz, ister köylü olsun fedai, yaşamını eylemleri ve ölümüyle uyandırdığı halkına adayan silahlı bir çete idi. Temeli Ermeni köy eşkıyalığına dayanıyordu. 10 ile 15 silahlıdan oluşan seyyar çetelerin ilk hedefi Ermeni köylülerini

⁴⁰ Mutasarrıf Mustafa Beyden Mabeyn Başkatibine 11 Eylül 1895 (B.O.A, Y.Mtv.128/65).

⁴¹ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, cilt 36, İstanbul, 1992, Belge no: 178.

silahlandırmaktı⁴². Ermenilerin bugün en çok yad ettikleri çete başları Serop, Antranik, Dro,v.b. isimlerdir.

Ermeni çeteleri Rus sınırından ya da İran sınırından Osmanlı topraklarına giriyorlardı. Ruslar bunlara silah yardımı yapıyordu. Kafkas sınırından Doğu Anadolu'ya silah kaçırarak Ermeni köylüsünü silahlandırıyorlardı. 1894 yılının Haziran ayında Baku'den Van'a getirilen buğday çuvalları içerisinde barut, Erzurum'da pirinç çuvalları içerisinde tüfeklere ait fişekler bulunmuştu⁴³. Aynı tarihte Rus sınırından Osmanlı sınırını geçmek isteyen on iki silahlı Ermeni çeteci yakalanmıştı⁴⁴. Yüzü aşkın çete Eleşgird taraflarına gelmişti⁴⁵. Van da bir çok Ermeni'nin evinde yapılan aramada Ermeni milletini ihtilale tahrik eden belgeler ele geçirilmişti⁴⁶. Erzincan'da 4. Ordu Müşiri Zeki Paşa Mabeyne gönderdiği 29 Aralık 1893 tarihli yazısında, sınırdaki Ermeni köylerine Ruslar tarafından silah dağıtıldığının haber alındığını bildiriyordu⁴⁷. Kafkas cihetlerindeki Ermeni komiteleri Erzurum ve havalisinin Ruslar tarafından istilasını kendi maksatları için uygun görüyorlar, Ermeni köylüleri arasında bu düşünceyi yayıyorlardı⁴⁸.

Avrupa'dan toplanan paralarla alınan silahlar da farklı yollarla Anadolu'ya sokulmaya çalışılıyordu. Bu tür faaliyetlerden sonra 1894

⁴² Anaide Terminassian, Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement, Cambridge, 1984, s.19.

⁴³ B.O.A Y. Mtv., 99/36.

⁴⁴ B.O.A Y. Mtv., 99/32.

⁴⁵ B.O.A Y. Mtv., 196/10.

⁴⁶ B.O.A Y. A. Hus. 273/160.

⁴⁷ BOA. Y.Mtv. 88/153

⁴⁸ Eski Erzurum Valisi Mustafa Nazım Paşa'dan Mabeyne, 26 Şubat 1906 (Y.Mtv. 295/139).

Nisan ayına kadar Amerika'daki Ermeniler 50.000 martini, 75.000 tabanca, 2 milyon tüfek ve tabanca mermisi ve muhtelif miktarlarda dinamit satın almışlardı ve bunları Anadolu'ya göndermişlerdi⁴⁹. Bu çalışmalarına Amerikalıları da katmak isteyen Ermeniler, 1 Mayıs 1894'te "Ermeni Dostları Birliği Derneği" ni kurmuşlardı⁵⁰.

Erzurum ve Bitlis murahhasları, ihtilal fikrinin öncüsüydüler. Bir taraftan olaylarla ilgileri olmadığını valilere bildiriyorlar, diğer taraftan Patrikhaneye gönderdikleri yazılarda olayların çok acı olduğunu, güya hiçbir Ermeni'nin sağ bırakılmadığını bildiriyorlardı⁵¹. Bitlis Valisi Hasan Tahsin Paşanın 26 Nisan 1894 tarihli şu telgrafı Ermenilerin nasıl teşkilatlandıklarını ve çalıştıklarını göstermesi açısından önemlidir:

"Bitlis Vilayeti'nden şifre telgrafname Yıldız Başkitabet Dairesi

Dün arz olunan Yezidi casus Van dahiline nakliyatın miktarını ve daha hangi kiliselere götürüldüğünü izah ve tayin etmiş yani malumatını kırkdokuz yük esliha raddesinde göstermiştir. Eslihay-ı mezkurede İran'a tabi Makü nam kasabadaki İran me'murunun muavenetini ve Van da bir takımların vasatatiyle naklolunmakta idüğünü ve İran hududunda Alihan ve Revanda Mahmud Ağa aşiretleri Hakkari'deki Merşim'in taifesinin de ittifakıyla Van ve

⁴⁹ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, c.19, Belge No: 20.

⁵⁰ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, c.19, Belge No: 63.

⁵¹ Yüzbaşı C. B. Norman, Ermenilerin Maskesi Düşüyor, Yayına Hazırlayan: Yavuz Ercan, Ankara, 1993, s. 15 v.d. Bitlis Valisi Hasan Paşa 30 Ağustos 1900 tarihli Mabeyne gönderdiği şifresinde, Ermenilerin fesatlıklarından bahsederek Muş ve Bitlis Murahhaslarının olayları kışkırttığından ve Patrikhaneye yanlış bilgi verdiklerinden bahsediyordu. (Y.Mtv. 206/33).

Erzurum ve Bitlis vilayetlerindeki Ermenilerin ittiba'ını ve Ahtamar'da Ermeni Katagikosu ile Erzurum ve Van ve Bitlis Ermeni Murahhasalarının bu yolda ki muhaberatını bunlara vasıta olduğunu ifade eylemiştir. Bu babdaki muhabere-i muzırca ciheti geçende ahval-i fesadiyesinden dolayı adliyece taht-ı muhakemeye alınan Muş murahhasasının mazbud evrak-ı fesadiyesi meyanında ki bazı asar ile teyid etmiştir. Mamafih Van Vilayetinde bulunan Ermenilerce ki teşebbüsat-ı ihtilaliyede vaktiyle Bulgaristan'ın ittihaz ettiği vaz' ve şekilde icrası ve bu yola da nüfus başına derecat-ı mütefavite de akçe cem' olacağını ilaveten beyan etmiştir. Tatbik-i harekata dair olan ifadesini mu'eyyed bu kere Van cihetinde bazı evrakın derdest edildiği bu kere alınan malumat-ı mevsukadan anlaşılmıştır. Bunların suret-i resmiyesine istinad ile Bulgaristan'da olduğu gibi oralarda ehal ve ihfa-yı mühimmat ve Bulgaristan komitelerinin hareketına terfik-i ma'lumat renk ve suretinde te'sis-i makasıt göstermekte bulunduğu cihetle ifade ve ma'lumat-ı ahirenin de arzına cüret olundu ferman.

*Bitlis Valisi Hasan Tahsin*⁵².

1890-1908 yılları arasında cereyan eden olaylardan ortaya çıkan sonuç şu idi:

Rusya, Katogikos Krimyan'ın etkisini de kullanarak, bir taraftan kendi sınırlarında ki Ermenilere göz açtırmamaya çalışırken, diğer yandan da Osmanlı Ermenilerini el altında sürekli

⁵² BOA. Y. Mtv. 77/2.

kışkırtıyordu⁵³. Bu şekilde hem Osmanlı Devletinin zayıflamasını hem de Ermenilerin düşündükleri muhtar idarenin İngilizlerin değil ancak kendi himayelerinde olabileceği imajını vermeye çalışıyorlardı. İngiltere Başbakanı Gladstone, Ermenilerin dini ve insani açıdan himaye etme maskesi altında politik nüfusunu artırmayı hedefliyordu⁵⁴. Ermeniler güya demokratik rejimlerin cari olduğu memleketlerde ki serbest basın ve dini teşekküller yoluyla, özellikle bu devletlerin ve genelde tüm Hıristiyan aleminin dini ve insani hislerini galeyana getirerek hükümetleri üzerinde oluşturacağı etkilerle müdahaleyi sağlamayı umuyorlardı. Başarısızlıklar, komitecileri çok aşırı hareketlere sevk ederken Ermeni toplumu içindeki anlaşmazlıkları daha da gün yüzüne çıkarıyordu. Osmanlı Devleti bir yandan eldeki imkanlarla Ermeni olaylarını büyütmeden ortadan kaldırmaya çalışırken, bir yandan da bitip tükenmek bilmeyen iftira ve yalan kampanyasına cevap vermeye çalışıyordu. Ayrıca Osmanlı Hariciyesi bu gibi hareketlere, dost! İngiltere’de imkan verilmemesi için sürekli teşebbüslerde bulunmuş, ancak demokratik rejimin sürdüğü memleketlerde ne bu gibi yayın faaliyetlerini ne de kurulan ya da kurulacak derneklerin faaliyetlerini önlemeye imkan olmadığı cevabını almıştı⁵⁵.

1908 yılında Meşrutiyetin ilanı ile birlikte Ermeniler amaçlarına ulaşmak için farklı bir yol izlemeye başlayacaklardı.

⁵³ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler. c. 16, İstanbul, 1989, Belge no:1,34,73,76,.

⁵⁴ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler. c.16, Belge no:35.

⁵⁵ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler. c.16, Belge no: 45,48,54.

II- İTTİHAT VE TERAKKİ FIRKASI VE ERMENİLER

Jön Türk Hareketi, ülkeye eşitlik, özgürlük ve adalet getirmek amacıyla ortaya atılmıştı. Jön Türkler bu hedeflere ulaşmak için Araplar, Yunanlılar, Arnavutlar, Türkler gibi ülkedeki bütün milletleri birleştirmeyi umuyorlardı. Fakat ihtilali izleyen olaylar bambaşka bir görünüm gösterdi. Yunanlılar, İttihat ve Terakkinin asıl amaçlarının gerçekleşmesi için bu birliğe şiddetle karşı çıktılar, özgürlük ve eşitlik onların amaç ve çıkarlarına aykırıydı. Eşitlik demek, bütün Osmanlı tebaasının çıkarda ve çalışmada eşitliği demektir. Ermenilerle Bulgarlar kendi amaçlarına ulaşmak için başka yollara başvuruyorlardı. Kanun-i Esasinin verdiği özgürlük sayesinde ilk uygun fırsatta hükümete karşı gelmek ve Avrupa tarafından yapılacak bir müdahale sonucunda kendilerine özerk bir yönetim ve sonunda bağımsızlık sağlamak amacıyla, bir kısmı Anadolu’da bir kısmı da Rumeli’de büyük bir hızla ve çok açık bir şekilde milli varlıkları için çalışıyorlardı. Jön Türklere karşı Kanun-i Esasiye bağlı ve birleşmeden yana bir tavır takınmıyor, Avrupa’ya karşı ise eski ve yeni hükümetten şikayet ediyor ve Türk vahşetinin süregeldiğini ispata uğraşıyorlar, iddialarının kanıtlarını siyasi komiteler aracılığıyla elde etmeye çalışıyorlardı. Adana Olayları (1909), Rumeli’deki taşkınlık ve cinayetler yalnızca onların eseri idi, bunlar sonradan Müslüman halka mal edilmişti⁵⁶.

İkinci Meşrutiyetin ilanı, sokak gösterileri, “ Hürriyet, Müsavat, Uhuvvet” sloganları, top atışları, kilisede yapılan şükran

⁵⁶ Talat Paşanın Anıları, Yay. Haz: Alpay Kabacalı, İstanbul, 2000, s. 22-23.

ayinleri, Sultan Abdülhamid döneminde ölenler için mezarlıklarda düzenlenen anma törenleri ile karşılandı. Bütün siyasi suçlular için af ilan edildi. Yabancı ülkelere gitmiş olan siyasi suçlu Ermeniler akın akın Osmanlı ülkesine dönmeye başladı. Sultan Abdülhamid tarafından görevden alınarak Kudüs'e sürülen eski Ermeni Patriği İzmirliyan Efendi, aften istifade ederek 24 Ağustos 1908'de İstanbul'a geldi ve büyük bir kalabalık tarafından coşkuyla karşılandı. 7 Kasım 1908'de de İstanbul Ermeni Patriği seçildi. Patrikhane hükümete müracaat ederek Anadolu'da yeni tedbirlerin alınmasını istedi. Ayrıca yurt dışından gelen Ermenilerin iskan ve iaşesi için de tedbirler alındı⁵⁷. Bir bakıma ihtilale ortak oldukları için Ermenilerin bir takım haklardan istifade etmelerine tabi bakılıyordu. Bazı Ermeniler Meclis-i Me'busandan bakanlık makamlarına ve vilayet meclislerine kadar iktidara fiilen ortak olmuşlardı. Siyasi iktidara ortaklıkla birlikte, Ermenilerin silahlanmalarına kısmen de olsa göz yumulmaktaydı. Sultan Abdülhamid tarafından kısıtlanmakta olan iktisadi faaliyetleri tamamen serbest bırakıldı, Haziran 1909 darbesi ve İttihat ve Terakkinin iktidarı tamamen ele geçirmesiyle birlikte, İstanbul'daki diğer bütün gazeteler kapatıldı ve meydan uzun müddet Ermeni Mihran Efendinin "Sabah" Gazetesine kaldı, Hamidiye Alayları tamamen etkisiz hale getirildi. Bu da Doğu Anadolu'da aşiretler problemini doğurmuştu.⁵⁸ Bu girişimler İttihatçılar ile Ermenilerin arasını açmaya başladı.

⁵⁷ Recep Karacakaya, Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-192), Başbakanlık Devlet Arşivleri Gen. Müd. Yayınları, İstanbul, 2001, s.42-46.

⁵⁸ Recep Şahin, Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları, İstanbul, 1988, s. 211-212.

Aslında bazı Ermeni grupları Meşrutiyete başından beri karşı olmuşlar ve bu ortamda İttihatçılarla birlikte hareket edenleri ihanetle suçlamışlardı. Özellikle komiteciler böyle bir girişimi Ermenistan'ın geleceği için çok tehlikeli görüyorlar, mücadeleye devam edilmesi gerektiğini savunuyorlardı. Mesela çete reisi Antranik (Ozanyan) bunların başında geliyordu. Antranik'e göre İttihatçılarla anlaşılan Ermeniler beş paraya satılmış kimselerdi, Ermeni milletvekilleri "ellişer altına satılan insanlar" olarak değerlendirmişti. Ona göre, Ermenilere ve İttihatçılara karşı mücadele sonuna kadar sürdürülmeliydi, aksi takdirde Büyük Ermenistan'ın kurulması imkansızdı. Meşrutiyetin ilanı Ermenilere kurulan büyük bir tuzaktı⁵⁹. Bu sırada Antranik, Bulgaristan'da Bulgar Çarının desteğiyle kurduğu askeri okulda Ermeni gönüllülerini eğitiyor, Ermeni komiteciler Bulgar generallerinden nasıl bomba yapılacağını öğreniyorlardı⁶⁰. Bu tür çalışmalar 4 Mayıs 1907 tarihinde Taşnaksütyun'un 4. Dünya Kongresinde alınmış olan kararın bir sonucu idi.⁶¹ Taşnaksütyun cemiyetinin aldığı bu tür komite kararları ortada iken Ermenilerin 1908 yılında İttihatçılarla iyi bir şekilde geçinmeleri beklenmezdi. Nitekim kısa bir müddet sonra İttihatçılarla Ermeniler arasında problemler ortaya çıkmaya başladı.

⁵⁹ DJ. Kirakosyan, Zapadnaya Armenia Vyodı Pervoy Miravoy Vaynı (Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Batı Ermenistan), Erivan, 1971, s. 60; Antranig Chalabian, General Andranik and Armenian Revolutionary Movement, USA, 1988, s. 188-189.

⁶⁰ Hratch Dasnabedian, History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksution (1890-1924), Milan, 1989, s. 61.

⁶¹ a.g.e. , s.85-86.

Özellikle 1908 yılında Balkanlarda gelişen olaylar, Ermenilere Osmanlı Devleti'nin paylaşılmakta olduğu düşüncesini vermiş, bu sebeple paylaşımından nasiplerini alabilmeleri için başka türlü davranmaya, yine klasik gerekçelerle isyan edip büyük güçlerin müdahalelerini çekerek bağımsız bir Ermenistan'ın teşekkülüne zemin hazırlamaya başlamışlardı. Ermeniler, Bulgar, Sırp, Rum komitelerinin Makedonya'yı paylaşma kavgasına tutuştukları ve İstanbul'da 31 Mart Vakasının meydana getirdiği karışık ortamda, 14 Nisan 1909'da Adana İsyanını başlattılar. Kısa zamanda bastırılan bu isyanın Adana'da meydana gelmiş olmasının başlıca sebebi, bu bölgenin Hamidiye Alaylarının kontrolünün dışında kalması ve doğudan gelen göçlerle Ermeni nüfusunun bu bölgede artmış olması idi.

31 Mart Vak'ası ve Adana'daki Ermeni olaylarının ardından İttihat-Terakki Fırkası ile Taşnak Komitesi İstanbul Heyeti arasında 1909 yılı Eylül ayında bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmada, vatanın bağımsızlığını sağlamak, bütünlüğünü ve politikasını sonuna kadar korumak Osmanlı unsurları arasında iyi ilişkiler kurmak için iki cemiyet arasında anlaşmaya varıldığı bildiriliyordu. Fakat bu anlaşma yalnızca Taşnak Komitesi İstanbul bürosunu ilgilendiriyordu⁶². İttihat ve Terakki Fırkası, Ermenilerin bu çalışmalarını görmüş, 3 Ekim 1911'de kilise idarecilerinden siyasetle uğraşmayacaklarına dair taahhüt senedi almıştı⁶³. Ermeniler İttihatçı idaresinde bağımsız, saf

Ermeni vilayetleri kurabileceklerini ümit etmişlerdi, fakat İttihatçılar merkezi bir devletten yana idiler, kısa süre sonra bu düşünceler daha da belirginleşince Ermeniler özellikle Ruslarında desteğiyle Fedai Hareketini sürdürmeye başladılar. Buna rağmen İttihatçılar 1914 yılına kadar Taşnaklarla birlikte hareket etmeye devam ettiler. Balkan Savaşları sırasında bir çok Ermeni gönüllüsü Bulgar ordusu içerisinde Osmanlı askerlerine karşı savaştı. Bulgar Kralı Ferdinand bu savaştaki gayretlerinden dolayı Antranik'e üstün hizmet madalyası da verdi⁶⁴. Taşnaklar savaş sırasında gazeteleriyle Ermeni askerlerini Osmanlı Ordusundan firara teşvik etti. Antranik, Edirne, Keşan, Malkara, Tekirdağ'da büyük katliamlar yapmakta idi. Bu arada Patrikhane ve Rusya arasında haberleşmeler cereyan ediyordu⁶⁵. 13 Temmuz 1913 tarihinde Rusya'dan gelen Ermenilerin teşvikiyle Rusçuk'ta bir miting yapılmış, Anadolu'ya geçilerek bombalama ve yağma hareketinde bulunulması kararı alınmıştı⁶⁶. Osmanlı Devleti içerisindeki bazı Ermeniler de Edirne'nin Bulgarlar eline geçmesinden dolayı sevinmişlerdi⁶⁷.

çalışıyor, Ermenilerin köylerde açıklıktan telef olduklarını iddia ediyor, bu iddiaların asılsız olduğu hükümet tarafından tesbit ediliyordu (BOA. DH.MTV. 44/42). Ermeni okullarına yardım toplamak için gezen Ermeni tahsildarlarına zorluk çıkarıldığı yine Patrikhane tarafından şikayet konusu ediliyordu (16 Mart 1911. BOA. DH.MTV. 28/7).

⁶⁴ David Marshall Lang , The Armenians : A People in Exile, London, 1988 s.107.

⁶⁵ Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekatı İhtilaliyesi, Haz: Erdoğan Cengiz, Ankara, 1983, s.80-81.

⁶⁶ BOA. Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Şubesi Evrakı (DH.EUM.EMN.) 28/2.

⁶⁷ Ergani Ermeni Murahhası Mıgırdıç, Edirne'nin düşmesi üzerine bazı toplantılar düzenleyerek Edirne olayının Osmanlı Devletinin dağılmakta olduğuna işaret ettiğini sevinçle söylemişti (BOA.Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD.) 113/45).

⁶² Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul, 1976, s. 576-577.

⁶³ BOA. Dahiliye Nezareti Mütenevvia Evrakı (DH.MTV.) 17/52. Patrikhane Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin çok güç durumda olduklarını göstermek için

Balkan Savaşları sonunda Osmanlı Devleti Edirne'ye kadar olan Balkan topraklarını kaybetmişti. Savaş daha devam ederken Ermeniler Rus Çarına müracaat ederek Doğu Anadolu'daki ıslahat meselesini gündeme getirmişler ve 13 Mayıs 1913'te Anadolu vilayetlerinin ıslahı için bir komisyonun kurulmasını hükümete kabul ettirmişlerdi. Bu sırada Ermeni Patriği olan Arşoroni Efendi de çeşitli gazetelere verdiği demeçlerde arazi meselesi, ıslahat Komisyonu ve ecnebi memurların bu ıslahatı kontrol etmesine dair açıklamalarda bulunuyordu. Ermeni gazetelerinde ise, "biz asla Bâbîâli tarafından bir kanunun neşri ve Dahiliye Nazırı tarafından umumi bir tahrirat yapılmasıyla memleketin bir bölümünün ıslah olunacağına inanmıyoruz. Bu tür çalışmalardan hiçbir fayda gelmediğini çok defalar gördük" deniliyordu⁶⁸. Balkan Harbi sonunda Osmanlı Devletinin durumu değişmeye başlayınca Taşnakların tavırları da değişmeye başladı. Hınçaklar 1913'te Köstence'de toplanan 7. Kongrelerinde açıktan açığa Türkiye'ye karşı düşmanlığa karar verdiler⁶⁹. Bu kararlar doğrultusunda, 10 Aralık 1913'te Pire'den İskenderun Limanına silah getirilerek İskenderun'daki Ermeni köylerine dağıtılmak istenmişti⁷⁰.

Osmanlı Hükümeti, İngiliz, Fransız ve Rus baskılarından dolayı Balkanların olduğu gibi Doğu Anadolu'nun da elden çıkacağına inanmaya başladı. Bu sebeple Bâbîâli Ermeni meselesinden bahseden sefirlere, Vilâyât-ı Şarkiyyede yapılacak

⁶⁸ Tanin, 19 Mayıs 1913.

⁶⁹ Uras, Tarihte Ermeniler, s.580.

⁷⁰ BOA. DH.EUM.EMN. 40/17.

ıslahatta hiçbir vakit devletlerin kontrolünü kabul edemeyeceğini bildirdi ve bunu Ermenilere de duyurdu. Bu karara rağmen 2 Temmuz 1913'te İtalya, İngiltere, Rusya, Fransa ve Almanya'nın İstanbul sefirleri toplanarak, Anadolu vilayetlerinde icra olunacak ıslahat meselelerini incelemek üzere sefaret memurlarından oluşan bir komisyon kurulmasına karar verdiler⁷¹.

İngiltere, Rusya ve Fransa bir tarafta Almanya, Avusturya ve Osmanlı Devleti diğer tarafta ıslahat projesi üzerinde durdular. Rusya'nın planına göre, Doğu Anadolu iki bölüme ayrılmalıydı. Bunlardan ilki Erzurum, Trabzon ve Sivas diğeri ise, Van, Bitlis ve Harput vilayetlerini içine almalı, bu bölgeler iki ayrı Avrupalı müfettiş tarafından idare edilmeliydi. İttihat ve Terakki Hükümeti bu planın Osmanlı Devletini parçaladığını ve Doğu Anadolu'da Rus hakimiyetini kurduğunu iddia etti⁷². Rusya bu planla Anadolu'da kurmak istediği bağımsız Ermenistan sayesinde Türkiye'yi çember içine almak ve böylelikle Rusya için her türlü tehlike ortadan kalktıktan sonra Türklerin Kafkasya'daki Müslümanlarla ilişkisini de tamamen kesmek istiyordu. Bundan sonra İstanbul için planını uygulayacaktı. Ermeniler Rusların bu planlarını öğrenir öğrenmez, Rusya'ya meyletttiler, Türkiye'den özerklik kazanabilecek zaman ve fırsatın artık gelmiş olduğunu sandılar. Hınçak, Taşnak, Ramgaver gibi milli Ermeni birlikleri Ermeni Patriğiyle birleştiler. Osmanlı Hükümeti Rusya'nın tekliflerini hafifletmek için teşebbüslerde

⁷¹ Karacakaya, Ermeni Meselesi Kronolojisi, s. 90-93.

⁷² Salahi Sonyel, The Great War and the Tragedy of Anatolia, Ankara, 2000, s. 74-75.

bulundu, fakat bundan bir sonuç alamadı. Bundan sonra hükümet Ermenileri yapılacak ıslahat ile ilgili olarak inandırmaya çalıştı, yabancı müdahalelerden vazgeçilerek düzeltmelerin birlikte yapılmasını teklif etti. Fakat Ermeniler artık hükümete inanmayacaklarını bu bakımdan tekliflerini reddettiklerini bildirdiler. Ayrıca Rus elçisinin Vilâyât-ı Şarkiyye ile ilgili tekliflerine katıldıklarını Bâbiâliye ilettiler⁷³. 8 Şubat 1914'de Doğu Anadolu bölgesine iki yabancı müfettişin tayin edilmesini Osmanlı Hükümeti kabul etti⁷⁴. Bu görüşmelerin yapıldığı sıralarda Taşnaksütyun'un 8. Genel Kongresi Temmuz ve Ağustos 1914'te Erzurum'da yapıldı. Kongreye dünyanın farklı bölgelerinden otuz üye katıldı. Kongrede Osmanlı Hükümetine karşı takip olunacak politika ile ilgili şu kararlar kabul edildi: İttihatçılar şimdiye kadar Ermenileri aldatıcı bir tavır sergilediler, bu sebeple komite İttihat ve Terakkiye karşı muhalefet durumunda kalmaya, siyasi programını eleştirmeye ve teşkilatına karşı şiddetle mücadele etmeye karar vermiştir⁷⁵.

Ancak Birinci Dünya Savaşının patlak verip Osmanlı Devletinin 3 Ağustos 1914'te seferberlik ilan etmesi ve daha sonra savaşa girmesi üzerine hükümet, 31 Aralık 1914 tarihli karar ile bu uygulanacak olan ıslahat projesine resmen son verdi. Osmanlı

⁷³ Talat Paşanın Anıları, s. 28-29.

⁷⁴ Daha müfettişler göreve başlamadan, Vilayât-ı Şarkiyyedeki bütün Ermeniler için genel af ilan edildiği ve Babıalinin bu teklifi kabul ettiği yönünde haberler dolaşmaya başlamış, Hükümet bu haberin asılsız olduğunu vilayetlere duyurmuştu(BOA. Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Evrakı (DH.EUM.EMN.)78/27).

⁷⁵ Chalabian, Andranik and Armenian Revolutionary Movement, s.213-215.

Devletinin projeye son vermesi ve savaşa Almanya safında yer alması, Ermenilere isteklerinin gerçekleştirilmesinde yeni bir umut kapısı açtı.

Ermenilerin kendilerini aldattıklarını iddia ettikleri İttihat ve Terakki Hükümeti cephelerde uğraştığı tarihlerde, 1912-1914 yılları arasında Anadolu'da bir çok Ermeni Kilisesi ve mektebinin açılmasına karar vermiş, alınan kararları uygulamıştı. Aşağıdaki örnekler bunun açık bir göstergesidir ve Ermenilerin gerçek niyetlerinin Osmanlı Devleti toprakları üzerinde bağımsız bir devlet kurmak istediklerinin delilidir.

17 Ağustos 1912 – Muş Sancağı'ndaki Çaklı Manastırı'nda yapılacak Ermeni Mektebi'ne ruhsat verildi⁷⁶.

10 Aralık 1912 – Divriği Kazası'nın Sancak Kariyesi'ndeki harap Ermeni Mektebinin yerine yenisinin inşasına ruhsat verildi⁷⁷.

18 Aralık 1912 - Kiğı Kazası'na tabi İvanik Karyesi'nde Ermeni cemaatine ait kilisede çan kulesi inşasına ruhsat verilmesi⁷⁸.

1 Ocak 1913 - İzmit'te İstasyon karşısında bir Ermeni Katolik Kilisesi, bir murahhashane ve bir mektep inşasına ruhsat verildi⁷⁹.

21 Nisan 1913 - Mihaliççik Kazası Kuyucak Kasabası'nda Ermeni Kilisesi Mektebine ruhsat verildi⁸⁰.

12 Mayıs 1913 - Boğazlıyan Kazası'nın İğdeli Kariyesinde Ermeni Cemaatine mahsus bir çan kulesini muhtevi bir kilise inşasına ruhsat verildi⁸¹.

⁷⁶ BOA. DH.İD. 30-2/8.

⁷⁷ BOA. DH.İD. 30-2/34.

⁷⁸ BOA. DH.İD. 162-1/43.

⁷⁹ BOA. DH.İD. 162-1/47.

⁸⁰ BOA. DH.İD. 162-1/53.

29 Mayıs 1913 - Burhaniye Kazası'nın İmrodabad Kariyesinde Ermenilere ait bir kilisesi, bir mektep ve bir rahip odası inşasına ruhsat verildi⁸².

8 Ekim 1913 - Trabzon Vilayeti Akçaabat Kazası Varatana Kariyesi'nde ruhsatsız inşa olunan Ermeni Kilisesinin mevcudiyeti tasdik edildi⁸³.

22 Kasım 1913 - Bayezid Kasabası'ndaki harap Ermeni Kilisesinin yıkılarak yerine yenisinin yapılmasına ruhsat verildi⁸⁴.

28 Nisan 1914 - Aydın ve Ödemiş'teki Ermeni kilise ve mekteplerine resmi ruhsat verildi⁸⁵.

7 Mayıs 1914 - Aydın'ın Menemen Kasabası'nda Ermeni cemaati için bir mektep inşasına ruhsat verildi⁸⁶.

10 Mayıs 1914 - Cebel-i Berekət Sancağı'nın Bahçe Kazasına ait Hasanbeyli Kariyesi'nde miri arazi üzerinde bir Ermeni kilisesi inşasına ruhsat verildi⁸⁷.

4 Haziran 1914 - Trabzon'da Ermeni İnnas mektebinin genişletilmesi ve derslane ile papaz ikametgahının tamirine karar verildi⁸⁸.

14 Temmuz 1914 - Erzurum Vilayetinin Refahiye Kasabası'nda Ermini mektebi inşasına ruhsat verildi⁸⁹.

⁸¹ BOA. DH.İD. 162-2/3.

⁸² BOA. DH.İD. 162-2/6.

⁸³ BOA. MV. 231/368.

⁸⁴ BOA. MV. 230/94.

⁸⁵ BOA. MV. 234/180.

⁸⁶ BOA. MV. 235/62.

⁸⁷ BOA. MV. 235/17.

⁸⁸ BOA. MV. 235/97.

1914 - Mardin Sancağı'nın Geriviran Nahiyesi'nde Ermeni cemaati için bir kilise inşasına ruhsat verildi⁹⁰.

4 Ocak 1915 - Osmaniye Kasabası'nda Ermeni Cemaatine mahsus bir çan kulesi ve kilise inşasına ruhsat verildi⁹¹.

5 Ocak 1915 - Giresun Kasabası'nda Ermeni cemaati zükür ve innas mektep inşasına ruhsat verildi⁹².

Bir taraftan kilise inşasına ruhsat verilirken diğer taraftan Hınçak ve Taşnak teşkilatları kiliseleri sıkıştırarak kendi takip ettikleri yolu takip etmelerini istiyorlardı⁹³. Bazı vilayetlerdeki Ermeni murahhasları, İstanbul'da bulunan Ermeni Patrikliği'ne değil de

Rusya'nın kontrolündeki Eçmiyadzin Katagigosu'na müracaat ediyorlardı⁹⁴. Kiliselilerin çoğu silah deposu haline getirilmeye başlandı⁹⁵. Amasya'nın Saraydüzü Kasabası'nda daha önceden yapılmış olan kışla, Ermeni ahalinin rahatsız olmasından dolayı kasaba dışına çıkarılmıştı⁹⁶. Kışladan rahatsız olan bu Ermenilerin

rahatsızlıklarının sebebi daha sonra ortaya çıkacak, 1914 yılı Temmuzunda bomba imal ederek çevre illere gönderdikleri

⁸⁹ BOA. MV. 235/160.

⁹⁰ BOA. MV. 232/66.

⁹¹ BOA. DH.İD. 162-2/60.

⁹² BOA. MV. 232/108.

⁹³ BOA. DH. KMS. 18/27 (25 Mart 1914). Trabzon'daki Taşnaklar kendileri ile birlikte hareket etmeyen Ermeni Murahhasasını istifaya zorluyorlardı (BOA.DH.İD. 139/9. 3 Temmuz 1913).

⁹⁴ BOA.DH.İD. 113/32.

⁹⁵ Muş'ta bazı Ermenilerle Rahip Sahak manastırda silah depoladıklarından dolayı tutuklanmışlardı (17 Mayıs 1914. BOA. EUM.EMN. 72/31).

⁹⁶ BOA. DH.İD. 19-2/11. 25 Şubat 1912.

anlaşılacaktır⁹⁷. Mısır'da Bogos Nubar Paşa tarafından Anadolu'daki fakir Ermenilere maddi yardımda bulunmak için kurulan Ermeni Cemiyet-i Hayriye-i Umumiyesi'nin İstanbul'da bir şubesinin açılmasına 16 Şubat 1914'te müsaade edilmişti⁹⁸. Bogos Nubar Paşa'nın çalışmalarının mahiyeti daha sonra ortaya çıkacaktır.

Osmanlı Devleti, Ermenilere karşı ne kadar iyi davranırsa davranırsa Ermeniler yine de bağımsızlık hedeflerine ulaşmak için çalışmalarına devam ediyorlardı. Bu sebeple II. Meşrutiyet Dönemi Ermenilerin bu yöndeki çalışmalarına daha özgür bir ortam sağlamıştır.

⁹⁷ BOA. EUM.EMN. 88/33. Amasya'da 1914 yılı Mart ayında Ermeni ahalisi içinde yapılan aramalarda bir çok zararlı evrak, silah ve dinamit ele geçirilmiş, Patrikhane yapılan aramaların usulsüz olduğu yönünde şikayetlerde bulunmuştu (BOA. EUM.EMN. 60/9).

⁹⁸ BOA.DH.ID. 126/55.

II. BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA ERMENİLER

I- ERMENİLERİN SEVK VE İSKANI VE TEHCİR OLAYI

1-Tehcire Kadar Ermeni Olayları

Osmanlı Devleti bir taraftan ıslahat meselesi ile ilgilenirken diğer taraftan uluslararası alanda gelişmeleri takip ediyor, kendisine yeni müttefikler arıyordu; Fransa ve İngiltere nezdinde 1914 Temmuz ortalarında yaptığı teşebbüsler sonuç vermeyince Almanlarla bir ittifak anlaşması imzaladı. Bu arada Ermeni militanları Osmanlı Devleti'nin parçalanacağını ümit ederek, ortaya çıkacak ihtilafta güçlü olabilmek için çeşitli teşebbüslerde bulundular. 5 Ağustos 1914'te Eçmiyadzin Katolikosu V. Kevork, Rusya'nın Kafkas Genel Valisi Vranzof Daşkof'a şu mektubu gönderdi:

"2 Ekim 1913 tarihinde aracılığınızla Çar'dan Ermenileri koruyacağını rica etmiştik. Öğrendiğimize göre Osmanlı İttihat ve Terakki Hükümeti Ermeni ıslahatını yapmayacaktır. Bu bakımdan Ermenilerin düşünce ve istekleri şunlardır:

a- *Anadolu'da Ermenilerin yoğun bulunduğu vilayetlerde bölünmeyen bir Ermeni bölgesi ayrılması,*

b- *Rusya tarafından bu bölgenin başına yüksek mevki ve rütbeli bir Hıristiyan yönetici getirilmesi,*

c- *Bu bölgelerde Müslüman ve Hıristiyanlardan eşit miktarda seçilecek şahıslarla bağımsız bir idare kurulması,*

d- Türkiye'de yapılacak Ermeni ıslahatının uygulanmasının ve kontrolünün yalnız Rusya'ya verilmesi.....”

Rusya'nın Kafkasya genel valisi Daşkof bu mektuba olumlu cevap vermiş ve şunları eklemiştir:

“Gerek Rusya'da gerek Türkiye'de yaşayan Ermenilerin bu sırada benim talimatıma uygun hareket etmelerini hatırlatmayı uygun görürüm. Türkiye Rusya ile bir savaşa katılırsa bu savaş kendiliğinden başlamalı ve bizim tarafımızdan herhangi bir hareket olmamalıdır. Bu nedenle Türkiyede'ki Ermenilerin zamansız ayaklanmaları uygun olmaz ve çok sakıncalı olur. Bu konuda Ermeni Kotagikosluğunun otoritesini kullanarak Rusya'daki Ermenilere de gerekli emri vereceğim.”⁹⁹

Daha Osmanlı Devleti Ruslarla savaşa girmeden Kafkasya'da Ermeni hazırlıkları başlamıştı. Her taraftan Ermeni gönüllüleri Rus ordusuna, Türkiye'ye karşı savaşan çetelere, intikam alaylarına girmek üzere Kafkasya'ya, Tiflis'e gelmeye başladılar. Antranik teşkilat yapmak için Tiflis'e, Meclis-i Mebusan'da Erzurum milletvekili olan Karakin Pastırmacıyan Kafkasya'ya gönderildi. Taşnaksütyun bütün kuvvetiyle bu faaliyetleri destekledi. Ruslar, siyasi nedenlerle Sibiryaya sürülen birçok Ermeni'ye de af çıkararak Kafkasya'ya çete teşkilatı yapmak üzere gönderdiler¹⁰⁰. Mısır'daki Ermeni Hayır Cemiyeti de, Adana ve havalisinde ihtilal hazırlıkları

⁹⁹ Uras, Tarihte Ermeniler, s. 587-592.

¹⁰⁰ Belgelerle Ermeni Sorunu, Genel Kurmay Başkanlığı Yay., Ankara, 1983, s. 174.

yapmak üzere murahhaslarını bu vilayet içerisine gönderiyordu¹⁰¹. Newyork'ta bulunan Ermeniler Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya suikast düzenlemek için teşebbüste bulunuyorlar, fakat suikastçılar Beyrut'ta yakalanıyordu¹⁰².

Van'daki İngiliz Konsolosu Ian Smith 10 Ocak 1914'te İstanbul'daki İngiltere elçisine gönderdiği raporunda, 1913 yılında Van'daki Taşnakların bütün köyleri teşkilatlandırdıklarını ve silahlandırdıklarını, şu anda Ermenilerin Müslümanlardan daha iyi bir donanıma sahip olduklarını yazıyordu. Ona göre, bölgedeki Ermeniler nüfusun beşte ikisini teşkil etmelerine rağmen Avrupa'nın kontrolü altında idarelerini kurabileceklerini iddia ediyorlardı¹⁰³.

Dahiliye Nezareti, Ermenilerin bir çaba içerisinde olduklarının farkında idi. 22 Mart 1914'da Beyrut ve Halep vilayetlerine gönderilen yazıda Avrupa'dan Zeytun ve havalisine külliyetli silah ve cephane getirilmesi kararlaştırıldığından buna karşı tedbirlerin alınması isteniyordu¹⁰⁴. Zeytun, Ermenilerin savaş öncesi teşkilatlanmaya başladıkları bir bölgeydi. Zeytunlu Ermeniler 3 Ağustos 1914 tarihli seferberlik çağrısına uymamışlardı¹⁰⁵. 1 Eylül 1914 tarihinde de isyan ederek 40 kişilik bir Ermeni çetesi Maraş'tan gelmekte olan 21 yolcuyu soymuşlar ve etrafa saldırmaya

¹⁰¹ 3 Haziran 1914 tarihli Dahiliye Nezaretinden Adana ve Halep vilayetlerine tel. BOA. Dahiliye Nezareti Şifre Kalem (DH.ŞFR.) 41/154.

¹⁰² BOA. DH.ŞFR. 43/169.

¹⁰³ Sonyel, The Great War, s. 76.

¹⁰⁴ BOA.DH. ŞFR.37/47. Zeytun'da belediye reisi bir Ermeni idi. Halkı zorla Ermeniliğe davet ettiğinden Ermeni Katolik reisi Dermanasyan tarafından hükümete şikayet edilmiş ve 1912 yılı Şubat ayında bu davranışından dolayı ikaz edilmişti (BOA. DH.İD.116/35).

¹⁰⁵ BOA.DH. ŞFR.44/233.

başlamışlardı¹⁰⁶. Bu isyanı önleyebilmek için Zeytun'a bir seyyar jandarma bölüğü gönderildi. Maraş'taki depo taburlarının merkezi Zeytun'a alındı ve Zeytunluların silahlarının toplanmasına karar verildi¹⁰⁷. Zeytun Ermeni Murahhasasının bu olaylarda teşvik edici olduğu anlaşılması üzerine görevden alındı¹⁰⁸.

Zeytun'daki saldırılarda doğrudan doğruya Osmanlı memurlarının evleri ve jandarma kıtaları hedef alınmıştı. Zeytun Hınçak Komitesi Reisi Çakıroğlu Patos'un başkanlığı altında yapılan toplantıda, Hükümet konağına saldırılarak cephanenin ele geçirilmesine, bütün memurların aile fertleriyle birlikte öldürülmesine ve telgraf hatlarının bozulmasına karar verilmişti¹⁰⁹. 1915 yılının başında da büyük bir olay çıkarılmış, Zeytun Kaymakamı kışlaya çekilerek hükümet dairesine gidememiş, Osmanlı kuvvetleri buradaki isyanı güçlkle bastırabilmişlerdi¹¹⁰. Hükümet bir tedbir almak üzere Zeytun, Maraş ve civarında bazı zararlı Ermenileri Konya'ya sevk etti, ikinci grubun ise Halep'in güney doğusu ile Zor ve Urfa havalisine sevk edilmesine karar verildi¹¹¹.

Savaşın başlamasıyla birlikte Rusların Ermenileri tahrik politikaları daha açık bir hal aldı. Rusların Kafkasya'daki Ermenileri teşkilatlandırmaları ve Türkiye Ermenilerini de buna dahil etmeleri ile ilgili Dahiliye Nezareti tarafından vilayetlere şu telgraflar gönderildi:

¹⁰⁶ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD.), sayı: 81, Belge No: 1806.

¹⁰⁷ BOA. DH. ŞFR.45/65.

¹⁰⁸ Dahiliye Nazırı Talat Paşa'dan 30 Eylül 1914'te Halep vilayetine şifre (BOA. DH.ŞFR.45/140).

¹⁰⁹ BOA. DH. ŞFR. 45/190.

¹¹⁰ BOA. DH. ŞFR. 51/88, 51/207.

¹¹¹ BOA. DH. ŞFR. 52/102.

“Van, Bitlis, Erzurum, Mamuretülaziz, Trabzon, Diyarbakır, Sivas, Adana Vilayetlerine

Kafkasya'daki Ermenilerin bilhassa komitecilerin ailelerinin Erivan'a gönderdikleri ve Erzurum'daki komitecilerin de ailelerini kamilen Rusya ve Erivan cihetine aşırmakta oldukları ve Rusya'daki Ermenilerin ora İslamlarını tahkir ettikleri gibi 311 intikamını alacaklarını söyledikleri ve şenlik yaptıkları Kafkas Vali-i Umumisi'nin Ermeni ileri gelenlerine ziyafetler ve hediyeler verdiği mevsukan istihbar olunduğu ve bu ma'lumatın bilhassa Memalik-i Osmaniye'nin haval-i şarkiyesindeki Ermenilere dair olan kısmı pek ziyade mühim ve calib-i dikkat görülmekte olduğundan harekât-ı vâkı'anın mevzi-i veyahut bir mahiyyet-i umumiyeyi haiz olub olmadığının ve şimdiye kadar Ermeni ailelerinden ne kadarının Kafkasya'ya geçirilmiş olduğunun ve orada meskun Ermeniler arasında bu gibi bir hareket veya fikr-i ihtilal mevcut ve mahsus bulunub bulunmadığının bittahkik inbası ordu-yu Hümayun kumandanlığından bildirilmiş olmağla keyfiyetin bittahkik ser'ian iş'arı.

Nazır Namına(imza) 4 Eylül 1330¹¹²”

“Van, Bitlis, Mamuretülaziz, Adana, Diyarbakır, Sivas Vilayetlerine

Rusların Kafkasya'daki Ermeniler vasıtasıyla dahilimizdeki Ermenileri Memalik-i Osmaniye'den zabt edecekleri yerleri Ermenilere verecekleri ve kendilerine istiklal meva'idiyle teşvik

¹¹² BOA. DH.ŞFR.44/43.

ettikleri ve köylü kıyafetinde bir çok eşhası Ermeni köylerine göndererek çeteler teşkil eylemek teşebbüsünde buldukları ve hududtaki bazı mevki tevzi edilmek üzere esliha ve cephane getirdikleri ve harp ilan edilirse orduda Ermeni efradın silahlarıyla Ruslar tarafına geçmesine ordumuz ilerlerse sukunet ve itaatin muhafasına ric'at ederse silahlanıp çete haline geçerek aleyhimize hareket eylemeye karar verdikleri mevzuken istihbar olunduğu ve bi'l-münasebe teharrî olunan bazı Ermeni evlerinde de esliha-i harbiye zuhur ettiği ve hududu geçen ve elinde pasaportu olmayan gayrimüslim kesianın yakalanarak silah ve cephane geçirmek teşebbüsünde bulunanları hemen itlaf edileceğinin ve aleyhimize bir hareket vukuunda derhal şiddetle bastırılarak mütecasirlerinin itlaf olunacağını kıtaata emr olunduğu ve ahali-i İslamiyenin mükellef olmayanlarının köylerinde kalmak ve icabında gelmek üzere bir milis teşkilatı vücuda getirilmesi üçüncü ordu-yu Hümayun Kumandanlığından Erzurum vilayetine tebliğ olunduğu Başkumandanlık vekaletine bildirilmiştir. Ermeniler hakkında istihsal olunan bu malumat esas itibariyle şayan-ı dikkat ve ehemmiyet görüldüğünden oralarca da tahkikat icrasıyla Kolordu Kumandanlığıyla bi'l-müzakere aynı suretle hareket olunması ve buraya malumat verilmesi 15 Eylül 1330

Nazır (İmza)¹¹³”

Petersburg'dan bazı subaylar alay teşkil etmek üzere Kafkasya'ya gönderilmiş, Tiflis'teki Ermeniler toplantılar yaparak

¹¹³ BOA.DH.ŞFR.45/115.

fedayi kaydına başlamışlar ve bu faaliyeti diğer Kafkasya şehirlerinde de yapmaya karar vermişlerdi¹¹⁴. Taşnak çete reislerinden Samson iki yüz Ermeni ile Selmas'a gelmiş, binden fazla Ermeni toplayarak Selmas'taki Ermenilerin tamamına silah dağıtmıştı¹¹⁵”.

Bunların dışında Ruslar, Ermeni gönüllülerinin sevki için Köstence'de de bir teşkilat kurmuşlardı¹¹⁶. Kafkasya'da neşredilen “Volontaire Armenian” isimli albümde Ermeni gönüllü reislerinin fotoğrafları verildikten sonra “İntikam saatinin çaldığını bütün millet anladı. Bu gibi fırsatlar her zaman tarihte tekerrür etmez. Ermeniler isti'taatlarına göre Türkiye Devletinin mahvına çalışmalıdırlar”deniyordu¹¹⁷. Rusya'nın Kafkas Umum Valisi tarafından gönderilen bazı Rus memurlar ticaret bahanesiyle Rum, Kürt ve Ermenilerle gizlice temasta bulunarak casusluk yapıyorlardı¹¹⁸.

Ermeniler Kafkasya'da bu şekilde teşkilatlanırken Doğu Anadolu'da da ihtilal hazırlıkları yapıyorlardı. Bu ihtilal merkezlerinden en önemlisi Van'dı. Daha önce belirtildiği üzere Van Ermenileri 1913 yılı boyunca silahlanmışlardı. Kendilerine Ruslar tarafından Harp başlamadan hareket etmeme emri de verilmişti. 1914 yılının Aralık ayında harekete geçen Van Ermenileri ilk olarak

¹¹⁴ Dahiliye Nezareti'nden Van Vilayeti'ne 20 Eylül 1914 tarihli şifre (BOA. DH.ŞFR. 45/166).

¹¹⁵ Dahiliye Nezareti'nden Van ve Bitlis Vilayetlerine 19 Ekim 1914 tarihli şifre (BOA. DH.ŞFR. 46/37).

¹¹⁶ BOA. DH. ŞFR. 52/28.

¹¹⁷ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd., Ankara, 1994, s.167-168.

¹¹⁸ BOA. DH.ŞFR. 40/174.

haberleşme ağını imha etmişler ve bu sebeple Ermenilerle Osmanlı kuvvetleri arasında müsademe başlamıştı¹¹⁹. Van'daki Ermeni mektebinde bile telsiz-telgraf mevcut olup haberleşmelerde kullanılıyordu¹²⁰. Van Vilayeti'nde meydana gelen olayları, Vali Cevdet Bey ile Dahiliye Nezareti arasındaki şu yazışmalarla takip etmek mümkündür:

“Van Vilayetinden Başkumandanlığa Şifre

2 Aralık 1914

... Vilayet ahval-i umumiyesine gelince: Merkez vilayet ve sair yerlerde ki Ermeniler şimdilik sükuneti muhafaza ediyorlar. Ancak Selmas havalisindeki umum Ermeniler Ruslarla müştereken harp etmektedirler. Serhattaki çetelere kumanda eden, vaktiyle Talori İhtilalini yapan meşhur Antranik ve rüfekasıdır. Hanik Müsamedesinde ve sonra Ermeni efrattan firar ve düşmana iltihak edenler vardır. Komite rü'esasının vakti gelinceye kadar herhalde bir hadiseye meydan verilmemesi hakkında gizlice vesayada buldukları haber alınmıştır...”¹²¹

“Dahiliye Nezaretinden Van Vali Vekili Cevdet Beye Şifre 7

Aralık 1914

Reşadiye ile Vastan ve Vastan Van arasındaki telgraf tellerinin Ermeniler tarafından kesildiği ve Pelli karakol Kumandanının yine bunlar tarafından katl olduğu ve o civarda bulunan Gevaş Kaymakamı maiyetindeki jandarmalarla Ermeniler arasında hakiki

¹¹⁹ BOA. DH. ŞFR. 48/7.

¹²⁰ BOA. DH.ŞFR. 47/60.

¹²¹ ATBD.sayı:86 (Nisan 1987), Belge No:2050.

bir müsademe başladığı vekâletlerinden alınan 6/7 Kanuni evvel 330 tarihli şifrede işar olunuyor. Hatta esasen derkar olan ehemmiyetine mebni muhafaza ve te'min-i selameti alelhusus şu sırada her zamandan ziyade matlub ve müstelzim olduğu halde Ermeniler tarafından birkaç defadır tahribata maruz kalması fevkalade şayan-ı dikkattir. Hattı kesmek ve kuvve-i müslime ile çarpışmak derecesinde cüret göstermek tabi'i verilen bir karar ve ta'limata müstenitdir. Gevaş ve Reşadiye'de bunları sevk ve idare edenler tabi'i mahdud ve hükümetçe de malumdur. Tahkikat-ı seria icrasıyla kendilerinin temadi-i mefsedetlerine meydan bıraktırılmaması esbabını istikamiliyle beraber gerek hattın hüsnü muhafazası ve gerek hükümetin muhafaza-i haysiyyet ve mevki'i için gerek Gevaş muhitinden ve gerek oraya mücavir bulunan şayanı i'timat islam kariyyelerinde münasip surette istifade olunması suretiyle te'dipleri 7 Kanunievvel 330 Nazır Talat"¹²².

“Van Valisi Cevdet Beye

“Mahrem ve müstaceldir. Bizzat Cevdet Bey tarafından hallolunacaktır.”

Sebk eden istizaha cevaben vilayet vekaletinden alınan 16 Kanunievvel 330 tarihli şifrede Karçıkan Vukuatından sonra kıyamın Şitak ve Havasur havalisine kadar intikal ederek Şitakta da Kaymakam işle jandarmalardan ve me'murin ve ahaliden bazılarının şehit düştüğü bildiriliyor. İdare-i sükun ile beraber maksad-ı asli olan haysiyet-i hükümetin te'mini muhafazası için tedabir-i seria ve katiyye

¹²² BOA. DH.ŞFR. 48/85.

ittihazi icab ederken mesele daha da genişleyerek diğer yerlere sirayet etti. Bu vekilinin bu meseleyi halledemeyeceğini gösteriyor. Merkeze avdetiniz daha epeyce zaman için olamayacak ise vekaletе münasib müteşebbis birisi izam olunmak üzere serian iş'arı.

17 Kanunievvel 330 Nazır"¹²³.

Çatak, Havasur, Timur ve Kadeş'teki isyan hareketlerini bastırmak üzere il merkezinden kıtaların yola çıkarılmış olduğunu öğrenen Vanlı Ermeniler, Hamit Ağa Kışlasıyla jandarma ve polis binalarını ateşe vermişler, şehir içinde büyük bir kıyım gerçekleştirmişlerdi. Yalnızca Van ilinde isyan eden Ermenilerin sayısı beş bini geçiyordu ve hepsi de en yeni silahlarla donanmıştı. Yedi yüz kadar asi Van müstahkem mevkiini el bombalarıyla uçurmuştu. 20 Aralık 1914 tarihinde Van ve Bitlis arasındaki Ermeni köyleri isyan ederek kendilerine katılan Ermeni asker firarileriyle birlikte telgraf hattını kesmişler, Van ve Gevaş arasında Gevaş kadısıyla Van posta evrakını nakleden jandarmaları pusuya düşürerek şehit etmişlerdi¹²⁴.

Bu isyan hareketleri 1915 yılı Nisan ayına kadar sürdü. Nisan ayı ortalarına doğru asgari dörder yüz kişilik Ermeni çeteleri Rus subaylarının komutasında sınırı geçmeye başlamışlardı¹²⁵.

Hükümet bu olaylara karşı ilk olarak vilayetleri uyararak propaganda hareketinin ortadan kaldırılmasını istedi. Sınırdan gelecek

¹²³ BOA. DH.ŞFR. 48/220.

¹²⁴ BOA. DH. ŞFR. 44/188.

¹²⁵ Talat Paşanın Anıları, s. 71-72. Zeytun ve Van olayları hakkında bakınız: Azmi Süslü, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Ankara, 1990.

olan Ermeni gazetelerinin ithalini men etti.¹²⁶ Erzurum'da neşredilen ve halk arasına nifak sokan Ermenice Hrac gazetesi 16 Mart 1914 tarihli Meclis-i Vükela kararıyla kapatıldı¹²⁷. Yine Erzurum'da neşrolunan Ermenice Perkir gazetesi de muzır neşriyatından dolayı Meclis-i Vükela kararıyla 15 Haziran 1914 tarihinde kapatıldı¹²⁸. Dahiliye Nezareti 6 Eylül 1914 tarihinde bütün vilayetlere gönderdiği yazıda, öteden beri siyasi emeller peşinde koşan ve Osmanlılık aleyhinde fesat ve melanetten geri durmayan Ermeni siyasi fırkaları reisleriyle komite sergerdelerinden mahallerinde bulunanların takip edilmesini ve yapılacak tebligata göre hareket edilmesini bildirdi¹²⁹.

4 Mayıs 1914'de Bitlis ve Van vilayetlerine gönderilen yazıda, Ermenilerin beynelanasır nefreti icap ettiren münasebetsizliklerine meydan verilmemesi, haklarında gerekli uyarıların yapılması isteniyordu¹³⁰. Vilayetlere gönderilen 24 Nisan 1915 tarihli bir şifreyle hükümetçe şüpheli Taşnak Ermenilere ve bilhassa bunlardan müteşebbis ve faal reislerine kesinlikle seyahat varakası ve harice çıkma izni verilmemesi istendi¹³¹. Bütün vilayetlere 28 Şubat 1915'de şu emir gönderildi:

¹²⁶ BOA. DH. ŞFR. 45/237-1. Özellikle Tiflis civarında yayınlanan Ermenice gazetelere dikkat edilmesi istenmişti (BOA.MV. 193/34).

¹²⁷ BOA. DH.KMS. 18/33.

¹²⁸ BOA. DH. ŞFR. 42/19.

¹²⁹ BOA. DH. ŞFR. 44/200.

¹³⁰ BOA. DH. ŞFR. 40/141.

¹³¹ BOA. DH. ŞFR. 52/95.

“Bütün Vilayetlere

15 Şubat 1915

Bitlis'te zuhur eden Ermeni eşkıyası ve Halep ve Dört Yol'da yine Ermenilerin askere karşı vuku bulan tecavüzatı ve Kayseri'de zuhur eden külliyatlı bombalarla Rusça, Fransızca ve Ermenice grupları havi şifreli muhaberat evrakı memlekette düşmanımız tarafından bir ihtilal teşebbüsü hazırlanmakta olduğuna delalet ettiğinden her türlü ihtimale karşı bu gibi vekayı tehaddüs eden menatıkda tatbik olunacak muamele ile taht-ı silahta bulunan Ermeni efrad hakkında Ordu-yu Hümayun Başkumandanlığı Vekâletinden ordulara tebligat-ı mahsusa ve umumiye ifa kılınmıştır. Mülkiyeye müteallik eden hususatta bila ifade-i zaman makam-ı askeriye ile müzakere ile icap eden tedabirin tamamen tatbikine itina olunması ehemmiyetle tavsiye olunur.”

15 Şubat 1330

Nazır Talat¹³².

Diyarbakır Konsoloshanesi tercümanı Osmanlı tebaasından Tomas Mıgırđıçyan ismindeki Ermeni, Elazığ'a giderek asker ve efradın adedini ihtiva eden bir raporu konsolosa verdiği haber alınınca Divan-ı Harbe sevk edilmişti¹³³.

Hınçak Komitesi Paris merkezi reisi olan ve İstanbul'da hükümet erkanına süikast tertibatı için adam gönderen Kafkasya Ermenilerinden İstepan Korigyan diğer adıyla Sabah Gülpan'ın Kafkasya yoluyla Van'a geçmiş olduğu haber alınmış olduğundan Van olaylarında onun da parmağı olacağı anlaşılmıştı. Ermeniler Van'da görevli jandarma efrad ve çavuşlarından da kendi yanlarına

¹³² BOA. DH.ŞFR. 50/127.

¹³³ 15 Kasım 1914, BOA. DH. ŞFR. 47/243.

adam çekmişlerdi. Hükümet 20 Ağustos 1914'de Van vilayetine gönderdiği yazıda bunların çalışmalarına engel olunmasını istiyordu¹³⁴.

Dahiliye Nazırı Talt Paşa 20 Nisan 1915'de Van vilayetine gönderdiği yazıda “Erbab-ı ihtilalin seri' ve kat'i bir surette te'dibi hakkında ittihaz edilen tedabir şayan-ı taktiktir” diyordu¹³⁵.

23 Eylül 1914'de Ma'muretü'laziz vilayetine gönderilen yazıda, Ermeni demokrat sosyalist Hınçakyan Komitesinin Paris merkezi efsarına hadim ve ihtilalkârane bir vaziyette bulunan Harput şubesi efradının ahval ve hareketi taht-ı tarassudda bulundurulması isteniyordu¹³⁶.

Osmanlı Hükümeti Ermenilerin kışkırtılmasıyla direkt olarak alakalı gördüğü Ermeni okul ve kiliselerini de incelemeye almış, Adana Ermeni murahasası Kirkor Vartabet'in öteden beri ihtilal fikrinde olduğunu, Adana Olaylarında mühim görevler üstlendiğini, bu sebeple hakkında inceleme yapılmasını Adana vilayetinden istemişti. (21 Eylül 1914)¹³⁷. Edirne'de ki Ermeni mektebinde tarih derslerinde okutulan kitaplarda, yetiştirilen Ermeni çocuklarının Osmanlı toplum düzenini bozacak şekilde, Türklere kinle doldurulduğu anlaşılmış ve mektepteki kitaplara el konulmuştu¹³⁸.

¹³⁴ BOA. DH. ŞFR. 44/68.

¹³⁵ BOA. DH. ŞFR. 52/46.

¹³⁶ BOA. DH. ŞFR. 45/70.

¹³⁷ BOA. DH. ŞFR. 45/44.

¹³⁸ BOA. Babiali Evrak Odası (BEO.) Sadaret Evrakı Amedi Kalemi Meclis-i Vükela (A.AMD. MV. 105/12).

Osmanlı Hükümeti, bir savaş çıktığı takdirde ülke içerisindeki yabancı okul ve kuruluşların Hıristiyan unsur üzerinde kötü etkiler yapabileceğini göz önüne alarak bunların hepsinin harp vukuunda uzak mevkilere nakline karar verileceğini ve vilayetlerin bu konuda ki fikirlerinin ne olduğunu ve hangi yabancı müesseselerin ve ne kadar yabancı memurun bulunduğunu, bunların nerelerde oturtulmalarının uygun olacağını sormuştu¹³⁹. Osmanlı Devleti savaşa girdikten sonra ise, Dahiliye Nazırı Talat Paşa bu kararın uygulanmasıyla ilgili olarak vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği 19 Kasım 1914 tarihli şifresinde ".....*Tehcir edilecek düvel-i muhasıma müessesat-ı tedrisiyesindeki rahip ve rahibelerin bir tecavüze ma'ruz kalmamaları için gerekli tedabir alınmalıdır. Maksat bunların ic'azı değil ihracıdır, gerekli kolaylığın gösterilmesi.....*" diyordu.¹⁴⁰ Ayrıca din adamları konusunda uygulanacak olan bu karar hakkında da 29 Kasım 1914 tarihli vilayetlere gönderdiği şifresinde "*sevk edilecek rahiplerden kiliseleri için birinin kalmasına müsaade edilmesi*"ni istiyordu¹⁴¹.

Hükümetin aldığı bu karar direk olarak misyoner teşkilatlarını hedef almıştı. Halep'teki Amerikan Konsoloslukuna bağlı Protestan papazlardan John E. Meill'in raporunda, Zeytun'da ki olaylardan bahsedildikten sonra "..... *Maraş bölgesinin okumuş ve kabiliyetli Hıristiyan halkının göç ettirilmesi Amerikan misyonerlerinin menfaatlerine karşı bir darbedir. 50 yıldan fazla süren bu çalışmanın ve binlerce dolar masrafın neticesi tehlikeye sokulmaktadır....*"

¹³⁹ 1 Ekim 1914, Dahiliye Nezaretinden Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Musul Vilayetlerine Şifre, BOA. DH. ŞFR. 46/119.

¹⁴⁰ BOA. DH. ŞFR. 47/85.

¹⁴¹ BOA. DH. ŞFR. 44/250; 47/280.

diyordu¹⁴². Böylece Osmanlı Devletine karşı devletlerin düşmanlığının sebeplerinden biri de ortaya çıkıyordu.

Ermeni komiteciler Kafkaslarda ve Anadolu'da savaş çıktığı sırada bu tür karışıklıklar çıkarmakla meşgul iken Avrupa ve Amerika'daki Ermeni komiteleri de boş durmuyorlardı. Amerika'daki Ermeni Milli Müdafa'a Komitesi 23 Mart 1915'de İngiliz Başbakanı Edward Grey'e sundukları yazıda, savaşın Asya Hıristiyanları özellikle Ermeniler için bir bağımsızlık fırsatı olduğunu, şu anda binlerce Ermeni'nin Rus Ordusunda müttefiklerin yanında savaştığını, Amerika ve İngiliz Ermenilerinin bunlara yardım ettiğini, ayrıca Kıbrıs'a bir gönüllü birliği gönderilerek bunların Kilikya'ya çıkarılabileceğini vurguladı. Bu sebeplerden dolayı müttefiklerin Ermeni isteklerine kayıtsız kalmamalarını rica etti¹⁴³. İngiltere Ermeni komitesi başkanı Aneurin Williams da 3 Nisan 1915'de yine Edward Grey'e sunduğu yazıda, Ermenilerin savaş sonunda ki durumlarıyla ilgili endişelerini, bu konunun tamamıyla Rusya'nın isteklerine bırakılmamasını, özellikle Ermenilerin Rusya idaresi altında kalmamaları için diğer "Büyük Güçlerin" bu konu ile ilgilenmelerini, İngilizlerin Ermenileri idare etmelerini istedi. Ayrıca Ermenilerin Doğu Anadolu'da nüfusun yarısına sahip olduklarını kabul ettiklerini fakat ilerlemeye açık olduklarını, bu şartlar altında bütünüyle bağımsız bir Ermenistan'ı idare edemeyeceklerini kaydetti¹⁴⁴.

¹⁴² Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, Ankara, 1983 s. 201.

¹⁴³ Burdett, Armenia Political and Ethnic Boundaries , s. 344-45.

¹⁴⁴ a.g.e., s.343.

Ermeniler daha savaşın başında Rusların kendileri için bağımsız bir Ermenistan düşünmediklerini anlamışlardı. Fakat onlar için bağımsız Ermenistan'ın oluşturulması için büyük bir devletin desteğini almak şarttı. Kafkasya'daki Ermeniler de bunun farkında idiler. Bu sebeple Rusya yerine İngiltere veya Amerikanın bölgede hakim olmalarını istemeye başlamışlardı. Fakat daha savaşın başında yapılan gizli anlaşmalarda Doğu Anadolu Rusya'nın hakimiyetine bırakılmıştı.

2-Tehcir Kanunu ve Tehcirin Uygulanması

Tehcir kelimesi Arapça olup, göç ettirme manasına gelir. Bu kelime toplama kamplarına yerleştirme manasını ihtiva etmez. Yani İngilizce ve Fransızca'daki "Deportation" anlamına gelmez. "Deportation" sürülen kişi tutsaktır, dünya ile irtibatı kesilmiştir. Tehcirde ise böyle bir anlam ve uygulama söz konusu değildir. Savaş halinde olan devletler kendi topraklarında bulunan düşman ülke tabiiyetindeki kişileri toplama kamplarına gönderir. Bu uygulama yerleşmiş ve hemen her ülkede uygulanmış bir usuldür. 7 Aralık 1941'de Japonya Pearl Harbour'a yaptığı ani bir baskınla Amerikan Donanmasını büyük ölçüde saf dışı bırakmıştı. Bu baskından kısa bir süre sonra Japon deniz altıları Amerika'nın batı sahillerinde görülünce, Amerika batı sahillerindeki Japonları iki gün içerisinde ülkenin iç kesimlerine sevk etmişti (19 Şubat 1942). İki gün içerisinde bölgeyi terk edemeyen Japonlar kamplarda toplandı ve açlıkla karşı

karşıya bırakıldılar¹⁴⁵. Ermeniler Osmanlı tabiiyetinden olmalarına rağmen Ruslarla işbirliği içerisine girmişlerdi. Savaş halinde, her ülke düşmanı için çalışan ve savaş gücünü engelleyen kişileri vatan haini sayar ve cezası da daima idamdır.

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşına girdikten sonra Ermeni komitelerinin düşmanla işbirliği yaptığını ve Anadolu'da birbirini ardına isyanlar çıktığını ve Ermeni olaylarının devam ettiğini görünce, hadiselerin yatışacağı beklentisiyle kesin bir tedbir alma yoluna gitmemişti. Ancak Ermeni olayları artınca Talat Paşa, Erzurum Meb'usu Vartakes Efendi'ye Ermenilerin düşmanla işbirliği yapmaya devam etmeleri halinde şiddetli tedbirler alınacağı ihtarında bulunmuştu¹⁴⁶. Osmanlı Devleti Van'daki isyan patlak verene kadar yukarıda saydığımız tedbirlerle Ermeni komitelerinin faaliyetlerini önlemeye çalıştı. Osmanlı Devleti'nin cephelerde savaştığı bu sıralarda, Ermeniler, cephede ve cephe gerisinde düşmanların işine yarayacak faaliyetlerde bulunuyorlardı. Ermeni Kiliselerine mensup olan din görevlilerinin askerlikten muaf olmaları durumundan istifade etmek isteyen Ermeniler, kendilerini kilise mensubu gösteriyorlar, bu kiske altında teşkilat yapıyorlardı. Osmanlı Hükümeti bu durumun önüne geçebilmek için bazı tedbirler alarak her köy kilisesinde iki görevlinin bulunabileceğini patrikhaneye bildirdi¹⁴⁷. Ermeniler bu durumu da değerlendirip, Avrupa'ya "Türkler dini hayatımıza

¹⁴⁵ Orhan F. Köprülü, "1915 Ermeni Tehciri ve Pearl Harbour (7 Aralık 1941)", Bilge, c.7 (2001 Bahar), sayı:28, s.6.

¹⁴⁶ Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi, s. 235-237.

¹⁴⁷ BOA. Dahiliye Nezareti İdare-i Umum Evrakı (DH.İ-UM.) 88/1-3/12. 28 Temmuz 1914.

müdahale ediyorlar” şeklinde şikayet ettiler¹⁴⁸. Böylece Ermeniler Avrupalıların dini duygularını galeyana getirmeyi hedefliyorlardı.

Başkumandanlık 25 Şubat 1915 tarihinde bütün birliklere bir tamim göndermiş, Ermenilerin çeşitli yerlerde çeteler kurduklarına, askerden kaçarak eşkıyalık yaptıklarına, aramalarda bol miktarda silah ve bomba bulunduğuna ve bunun bir isyan hazırlığı olduğuna dikkat çekerek şu tedbirlerin alınmasını istemişti: Ermeni erler, seyyar orduda ve silahlı hizmetlerde kullanılmayacak, komutanlar silahlı saldırılara karşı koyacaklar, gerekirse örfi idare ilan edecekler, planlı hareket olamayan yerlerde arama yapılmayacak ve sadık tebaaya herhangi bir zarar verilmeyecek¹⁴⁹.

Mart ayında ise Van’da olaylar çıkmaya başlamış Van Valisi Cevdet Bey, Van ihtilalinin başlamak üzere olduğunu Başkumandanlığa bildirmişti. Nihayet 17 Nisan 1915’de isyan büyük şekilde vilayetin her tarafında başlamıştır. Van Valisi, 3. Ordu Kumandanlığına 7 Nisan 1915 günü şu telgrafi çekiyordu:

“1- İhtilalciler şehrin Ermeni mahallerine civar karakollarımıza ve hanelerine ateş etmeye başladılar. Mukabele ve müdafaa olunmaktadır.

3- Gevaş hattı tamir ve muhabere temin olundu.

4- Bu gün Başkale-Havasar, Mirmurtal-Peşet telleri kat olunmuştur. Bunun da tamirine teşebbüs edildi”¹⁵⁰.

¹⁴⁸ BOA. DH.İ-UM. 88/1-3/26.

¹⁴⁹ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd. Yayınları, Ankara, 1994, s.6.

¹⁵⁰ ATBD, Belge No:1826 yıl: 31 Sayı:81.

Vali Cevdet Bey 24 Nisan’da Dahiliye Nezaretine şu telgrafi gönderiyordu:

“Şimdiye kadar bölgeye etraftan dört bin kadar isyancı Ermeni getirilmiştir. Asiler yol kesiyor ve civar köylere hücum ederek buraları yakıyorlar, buna engel olmak imkansızdır. Şimdi bir çok kadın ve çocuk yersiz ve yurtsuz kalmıştır. Bunların batı vilayetlerine gönderilmesi münasip midir?”¹⁵¹.

11 Mayıs 1915’de Dilman’de Rus kuvvetlerine karşı büyük bir mağlubiyete uğrayan Osmanlı kuvvetleri Van’ı boşaltarak Van Gölü’nün güneyine çekilmişlerdi. Dilmen’deki muhaberede Rus kuvvetleri içerisinde 1500 Ermeni gönüllüsü vardı ve bunlar Antranik’in idaresinde idiler. Antranik’in bölüğü General Nazarbeg’in kumandası altında Dilmen Bölgesine gönderilmişti. Van’ın Ruslar tarafından ele geçirilmesinden sonra Antranik ve Dro Ahlat ve Bitlis’e doğru Van gölünün güneyine doğru ilerlediler¹⁵². Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon’a Batı Ermenistan’dan Ermeniler getirilerek yerleştirildi.

Tarım için bu bölgelerde gerekli önlemler alındı¹⁵³. Ermeniler Van Gölü’nün güneyini Türklerden temizlemeye çalışıyorlardı. Antranik, Hamazasp ve Dro’nun emrindeki Ermeni çeteleri büyük bir iştiaak ile savaşarak göl üzerindeki Vastan’dan ve Siirt yolundaki Çatak ve Müküs köylerinden Türkleri çıkardılar. Ermeniler 20 Haziranda

¹⁵¹ Gürün, Ermeni Dosyası, s.206.

¹⁵² Dasnabedian, History of Armenian Revolutionary Federation Dashnaksution, s.117.

¹⁵³ a.g.e.,s.219.

Senan'ı, 25'de Sorp'u ele geçirdiler¹⁵⁴. Van muzaffariyeti üzerine Tiflis'te Aspares Gazetesi 24 Eylül 1915'de şu haberi yayınlıyordu:

“Muzaffariyet 7 Nisan 1915

Van'da:..... Fişenklerinizi ittihatla kullanınız, bütün bunlara mukabil bize bir şey kalmadı. Ermeni gönüllüleri Antranik, Vartan ve arkadaşları intikam için silahlarınızı kınlarından çıkarınız, ölüm ve ızdırabat artık her haddi tecavüz etti. İntikam, bilâ istisna intikam. Merhamet gösteren her Ermeni ba'dema alçaktır. Artık intikam kelimesiyle Ermenilik aynı olmalı. Zaten intikamdan başka bize ne kaldı”¹⁵⁵.

Van'daki isyan bütün hızıyla devam ederken ve Ermenilerin amaçları anlaşılmaya başlarken diğer bölgelerde de Ermeniler isyan ediyor, yol kesiyor ve Müslüman köylerini basarak halkı katlediyorlardı. Türk ordusu savaş alanında olduğu için cephe gerisindeki olaylara engel olamıyordu. Osmanlı Hükümeti seferberlik ilan ettiği 1914 yılının Ağustos ayından itibaren dokuz aylık bir süre zarfında konuyu halletmekle ilgili çözüm yollarında başarılı olamadı. Aksine sınırları dahilindeki Ermenileri de artık kontrol edemiyordu. Bütün Ermeni olaylarını başlatan ve Ermenileri ihtilale sevk ederek silahlandıran komite merkezlerini dağıtmak için 24 Nisan 1915'de vilayetlere ve mutasarrıflıklara bir genelge gönderildi. Bu genelgede Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, evrakına el konulması ve komite ele başlarının tutuklanması bildirildi. Bu emir üzerine

¹⁵⁴ W.E.D.Allen, Paul Muratoff, Caucasion Battlefields (1828-1921), Cambridge, 1953, s.301.

¹⁵⁵ Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilâliyesi, s.277.

İstanbul'da 2345 kişi tutuklandı. Komiteler için bir son olan bu karar günü, Ermeniler tarafından her yıl katliam günü olarak anılmaktadır.

Başkumandan Vekili Enver Paşa tehcire bir başlangıç olmak üzere 2 Mayıs 1915'de Dahiliye Nazırı Talat Paşaya şu yazıyı yolluyordu:

“Dahiliye Nezaret-i Celilesine Tahrirat 19 Nisan 1331

Gayet Mahremdir. Van Gölü etrafında ve Van Vilayetince bilhassa malum olacak mevaki-i muayyenedeki Ermeniler isyan ve ihtilal için daimi bir ocak halindedirler. Bu halkın oradan kaldırılarak isyan yuvasının dağıtılması fikrindeyim.

Üçüncü Ordunun verdiği malumata nazaran Ruslar 7 Nisan'da hudutları dahilindeki Müslüman ahaliyi çıplak bir halde hududumuz dahiline sürdüler. Hem buna mukabele-i bilmisil olmak ve aynı zamanda yukarıda söylediğim maksadı hasıl etmek üzere:

Ya merkum Ermenileri ve ailelerini Rusya hududu dahiline sürmek yahut merkum Ermenileri ve ailelerini Anadolu dahiline muhtelif yerlere dağıtmak lazımdır. Bu iki şıktan münasibinin intihabı ile icrasını rica ederim. Bir mahsur yoksa ussat ailelerini isyan merkezlerini hudut haricine sürmeyi ve onların yerine hudut haricinden gelen İslam halkı yerleştirmeyi tercih ederim. Olbabda¹⁵⁶.”

Dahiliye Nazırı Talat Paşa, durumun nezaketini düşünerek Meclis-i Vükelâ kararı olmadan ve herhangi bir kanuna gerek duymadan Ermeni Tehcirini başlattı. Böylece Talat Paşa sorumluluğu tek başına üzerine alıyordu. Talat Paşa ilk olarak Van, Bitlis ve

¹⁵⁶ ATBD. Sayı:81 (Aralık 1982), Belge no: 1830.

Erzurum bölgelerinde bulunan Ermenilerin harp sahası dışına çıkarılmaları için 9 Mayıs 1915'de bu vilayetlerin valilerine emirler gönderdi. Bu emrinde, bu bölgedeki Ermenilerin güneye doğru sevklerinin kararlaştırıldığını, kararın derhal tatbiki için valilere her türlü yardımın yapılması için Başkumandanlık Vekaletinden 3. ve 4. Ordu kumandanlarına tebligat yazıldığını bildirdi. Ayrıca valilerden ordu komutanlarıyla iş birliği yaparak derhal uygulamaya geçmeleri istendi¹⁵⁷.

26 Mayıs 1915 günü Başkumandanlık, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, tehcirin uygulanma esaslarını şu şekilde belirliyordu: "Ermenilerin Doğu Anadolu vilayetlerinden, Zeytun'dan ve buna benzer yoğun buldukları yerlerden Diyarbakır Vilayeti güneyine, Fırat Nehri vadisine, Urfa Süleymaniye yakınlarına gönderilmeleri şifahen kararlaştırılmıştı. Yeniden fesat yuvaları meydana getirmemek için Ermenilerin göç ettirilmesinde şu düşünceler esas alınmıştır:

- 1- Ermeni nüfusu gönderildiği yerlerdeki aşiret ve İslam sayısının % 10 nisbetini geçmemelidir.
- 2- Göç ettirilecek Ermenilerin kuracakları köylerin her biri elli evden çok olmamalıdır.
- 3- Ermeni göçmen aileleri seyahat ve nakil suretiyle de olsa yakın yerlere ev değiştirmemeli"¹⁵⁸

Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere Ermeniler daha Osmanlı Devleti savaşa girmeden ve tehcir kararı verilmeden önce silaha

¹⁵⁷ Yusuf Halaçoğlu, Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918), Ankara, 2001, s. 48.

¹⁵⁸ Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, c.III, Kısım 3, Ankara, 1983, s. 37.

sarılmışlar ve Osmanlı vilayetlerinde karışıklıklar çıkarmışlardı. Buna rağmen Osmanlı devletine karşı savaşan İngiltere, Fransa ve Rusya kendi kamuoylarını savaş konusunda daha istekli hale getirmek için bu konuyu ele almışlar ve kamuoylarında işlemeye başlamışlardı. Anadolu'daki olayları, Müslümanların masum Ermenileri kestiği şeklinde işlemişler ve bunda da başarılı olmuşlardı. Dahiliye Nazırı Talat Paşanın aldığı karar üzerine İngiltere, Fransa ve Rusya hükümetleri 23 Mayıs 1915'de Havas Ajansı vasıtasıyla aşağıdaki deklarasyonu yayınlamışlardı:

"Fransa, İngiltere ve Rusya Devletleri, bu bildirin yayına hususunda birleşmişlerdir: Hemen bir aydan beri Türk, Kürt halkı, Osmanlı idaresi memurlarıyla birlikte ve çok zaman bunların yardımıyla Ermenileri yok etmektedirler. Söz konusu katliamlar özellikle Nisan'ın 15'ine yakın günlerde, Erzurum, Tercan, Bitlis, Muş, Sason, Zeytun, ve bütün Kilikya bölgesinde yapılmıştır. Van yöresinde yüze yakın köyün halkı tamamen öldürüldüğü gibi, aynı zamanda Osmanlı Hükümeti İstanbul'daki sakin ve zararsız Ermenilere de musallat oldu. Türkiye'nin insanlık ve medeniyete karşı işlediği bu cinayetlerden dolayı gerek Osmanlı Hükümeti üyelerini ve gerek bu katliamlara katılmış ve katılacak olanları şahsen sorumlu tutacaklarını İtilaf Hükümetleri Babıali'ye açıkça bildirirler"¹⁵⁹.

¹⁵⁹ Uras, Tarihte Ermeniler, s. 609-610; Burdett, Armenia Political and Ethnic Boundries, s.346

Osmanlı Hükümeti bu bildirgeye verdiği karşılıkta iddiaların doğru olmadığını belirtiyor, Ermenilerin Anadolu'da özellikle Doğu Anadolu'da giriştikleri ihtilal hareketlerini anlatıyordu¹⁶⁰.

1 Haziran 1915'te bir kanun-ı muvakkat yayınlanarak Ermeni sevki ile ilgili resmi işlemler tamamlanmış oldu. Bu kanun-ı muvakkatın ihtiva ettiği hükümler şöyleydi:

"1- Savaş sırasında ordu, kolordu ve tümen kumandanları ve bunların müstakil mevki kumandanları, ahali tarafından herhangi bir suretle hükümetin emirlerine, yurt savunmasına, asayişin korunmasına ilişkin işlere ve düzenlemelere muhalefet, silahla saldırı ve direnme görülürse bunu önlemeye mecbur ve mecburdurlar.

2- Ordu, müstakil kolordu ve tümen kumandanları askerlik icaplarından dolayı veya casusluk ve hiyanetlerini hissettikleri köyler ve kasabalar halkını tek tek veya toplu olarak diğer mahallere sevk ve iskan ettirebilirler.

3- İş bu kanun yayınlandığı tarihten itibaren geçerlidir"¹⁶¹
Tehcirin gayesi neydi? Elimizdeki iki belge tehcirin gayesini açıklar niteliktedir. Bunlardan birincisi Enver Paşa'nın 2 Haziran 1915 tarihini taşıyan ve Sadarete yazılan şu yazısıdır:

"Ma'ruz-ı Çakergemineridir 20 Mayıs/2 Haziran 1915
Van, Zeytun ihtilalleri ve hariçte düşmanlarımıza her suretle gösterdikleri muavenetler Ermenilerin devletimize karşı ebedi bir adavet ve bir iman-ı ihanetle meftur bulduklarını tamamiyle isbat

eylemiştir. Bunların kısm-ı kesirini memleketten çıkarmak yahud bırakıldıkları halde zararsız bir vaziyete koymak çarelerinin ehemmiyetle tetkik ve suhuletle tatbik olunabilecek zamanı ancak şu müsaid vaziyetimizde görüyorum. Bunların şimdiden memleketten çıkarılmaları mümkün olsa dahi eli silah tutanların aleyhimize daha zedid bir intikamla mücehhez ve müsellağ olarak düşman ordusuna ittihaklarına fırsat vermiş olacağız. Harbden sonra ise bu kararın muhtemel müma'zaatlar karşısında tamamiyle icra olunacağına şüpheliyim. Bu unsuru bize sadık değilse bile zararsız bir şekilde bırakmak ve harbten sonra bunlar hakkında tatbik olunacak etraflı bir programa müsaid zemin hazırlamak için ma'ruzat-ı aliyemin harbin devamı müddetince taht-ı karara alınmasını arz ve teklif eylerim:

Rusya hududuna mücavir Şarki Anadolu, Zeytun ve Suriye, Adana mıntıkasından Anadolu ve içerisine dağılık bir surette çekilen ve çekilecek olan Ermeniler civarda kalabilenlerle veya haric-i memleketle ancak Türkçe mubareye mecbur tutulmalıdır. Yeni mıntıklarında Ermeni mektepleri küşadına kat'iyen ruhsat verilmeyüb çocuklarını yalnız hükümet mekteplerinde tahsil ettirilmelidirler. Harbinkadar on altı yaşından yukarı ve altmış yaşından aşağı hiçbir erkek Ermeni ne dahilden harice ne de hariçten dahile ve yeni mıntıklarına girip çıkamamalıdır. Şimdilik yalnız İstanbul'daki Ermenice Gazetelerin intisarına müsa'ade olunub diğer vilayetlerdeki gazeteleri sedd edilmelidir.

20 Mayıs 331

Başkumandan Vekili Enver"¹⁶².

¹⁶² BOA. BEO. A. AMD.MV. 105/11.

¹⁶⁰ Uras, Tarihte Ermeniler, s. 610.

¹⁶¹ M. Hanefi Bostan, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermenileri İskân Meselesi ve Bazı Gerçekler", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, sayı:57 (Aralık 1988), s.112.

İkinci belge, Dahiliye Nazırı Talat Paşa tarafından 29 Ağustos 1915 tarihinde vilayetlere gönderilen şu telgraftır:

“Ermenilerin buldukları mahallerden ihraclarıyla tayin olunan menatika sevklerinden hükümetçe muntazar olan gaye bu unsurun hükümet aleyhine teşebbüsat ve faaliyette bulunamamalarına ve bir Ermenistan hükümeti teşkili hakkındaki âmal-i milliyelerini takip edemeyecek bir hale getirilmelerini temin esasına matuf olub, efrad ve eşhas-ı merkumenin imhası olmadığı için sevkiyat esnasında kafilelerin masuniyyet-i hayatiyye ve muhacirin tahsisatından sarfiyat icrasıyla iaşelerine aid her türlü tedabirler biletraf istikmal ve yerinden çıkarılıp derdest-i sevk bulunanlardan ma'da kalan Ermenilerin yerlerinden çıkarılmaması” belirtilerek bu kafilelere saldırıda bulunanların şiddetle cezalandırılacağı belirtiliyordu¹⁶³.

Tehcir doğrudan doğruya cephelerin gücünü sarsacak bölgelerde uygulanmıştır. Kafkasya ve İran cephesinin gerisinde bulunan Erzurum, Bitlis ve Van bölgeleri ile Sina Cephesi gerisinde bulunan Mersin ve İskenderun bölgelerinde uygulanmıştır. Sonradan bu uygulama isyan çıkarma ve Ermeni komitecilerine yataklık eden diğer vilayetlerdeki Ermenileri de kapsamı içine almıştır. Ermeni kafilelerinin iskan yerlerine sevk edilirken yakın ve meşakkatsiz yollar seçilmiş, ayrıca emniyet ve muhafazaları için gerekli tedbirler alınmaya çalışılmıştır¹⁶⁴. Ermeniler güvenli bir şekilde sevk edilmeye çalışırken, iskan yerlerine gelen Ermeniler, durum ve bölgeye göre ya köylerde ve kasabalarda inşa edilecek evlere ya da hükümetçe

¹⁶³ BOA. DH.ŞFR. 55/292; Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), s.87-88.

¹⁶⁴ BOA. DH. ŞF. 54/156.

belirlenecek yerlerde kurulan köylere yerleştirilmişlerdir. İskan yerlerine sevk edinilen Ermenilerin can ve malları korunacak, taşınabilir malların beraberlerinde götürebileceklerdir. Beraberlerinde götüremedikleri eşyalar kurulacak bir komisyonla kaydedilecek yada açık artırma ile satılarak karşılıkları sahiplerine ödenecektir¹⁶⁵. Muhacirin tahsisatından iaşe ve iskan masraflarının dışında sevkiyat düzenli olarak yürütebilmesi için 2.250.000 kuruş tahsis edilmiş, duruma göre buna ilaveler yapılmıştır¹⁶⁶.

Bütün tedbirlere rağmen bazı kimseler durumdan kişisel olarak yararlanmak istemişler ve birçok cinayetin işlenmesine sahip olmuşlardır. Valiler sorumluluk korkusuyla olayları mümkün olduğu kadar önemsiz göstermeye çalışmışlardı. Bu durum Dahiliye Nezareti tarafından haber alınınca, önlemler alınması için vilayetlere talimatnameler gönderilmişti.

Dahiliye Nezareti 25 Haziran 1915 tarihinde Mamüratü'laziz vilayetine gönderdiği yazısında, Erzurum'dan sevk edilen Ermenilerin Dersim eşkıyası tarafından yolları kesilerek katledilmeleri üzerine, gerekli tedbirlerin alınmasını istiyordu.¹⁶⁷ Bu tür olaylar meydana gelince Dahiliye Nezareti dört ayrı tahkikat komisyonu oluşturarak

¹⁶⁵ BOA. DH. ŞFR. 53/303; 55/107; Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), s.10-11; M. Kemal Öke, Ermeni Sorunu, İstanbul, 1996, s.167. Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği 4 Ekim 1915'te, hicret eden Ermenilerin geride bıraktıkları emval-i metrukelerinin muhafazası ile uygun yerlerde değerlendirilmesine dair bir karar almıştı (BOA. Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği (DH. HMS.) 12/25).

¹⁶⁶ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), s. 11. 30 Ağustos 1915'te Ermeni muhacirlerin iaşesi için Zor Sancağı'na ayda dört bin liranın gönderilmesi kararlaştırılmıştı (BOA. DH. İ-UM.4/1-9). Suriye'de bulunan Ermeni muhacirler ve yetimler için bir eytam darül-iaşası ile hastane kurulması 1916 yılı ekim ayında kararlaştırılmıştı (BOA. DH.KMS. 39/4).

¹⁶⁷ BOA. DH. ŞFR. 54/162.

Anadolu'ya göndermiş bu komisyonlar bir çok memuru görevden alarak mahalli divan-ı harplere vermişlerdi¹⁶⁸. 4 Ekim 1916 tarihinde Elazığ'daki Asım Bey ve Mazgirt Kaymakamı Tevfik Efendi Ermenilerin sevkinde görülen suiistimallerinden dolayı Divan-ı Harbe sevk edilmişlerdi¹⁶⁹. Dahiliye Nezareti 28 Kasım 1916 tarihinde İskan ve Muhacirin Müdüriyetini uyararak, Ermenilere ait emval-i metrukeden cihet-i askeriye, cinsleri tefrik ve miktarları tayin edilmeksizin teslim edilen eşya ve zahirenin yeniden ve açıkça tespit edilmesini istiyordu¹⁷⁰.

9 Haziran 1915'ten 8 Şubat 1919'ya kadar Anadolu'nun muhtelif bölgelerinden 438.758 Ermeni sevk edilmiş 42.766 Ermeni yerlerinde bırakılmıştır. Sevk edilen Ermenilerden 382.148 Ermeni tehcir bölgesine ulaşmıştır. Sevk edilen Ermenilerden 56.610 kişiden 500 kişi Erzurum-Erzincan arasında, 2000 kişi Urfa-Halep arasındaki Meskene'de, 2000 kişi Mardin civarındaki eşkıya ve Arap aşiretlerinin saldırısı sonucu katledilmiş, 5.000'e yakın Ermeni Dersim bölgesinden geçen kabilelere yapılan saldırılar sonucu hayatını kaybetmiştir. Buradan anlaşılacağı üzere tehcir sırasında 9-10 bin kişi katledilmiştir. Bunun dışında tifo, dizanteri gibi hastalıktan 25-30 bin kişinin telef olduğu tahmin edilmektedir. Bununla beraber harp öncesi ve harp başladıktan sonra bir çok Ermeni Rusya'ya ve Amerika'ya kaçmışlardır.¹⁷¹

¹⁶⁸ ATBD, sayı: 85, Belge no: 2018; Talat Paşa Anıları, s. 77.

¹⁶⁹ BOA. DH.HMŞ. 2/2-9; 2/2-10.

¹⁷⁰ BOA. DH. İ-UM 89/5-1/0.

¹⁷¹ Halacoğlu, Ermeni Tehciri ve Gerçekler, s. 75-77

Tehcirin uygulanmasına yola çıkarılanlar hariç yeni tehcirde bulunulmaması 27 Ekim 1915'te vilayetlere bildirilmiş¹⁷², 15 Mart 1916 tarihinde de vilayetlere gönderilen emirle Ermeni sevkıyatının durulduğu ve bundan böyle hiçbir sebep ve vesile ile sevkıyat yapılmaması istenmiştir¹⁷³. Dahiliye Nezareti 30 Nisan 1916 da vilayetlere gönderdiği bir yazı ile de, kimsesiz ve himayesiz kalan ailelerin ecnebi ve Ermeni bulunmayan köy ve kasabalara dağıtılarak iaşelerinin temini ile genç ve dul kadınların evlendirilmeleri ve çocukların yetimhanelere ve öksüz yurtlarına yerleştirilmesini istedi¹⁷⁴.

Böylece sevk ve iskan işlemi başarılı bir şekilde tamamlanmış oluyordu. Fakat İtilaf Devletleri bu olayları büyük bir abartı ile kamuoylarına taşıdılar.

İttihat ve Terakki Fırkası 28 Eylül-3 Ekim 1916 tarihlerinde yaptığı yedinci kongresinde Ermeni meselesini ele alarak incelemiş ve Ermenilerin yaptıkları taşkınlıklar anlatılarak sevkın gerekli olduğu ve iyi uygulandığı kabul edilmiştir¹⁷⁵.

Ermenilerin iddialarına göre, 1915 yılında Doğu Anadolu'daki bütün Ermeniler soykırıma tabi tutulmuşlardı. Bugüne kadar Ermeniler soykırım iddiası ile ilgili elle tutulur bir belge ve bilgi

¹⁷² BOA. DH. ŞFR. 57/135.

¹⁷³ BOA. DH. ŞFR. 62/21. Emrin aslı şöyledir: "Görülen luzum ve icab-ı idari ve askeriye binaen ba'dema Ermeni sevkıyatının ta'tili tekrarı ettiğinden şimdiye kadar çıkarılanlardan başka artık hiçbir sebep ve vesile ile Ermeni ihraç olunmaması ta'mimen tebliğ olunur: Nazır Talat" 2 Mart 332.

¹⁷⁴ BOA. DH. ŞFR. 63/142.

¹⁷⁵ İttihat ve Terakkinin Son Yılları 1916 Kongresi Zabıtları, Sadeleştiren: Eşref Yağcıoğlu, İstanbul, 1992, s. 19-23.

ortaya koyamamışlardır. Elimizde bulunan 26 Temmuz 1915 tarihli bir berat Ermenilerin iddialarının bir yönden doğru olmadığını göstermektedir. Bu berat, Sultan Mehmed Reşat tarafından Ermeni Patrikliği görev sahası içerisinde olan Erzincan'a bir Ermeni murahhas tayini ile ilgilidir ve bu göreve Rahip Havyuyan Merkeztek Efendi'nin getirildiğini bildirmektedir. Beratta murahhasın görevleri ve sorumluluklarından bahsedilerek, dini vazifelerine kimsenin müdahale ettirilmemesi istenmektedir¹⁷⁶. Dahiliye Nezareti de Eylül 1916 tarihli bir kararla, papaz ve hahamları buldukları köylerin ihtiyar heyetlerinin tabii üyesi olduklarını kabul ediyordu¹⁷⁷.

Bir devlet hem bir halkı ortadan kaldırmak isteyecek hem de onlara dini görevlerinde yardımcı olmak için papazlar tayin edecek ve bunları buldukları yerlerin yerel yönetim birimlerine temsilci atayacak. Böyle bir uygulamanın açıklaması şudur ki, Osmanlı Hükümeti Doğu Anadolu'daki bütün Ermenileri katletmeyi bırakın tehciye tabi tutmamıştır.

1916-1917 yıllarında cephelerde önemli gelişeler oluyordu:

Osmanlı Ordularının Kafkas Cephesindeki Sarıkamış Taarruzu ve Filistin Cephesindeki Kanal Harekatı hezimetle sonuçlandı. 1914 yılı sonlarında gerçekleştirilen Sarıkamış harekatı neticesinde III. Ordu tamamıyla bozuldu. 1916 yılında karşı taarruza geçen Ruslar kısa zamanda Van, Erzurum, Muş, Bitlis, Trabzon ve Erzincan'ı işgal etti. 1917 yılının ilk aylarına kadar Türk-Rus Cephesinde keşif hareketlerinden başka bir hadise olmadı. Osmanlı Ordusunun çok

¹⁷⁶ BOA. A.AMD. MV. 105/13.

¹⁷⁷ BOA. DH.HMŞ. 1/2-6.

kritik bir durumda olduğu 1917 Şubat'ında Rusya'da ihtilal olması Osmanlı Doğu Ordusunun çöküşünü önledi. 1916 yılı başlarında Rus ordusu Erzurum'u ele geçirdiğinde Rus başkumandanı, günlük emrinde "*Ermenilerin Erzurum'da oturmaya hakları yoktur*" diyordu. Rusların Doğu Anadolu'daki politikaları, burada bağımsız bir Ermenistan kurmak değil bölgeyi Ruslaştırarak kendi toprakları haline getirmektir. Bu sebeple Ruslar 1916 yılının ilk çeyreğinden itibaren ordularındaki Ermenileri tasfiye etmeye başladılar. Üç binin üzerinde Ermeni görevden alındı, generallik rütbesi verdikleri Antranik'in geniş birliği tamamen dağıtıldı. Bunlar düzenli Rus birlikleri içerisine yerleştirildi. Grand Dük Nikola Nikolayeviç gönüllü Ermeni birliklerinin milli bir problem oluşturmalarını istemiyordu¹⁷⁸.

¹⁷⁸ Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, Los Angeles, 1967, s. 63.

II- DOĞU ANADOLU'DA ERMENİ POLİTİKALARI

1- Siyasi Gelişmeler

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na dahil olduğunda açtığı ilk cephelerden birisi Doğu Cephesi idi. Bu cephede Rus birlikleri içerisinde 150.000 Ermeni gönüllüsü vardı ve bunların çoğu Avrupa sınırından transfer edilmişti. Gönüllülerin görevleri, Rus düzenli birliklerine destek olmak ve bu bölgede onlara öncülük etmekti¹⁷⁹. Gönüllü birliklerinin başında 1890 yılından itibaren Anadolu'da birçok isyan olayına karışmış Ermeni çete reisleri vardı. Bunlar, Osmanlı Devleti ile kesin bir şekilde yollarını ayırmış, siyasi suçlu durumunda olan ve aranan Ermenilerdi. Bu çeteler aşırı Ermeni milliyetçisi idiler, katı bir Türk düşmanlıkları vardı ve düzenli bir askeri eğitim almamışlardı. Bunlara göre bağımsız Ermenistan'ın kurulabilmesi için Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Türklerin temizlenmesi şarttı. Çeteler, savaş başlar başlamaz bu düşüncelerini ortaya koymaya başladılar¹⁸⁰. Rus komutanları bile bu Ermenilerin taşkınlıklarını önleyemiyorlardı. Van kıtaları komutanı General Nikolayev 1 Temmuz 1915'te Kafkas Orduları Komutanı'na gönderdiği telgrafında Ermeni gönüllülerinden şikâyet ederek, devamlı yağma hareketinde bulduklarını ve her türlü cinayeti işlemekten zevk aldıklarını, bunların önüne geçmek için Van'da divan-ı harp

¹⁷⁹ Hovannisian, Armenia on the Road the Independence, s.44.

¹⁸⁰ Chalebian, General Andranik, s. 227-228.

kurulduğunu, disiplin birlikleri teşkil edildiğini ve artık gönüllü birlikler alınmamasını istedi¹⁸¹.

1916 yılında Antranik ve çetesi Van ve Bitlis çevresinde yakmadık köy bırakmadılar, on binlerce insanın katlettiler. Antranik'in emrinde çalışan Arşak adlı Ermeni çete reisi de birliğiyle Erzurum ve Erzincan'da yapılanları Bayburd ve İspir kazalarında yaptı¹⁸². Bu çete gruplarına Avrupa ve Amerika'daki Ermenilerden devamlı yardım geliyordu. 1915 yılı ortalarında Amerika'daki Taşnaklar Antranik çetesine 4.700 ruble göndermişlerdi¹⁸³.

İtilaf Devletleri arasında yapılan gizli anlaşmalarla Doğu Anadolu Bölgesi Rusya'ya terk edilmişti. Rusya, Ermenilere burada bağımsız bir Ermenistan kuracağını vaat ederken, gizliden gizliye bu bölgenin Ruslaştırılmasına çalışıyordu.

Rusların 1914-1915 yılında Kafkasya'nın Müslümanlardan temizlenmesi ve sürülmesi işini¹⁸⁴, 1916 yılından itibaren bu çeteler Doğu Anadolu'nun işgal edilmiş bölgesinde uygulamaya başladılar. Rusya'da 1917 yılının Şubat ayından itibaren yeni gelişmelerin olması ve ihtilalin ortaya çıkması Rus askerlerini savaş konusunda isteksiz hale getirdi ve bunların yerini Ermeni çeteleri doldurmaya başladılar. Uluslar arası alanda yeni bir

¹⁸¹ Azmi Süslü, Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptığı Mezalim, Ankara, 1987, s. 27.

¹⁸² Arşiv Belgelerine Göre Kafkasya'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I (1906-1918), Başbakanlık

Devlet Arşivleri Genel Müd., Ankara, 1995, s. 273-330.

¹⁸³ ATBD. sayı: 76, Belge No: 1645.

¹⁸⁴ Süslü, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, s. 109-110.

durum ortaya çıkmıştı. İngiltere ve Fransa Kafkasya'da ortaya çıkan yeni durumdan istifade edebilmek, bu bölgelere Osmanlı Devleti'nin yerleşmesini önlemek için çeşitli çözüm yolları aramaya başladılar. Akla ilk gelen de savaşın başından beri Osmanlı Devletine karşı savaşan Ermenilerdi. Kafkasya'da İngilizler, Kilikya'da Fransızlar hazır askerleri durumundaki Ermenileri silah ve teçhizat yönünden desteklediler. Bu durum Ermenilerin dikkatlerini Rusya'dan İngiltere'ye ve Fransa'ya çevirdi. Bundan sonraki aşamada İngilizler Doğu Anadolu'da büyük Ermenistan'ın kurulması görevini üstlendiler. Bu sebeplerden dolayı Kafkasya ve Doğu Anadolu'da Türklere karşı yapılan katliama göz yumdukları gibi destek de oldular.

Bolşevik İhtilalini takiben Sovyet hükümeti ilhaksız barış istemiş, bunun sonucu olarak Rus-Kafkas cephesindeki dağılma imzianmıştı. Dağılma ile birlikte Rus cephesinin gerisinde milli kıtalar ortaya çıkmış, Ermeni ve Gürcü birliklerinin oluşturulmasına başlanmıştır. Rus makamları siyasi emellerle Ermeni birlikleri vücuda getirmeye çalışıyorlardı. Rus ve Ermeni subayları kumandasında ve Rus silahları ile teçhiz edilmiş olan bu birliklerin, Rus mıntıkasında göreve başlamaları, Türk ve İslâm ahali için endişe verici idi¹⁸⁵. Rusya'da ihtilali başarıyla sona erdiren Bolşevikler, ihtilalin ertesi günü 26 Ekim 1917'de "Barış Bildirgesi" yayınladılar. Buna göre, "Bütün savaşan devletler hemen harbe son vermeli, mütareke akdetmeli, hiçbir arazi

parçası ilhak etmeksizin ve harp tazminatı ödemeksizin, demokratik ve adil bir barış akdetmeliydiler."

Bolşevikler bu barış teklifinden bir sonuç alamayınca İttifak Devletlerine müracaat ettiler. Osmanlı ve Rus delegeleri 18 Aralık 1917'de Erzincan'da bir mütareke akd ettiler. Bu mütareke ile 29 Ekim 1914 tarihinde başlamış olan Osmanlı - Rus Harbi sona ermiş oluyordu¹⁸⁶. Erzincan Mütarekesinden sonra barış görüşmeleri 9 Ocak 1918 tarihinde Brest-Litovsk'ta başladı. Görüşmeler 3 Mart 1918'de imzalanan anlaşma ile sona erdi. Barış ile birlikte, İttifak Devletleri ile Rusya arasındaki savaş resmen sona erdi. Osmanlı Devleti bu barış ile 1877-78 harbinde Ruslara bıraktığı Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan, Batum)'u elde etmişti.

Brest-Litovsk'ta barış görüşmeleri devam ederken, 13 Ocak 1918'de Petrograd'ta, Pravda Gazetesi'nde Lenin, Stalin, Bonç-Bruveviç ve Gobunof imzalı "13 Nolu Dekret" diye bilinen bir bildiri yayınlandı. Bu bildiride şu noktalar üzerinde duruluyordu:

"Ermeni istiklâli için te'minât-ı evveliyeye.

Petersburg'dan; Ahali komiserleri meclisi âtidaki kararnameyi neşreliyor: Rusya ve Türkiye'deki Ermeniler bağımsızlıklarını alana kadar onlara yardım edeceğiz. Bu ancak şu şekilde olabilir:

1- Kıtâ'at-ı askeriye'nin derhal Ermenistan-ı Türki hududunun öte tarafına çekilmesi, Ermenistan ahalesinin

¹⁸⁵ Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990, s. 301-302.

¹⁸⁶ Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 332-3338.

emniyet-i şahsiye ve mâliyesini temin maksadıyla hemen Ermeni ahaliden bir meclis kuvvetinin teşkili.

2- Memalik-i muhtelifiye hicret etmiş veya dağılmış bulunan Ermenistan-ı Türki dahilindeki Ermenilerin bilâ mani' memleketlerine iadesi.

3- Osmanlı Hükümeti tarafından zorla hicret ettirilen Ermenilerin Ermenistan-ı Türki içerisindeki yerlerine iadesi. Ahali komiserleri Türklerle yaptıkları barış görüşmelerinde bunu şart koşturmaktadır.

4- Ermenilerin demokrat seçimler sonunda geçici bir meclis kurlmaları.

5- Ermenistan-ı Türki dahilindeki kıta'atın çektilirilmesi için İstefan Şaumyan (Kafkasya Umur-ı Hariciye Komiseri) Ermenistan-ı Türki ahalisine ibraz etmelidir.

6- Ermenistan'ın hududu, komşuları ile yapacağı görüşmeler sonunda tespit edilecektir."¹⁸⁷

Bu decret Rusların, Ermenileri silahlandırdıktan sonra Türk topraklarından çekileceklerini ortaya koymaktaydı. Bu decreti takiben Doğu Anadolu'da Ermenilerin Müslüman ahaliye karşı zulümleri daha da artmıştır.

Erzincan Mütarekesinden sonra, cepheyi boşaltan Rus kuvvetlerinin yerini, Ermeni birlikleri almaya başladı. Bu birliklerden başka, iç asayişini korumak bahanesiyle Ermeni milis

¹⁸⁷ BOA.BEO. Sadaret Evrakı (A.VRK.) 817/40 (La Sivil Gazetesi'nin 18 Kanunısani 1918 tarihli nüshasından); Gürün, Ermeni Dosyası, s.233; Kurat, Türkiye ve Rusya, s.336-337.

teşkilatı da kurulmuştu. Mahalli idarelere Rus askeri makamlar tarafından Ermeni memurlar tayin edildi. Böylece Brest-Letovsk Barışına göre Doğu Anadolu'dan Rus kuvvetlerinin çekilmesinden sonra bölgede bir Ermeni Devleti kurulması için ciddi hazırlıklar başlatılmıştı. Lenin ve Ermeni Bolşevikler, Rus askerleri tamamiyle çekilmeden Ermenilerin idareyi ele almaları ve bu bölgenin Türklere iadesini önlemeyi tasarlamışlardı¹⁸⁸.

Erzincan Mütarekesi'ne göre, Trabzon'dan başlayan bir hat üzerinden Van-Başkale'ye kadar olan bölge her iki tarafça da ihlâl edilmeyecekti. Fakat bu bölgede Ermeni çeteler türeyince durum değişti. Enver Paşa 17 Aralık 1917'de 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya gönderdiği bir telgrafta, işgal altındaki arazide Ermeni çetelerinin Müslüman ahaliye karşı fırsat buldukça mezalimler yaptığından bu konuda Rus ordusu komutanlığına gerekli tedbirlerin alınması için müracaatta bulunmasını istemişti¹⁸⁹.

Daha savaşın başında, Kuzey İran-Van Harekâtının sorumlusu General Nazarbekov kumandasında Erivan, Van-Erzincan bölgelerini içine alan bir Ermeni ordusu kurulmuştu. Bu ordu üç tugaydan meydana geliyordu. Birinci Tugay 1914-1915 yıllarında Ermeni gönüllüleri ile Osmanlı Devletine karşı savaşan General Dro (Drestamet Kanayan), ikinci tugay Albay Silikyan,

¹⁸⁸ İ. Ethem Atnur, Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1922), Ankara, 2001, s. 9.

¹⁸⁹ Enis Şahin, Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918), Ankara, 2002, s.173.

Üçüncüsü ise General Antranik'e bağlı idi¹⁹⁰. Bu üç tugay Erzincan Mütarekesi'nden önce bölgede katliamlara başlamışlardı.

Ermenilerin yaptığı katliamlar Tanin Gazetesi'nin 13 Mart 1918 tarihli nüshasında şu şekilde yer alıyordu: "... Rusya ile mütareke akd edildiği günden ve Rusya'nın muhtelif aksamına mensup Rus askerleri, Şarki Anadolu'da işgal ettikleri araziye birer birer bırakıp çekilmeye başladıkları beri, Şarki Anadolu vilayetlerimizde Rus askeri kıyafetine giren ve Rus askerlerinin bırakıp gittikleri esliha ve mühimmatı elde eden Ermeni çeteleri, umumi bir sistem dahilinde pek feci' mezalim ika'ına girişmişlerdir. Bu mezalim içinde nev'i vardır: köyleri kamilen tahrip etmek, çoluk-çocuk, kadın-erkek, ihtiyar rast geldikleri insanları en feci' suretlerle katl evlemek yahut bunları sürülerle toplayıp, öteye beriye doldurarak ateşle yakmak, çocukları benzine buladıktan sonra ateşe vermek, hetk-i irz, gash-ı mal, hülâsa katl ve tahrip namına ne kadar fecayi' ve mezalim varsa hiçbir şey ihmal edilmemiştir... Her şey isbat ediyor ki, Şarki Anadolu vilayetlerimizde yaşayan Müslümanlar, en müfteris bir hürs ve kin ile galeyan eden Ermeni çetelerinin şu birkaç hafta zarfında taşu kuduran zulümleri altında pek feci' günler geçirmişler ve pek kanlı akıbetlere uğramışlardır"¹⁹¹.

Ermenilerin Erzincan ve çevresinde yaptıkları da delilleriyle 3. Ordu Komutanlığı'na bildiriliyordu¹⁹². Vehip Paşa, Ermenilerin Doğu Anadolu bölgesinde yaptıkları katliamla ilgili eline ulaşan bilgilerin de

¹⁹⁰ Hovannisian, Armenia Road to Independence, s. 114.

¹⁹¹ Tanin, 13 Mart 1334/1918, No: 3324; Şahin, Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları, s. 175-176.

¹⁹² ATBD. Sayı: 81 (Aralık 1982), Belge No: 1850.

yer aldığı bir telgrafi Rus Orduları Başkomutanı General Perjovalski'ye 29 Ocak 1919'da göndererek Ermenilerin yaptıklarının insanlık adına durdurulmasını istiyordu¹⁹³. Bütün uyarılara rağmen Rus Generali Odişelidze, Vehip Paşa'nın katliamlarla ilgili telgraflarını mübalâğlı bulduğunu bildiriyor ve işin sorumluluğundan kurtulmaya çalışıyordu. 6 Şubat'ta ise gönderdiği bir telgrafında, Erzincan'da meydana gelen olaylardan üzüntü duyduğunu ve suçlular hakkında en şiddetli cezayı uygulayacağını bildiriyordu¹⁹⁴. Bu durum Rusların Kafkasya'da kontrolü yavaş yavaş kaybetmeye başladıklarının bir göstergesi idi.

İngilizlerin tutumları ise, Ermeni olayları ile ilgili durumu daha da zorlaştırıyordu. Ekim İhtilâlinden sonra bazı Ermeni liderleri İngiliz hükümetine müracaat ederek, Türklere karşı mücadelelerinde destek istiyorlardı. Bu İngilizlerin Kafkasya politikaları için önemli bir fırsattı ve bunu değerlendirmek istiyorlardı. Zira savaş diğer cephelerde devam ediyordu¹⁹⁵. İngilizler, Türkiye ve İran Ermeni nüfusu arasında savaşın sebep olduğu tahribatı ortadan kaldırmak ve yardımda bulunabilmek için 1915 Ocak ayında Ermenistan Kızıl Haç ve Göçmen Teşkilatı'nı kurmuşlar ve başına Lord Bryce'ı getirmişlerdi. Bu teşkilat aynı zamanda Rus sınırında savaşan Ermeni gönüllülerine de sihi destek sağlayacaktı¹⁹⁶. Ermeni gönüllü birliklerinin en

¹⁹³ ATBD. Sayı: 81 (Aralık 1982), Belge No: 1851.

¹⁹⁴ ATBD. Sayı: 81 (Aralık 1982), Belge No: 1857.

¹⁹⁵ Sonyel, The Great War and The Tragedy of Anatolia, Ankara, 2000, s. 157.

¹⁹⁶ Akaby Nassibian, Britain and the Armenan Question (1915-1923) Newyork, 1984. s. 62-63.

önemli liderlerinde Antranik, İngilizlerin bu desteğine güvendiğinden Şubat İhtilâli sonrasında 29 Mayıs 1917'de Tiflis'teki Amerikan Temsilcisi Willoughby Smith ile görüşmüştü. Smith, Antranik'e Rus İhtilalinin başarısı durumunda Erzurum ve Bitlis'i nasıl elde tutacağını sormuştu. Antranik, Kıbrıs'tan İskenderun'a çıkacak İngiliz birliklerinin doğuya ilerlemesini, Müttefiklerin Türkiye Ermenilerinden oluşan bir birlik kurmalarını teklif etmiş, böylece Türklerin iki güç arasında ezileceklerini planlamıştı. Smith, Antranik'in teklifini Moskova'da bulunan Rus, Fransız ve İngiliz askeri ataşelerine anlattı. Antranik'in planı tasdik edildi. Ruslar erzak ve elbise vermeyi, İngilizler ve Amerikalılar para yardımında bulunmayı ve Ermeni askerlerinin ailelerini koruyacaklarını taahhüt ettiler. Ayrıca Ruslar Antranik'e madalyalar ve generallik rütbesi verdiler. Londra'da bulunan ve Ermenileri uluslar arası alanda temsil eden Bogos Nubar Paşa da Antranik'e gönderdiği telgrafla, bütün güçleriyle Van, Bitlis ve Erzurum'u savunması gerektiğini ve maddi desteği garanti ettiğini bildirdi. Rus hükümeti Taşnakları aşarak direk olarak Antranik ile görüşmeye başladı¹⁹⁷. Bu durum Taşnak idarecilerini rahatsız etti. Böylece Ermeni çeteleri ile Erivan idarecilerinin arası açılmaya başlıyordu. Bu problem Batum Anlaşması ile daha açık bir şekil alacaktır. Çünkü çeteler Batum Antlaşması hükümlerini kabul etmeyeceklerdi.

¹⁹⁷ Chalebian, Andranik , s.306, Hovannisan, Armenia on the Road to Indpedence, s. 82.

Savaş boyunca Vilâyât-ı Şarkıyye'yi ellerinde tutmuş olan Ermenilerin ihtilâlden sonra durumları kritik bir hal almıştı. Bırakın Kafkasya sınırında kalmayı Erivan'da bile kalmaları şüpheli idi. Türklere karşı bu Ermenileri kim koruyabilirdi? Ermeniler gelecekleri konusunda endişeli idiler. Rusya onları kullandıktan sonra Tatar ve Kazakları bu bölgelere yerleştirmeye başlamıştı. Bu şartlar altında Ermenileri ancak diğer İtilaf Devletleri koruyabilirdi. Bu yüzden İngiliz liderleri Ermenistan'ın bağımsızlığı konusunda cömertçe açıklama yaptılar, onların savaştaki çabalarının karşılığının verilmesi gerektiğini söylediler. İngilizler Ermeni birliklerinin İran, Mezopotamya ve Kafkasya'da savaşmalarını istediler. Bogos Nubar Ermenilerin Kafkasya'da savaşmaları gerektiğini ve Ermenistan sınırında 35.000 Ermeni'nin bulunduğunu, diğer bölgelerdeki Ermenilerin gelmesiyle bu sayının 150.000'e çıkacağını İngilizlere bildiriyordu (10 Kasım 1917)¹⁹⁸.

2- Doğu Anadolu'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar

Ermenilerin Doğu Anadolu'da ve Kafkasya'da yaptıkları katliamın anlaşılabilmesi için Ermeni çetelerinin yaklaşımlarının bilinmesinde fayda vardır. Her şeyden önce Taşnaklar askerlerine halkı soymayı, Türklerden nefret etmeyi, Türkleri yok etmeyi,

¹⁹⁸ Nassibian, Britain and Armenian Question , s. 97-98. Dahiliye Nezareti, Irak Ordusu Kumandanı Halil Paşa'yı ve Musul Valiliğini 1918 yılı Mart ayında uyararak, Bogos Nubar'ın riyasetindeki Ermeni komitesinin Ermeni çetelere yaptığı yardıma karşı tedbir alınmasını istiyordu (BOA.DH. ŞFR. 85/256).

vahşiliklerle birleşen fedai ruhunu aşıladılar¹⁹⁹. Gönüllü hareketinin karakteristik özelliği, kana susamış fedailer Antranik, Hamazsp, Dro ve diğerlerinin idare ettikleri harekette gözlemlenebilir. Bunların müfrezeleri Türk milletinin kadın, çocuk, yaşlı ve hasta halkını öldürmekte pek cesurdular. Beyazid'te yaptığı katliamları bir Ermeni çetesi olan Vahram şöyle anlatıyor:

“ Basargeçer’de yaşlarına bakmadan Türkleri öldürdüm. Bunları durumlarına bakmadan yok etmek gerekir”²⁰⁰.

Bu düşüncede olan Ermeni çeteleri, 1917 Ekim İhtilâlinde Doğu Anadolu’dan çekilişlerine yani 1918 yılı Nisan’na kadar olan dönemde bölgede akla gelmedik katliamlar yaptılar. Erzincan, Erzurum, Van, Kars, Sarıkamış tamamıyla tahrip edildi, burada sakin Müslümanlar katledildi.

III. Ordu Komutanı Vehip Paşa’nın Müslüman halka Ermenilerin yaptığı katliamların önlenmesi konusunda Rus ordusu kumandanı Odişelidze’ye yaptığı müracaatlar sonuç vermemişti. Bu sırada Brest-Litovsk’taki barış görüşmeleri de Rusların anlaşmaz tutumları sebebiyle kesilince Türk birlikleri 12 Şubat 1918’de Rus Ermeni birliklerinin işgali altındaki bölgelerin kurtarılması için harekete geçti. 18 Aralık 1917 tarihinde imzalanan Erzincan Mütarekesi’nden sonra, 3. Ordu I. Kafkas Kolordusu Komutanlığı’na getirilen Kazım Karabekir Paşa,

Doğu’nun kurtarılması ile görevlendirilmişti. 13 Şubat’ta Erzincan ve Mamahatun kurtarıldı²⁰¹, 14 Şubat’ta Bayburd, Trabzon ve Gümüşhane, 5 Nisan’da Sarıkamış, 7 Nisan’da Van, 14 Nisan’da Batum, 25 Nisan’da Kars Osmanlı orduları tarafından istirdad edildi²⁰².

Türk birlikleri Erzincan’a girdikten sonra Erzurum’a doğru harekete geçince Ermeni Çete Reisi Antranik 7 Mart 1918’de Rus generali üniformasıyla Erzurum’a geldi. Amacı, burada ilerleyen Türk birliklerine karşı savunma hattı oluşturmaktı. Albay Morel’in üzerinde bulunan Erzurum merkez komutanlığını üzerine aldı. İlk olarak buradaki Rus subaylar ile bir toplantı yaparak şehirde asayişini sağlayacağını, burada bulunmalarının Rusya’nın menfaatine olduğunu söyledi. Bu arada Ermeni birlikleri firar etmek üzereydiler, Antranik bunları kılıçla, yumrukla cepheye göndermeye uğraşıyordu. Erzincan’ı kurtaran Türk birlikleri Erzurum’a yaklaştıkça Ermeniler katliamlarını arttırdılar. Antranik çetelerin kaçmalarına mani olamıyordu, Köprüköy’e yerleştirdiği makineli tüfek bile firarileri durduramadı. Antranik ve Ermeni subaylar iki gün daha şehirde dayanarak mümkün olan tahripleri yaptıktan sonra şehrin boşaltılmasına karar verdiler. “Hürriyet mücahitleri” Ermeni eşkıyası 11 Mart akşamı Erzurum’u terk

¹⁹⁹ Myasnikyan, “Ermenistan Kızılordusu”, Khorurdian Hayastan, 29 Kasım 1921, (internet service. <http://www.Karabagh.org>., 3.4.2001).

²⁰⁰ A. Lalayan, “Karşı İhtilâl Daşnaksütyun ve Emperyalist Savaş (1914-1918), (<http://www.Karabagh.org>. “Staggering Facts”, 3.4.2001).

²⁰¹ Ati, 15 Şubat 1334, No: 46.

²⁰² Kazım Karabekir, Doğu’nun Kurtuluşu, Erzincan ve Erzurum’un Kurtuluşu, Sarıkamış, Kars ve Ötesi, Yayına Hazırlayan: Enver Konukçu, Erzurum, 1990, s. 156-165.

etti²⁰³. Arkalarında yanan, harab olmuş bir şehir, 9.500 kadın, çocuk, ihtiyar ölü bırakarak kaçmışlardı. Şehirde bir tek ağaç bile bırakılmamıştı²⁰⁴. Katliamlar Erzincan ve Erzurum'a münhasır kalmadı, çekiliş güzergâhındaki bütün köy ve kasabalar yakılmıştı. Erzurum'daki durumu görgü şahidi Kantarcızâde Mustafa şöyle anlatıyor:

"Türk ordusu 11 Mart Çarşamba günü şehre girmişti. Erzurum'un yılmaz koçaklarının başına geçen zalimler, Dervişağa mahallesinde, karşı karşıya olan Mürsel Paşa'nın ve Ezirmikli Osman Ağa'nın evlerine yüzlerce insan doldurarak, evlere ateş verilmiş, içinde mazlum insanlar cayır cayır yanyordu. Bir taraftan küme küme insanları Kavak Kapusu denilen yani Ardahan Kapısı'nda istasyon Köprüsüne ve Kazan Deresine ve Mahallebaşı'nda Sabunhane'ye ve Kavak Mahallesi'nde muhtelif evlere götürüp mâsum halkı boğazlıyorlar ve şişliyorlar ve baltahıyorlardı.

Yeğenağa Mahallesi'nde Şeyh Ahmed Efendi'nin hanesinde 450 kişilik mâsum halka ateş verilmiş ve kapu pencerelerinden mermiler ve bombalar atarak haneyi ber hava ettikten sonra mâsumlar kâmilen yangınlar ve topraklar altında kalmışlardı. Hacı Ahmed Han'ında 1373 cenaze şehitleri kafalarından balta ile vurulmuş yüzlerinden tanınmayan ve kanlar içersinde yatan şehitler arasında 94 kadın ve çocuk da vardı... Bu fecaât şehirde

²⁰³ Twerdo Khlebef, Notes of Superior Russian Officer on the Atrocities of Erzurum, 1919 (BOA.B.E.O. A.VRK. S. 40/10).

²⁰⁴ Halil Kemal Türközü, Osmanlı ve Sovyet Belgeleri, Ermeni Mezalimi, Ankara, 1982, s. 78.

böyle devam ederken, köylerde ve kazalarda ve yol üzeri, fırsat bulabildikleri yerlerde aynı vahşeti icra ediyorlardı.

Şehri işgal ve istirdad eden fırka kumandanları tarafından, şehrin polis müdür vekâletliğini idare etmem emir buyuruldu. Bu emir ve vazifeyi deruhte ederek 185 fahri ve gönüllü polis kadrosu yaparak şehrin vezaif-i emniyetini temin eylemiştim. Erzurum dahilinde yaptığım, bu fecâyi'in kurbanı olanların miktarı 9562 nüfustan ibaretti. Kaza ve köylerinde tahminen bunun iki katı tahakkuk etmişti. Yaralanıp hastaneye sevk ettiğim 212 nüfustu. Bu durumdan şehre giren Türk ordusu ve kumandan hüüngür hüüngür ağlamışlardı"²⁰⁵.

Antranik 27 Şubat 1918'de Kafkas Ordusu Komutanı General Odişelitze'ye şu raporu gönderdi:

"... Kafkasyalı Ermeni askerlerin evlerine savuşmaları ve Türkiye Ermenilerinin zabitsiz ve teşkilâtsizliği Erzurum'um eskâr ve ümit edilmeyecek derecede sür'atle sükutunu intâc etti. Erzurum'da bulunan 3000 kadar piyademiz zabitlerin emrine ita'at etmeksizin başıboş bir halde vagonlara hücum ettiler ve Sarıkamış'a kaçtılar. Hınıs ve civarındaki Ermeniler Karaorgan'a çekildi ve orada istihzaratta bulunmaları emr olundu. Askerlerimizin Erzurum'da görülen firarları Sarıkamış'ta da müdafaa etmenin imkansız olduğu kana'atini verdi..."²⁰⁶.

²⁰⁵ Yavuz Aslan, "Erzurum'da Ermeni Mezalimi Hakkında Kantarcızâde Hacı Mustafa'nın Hatıraları"

Atatürk Üni. Ata.İlk. ve İnk. Tar. Enst. Dergisi, Cilt 1, sayı 6, Erzurum 1993, s.91-92.

²⁰⁶ ATBD. Sayı: 81 (Aralık 1982), Belge No: 1871.

Erzurum'un kısa bir süre içerisinde hiçbir savunma olmadan çetelerin firari yüzünden düşmesi, Antranik'in Rus ordusundan istifasına sebep oldu, general elbisesini çıkararak çete reisi elbisesini giydi. General Nazarbekov'a elçiler göndererek Gümrü'ye gelmek istediğini ve Zengezur Bölgesi'nde Türklere karşı çarpışabileceğini bildirdi. Nazarbekov bu planı uygun bularak Antranik'in Gümrü'ye gelmesini kabul etti. 10 Nisan 1918'de 400 seçilmiş Türk Ermeni'sinden oluşan "Özel Hareket Birliği" ni kurdu. Bu birliğin amacı Rus sınırlarını korumak ve Türklerin Kafkasya'ya girmelerini önlemektir.²⁰⁷

Osmanlı Hükümeti 15 Mart 1918 tarihinde, Rusların tahliye ettikleri bölgelerde Ermeni çeteleri tarafından yapılan mezalim hakkında inceleme yapmak ve delilleri toplamak üzere bir talimat heyeti oluşturdu. Heyet Trabzon, Erzincan ve Erzurum'da incelemelerde bulundu.²⁰⁸ Bu heyetin incelemelerine ait iki raporu burada vermenin uygun olacağı düşüncesindeyiz.

"3. Ordu Karargâhında Hey'et-i Teftişîye Müdür-ü Umumi Hamid Bey'den Dahiliye Nezareti'ne
Mahreci: Erzurum 22 Mart 1334

Erzurum ve Erzincan şehirleri kısmen merkez köyleri ile kaza merkezinin ekserisi tamamen tahrip edilmiştir. Tahribat-ı vaki'a kısmen Ruslar tarafından ve ekseriyetle bunların infikakını müteakip Ermeniler tarafından icrâ olunmuştur. Erzincan'da Rusların tarih-i teba'üdü olan 23 Kânunisaniden sonra erkek,

²⁰⁷ Chalebian, General Andranik, 360, 371.

²⁰⁸ BOA. DH. ŞFR. 86/133; DH.ŞFR. 88/12; DH. ŞFR 88/196.

kadın, çocuk olmak üzere 1.300 kişi suret-i feci'ada katl olunmuş, Erzurum'da da Rusların tarih-i teba'üdü olan 12 Şubattan itibaren katl başlamış yevm-i istirdada kadar devam etmiş, şimdiye kadar sokaklarda ve mezarlar arasında zuhur eden naaşların adedi 2.500'ü mütecevizdir. Şu yekünler son zamanları münhasır olup evvelce yapılanlar bundan haricidir. Ric'at eden Ermenilerin güzergâhına müsadif olan ve firara muvaffak olmayan köylüler kâmilten suret-i feci'ada ve şeni'ada imha edilmiştir. Bunların binlere balığ olan yekununu şimdi keşf ve tahkik etmek mümkün değildir. Mülhakat ahalisi kâmilten açtır. Refahiye'de kadın ve çocukların gübre içinden arpa danesi teharrî etmek suretiyle ta'diye çalıştıkları görülmüştür..."²⁰⁹

"Erzurum'dan Karargâh-ı Umumi İkinci Şube Müdürü Seyfi Beyefendiye

Erzurum Ermeni mezaliminden harap bir haldedir.

Ermeniler, Erzurum'dan çekilmezden evvel, 300 kadar İslâmî bir konağa doldurmuşlar, üzerine benzin dökülerek yakmışlardır. Konağın enkazı arasında olan yığınlarla insan cesetleri, parçalanmış insan beyinlerine tesadüf olunuyor. Ermenilerin, içlerini bu suretle yüzlerce İslâm doldurarak yaktıkları konaklar müteaddittir. Mezalimi idare edenler Antranik Paşa ile Fransız Miralayı Morel'dir. Erzurum dahilinde toplanan cenazelerin miktarı dört bindir. Bu meyanda birçok kadın ve çocuk da dahildir. Ermenilerin yalnız Ilıcalar'da katlettikleri erkek, kadın

²⁰⁹ DH. İ. UM. 20-18/12-15, lef. 3-4.

ve çocuğun miktarı iki bine yakındır. Ermeniler ahaliyi evlere doldurup yaktıkları gibi yol yaptırmak bahanesiyle şehir haricinde de katletmişlerdir. Erzurum'dan bu suretle gaip olan 111 kişidir. Bu telefât beyanında köyler dahil değildir. Muhabirler mezalim yerlerini vali beyle beraber yarım saat kadar gezdiler. İki üç gün sonra Kars-Batum tarihiyle avdet ediyoruz. Erzurum'da mezalim sahnelerinin harap yerlerin fotoğraflarını aldurdım. Berveci-i malumat arz olunur. 8 Mayıs 1334. Karargâh-ı Umumi İkinci Şubeye Memur Yüzbaşı Ahmet Refik"²¹⁰.

1914-1919 yılları arasında Doğu Anadolu'da Ermeniler tarafından Van, Bitlis, Muş, Trabzon, Erzurum, Sarıkamış ve Kars çevresinde toplam 363.141 kişinin öldürüldüğü Osmanlı Devleti yetkilileri tarafından tesbit edilmiştir²¹¹.

Osmanlı Hükümeti Doğu Anadolu'daki durumla ilgili araştırma yaparken İstanbul basını da Ermenilerin yaptığı katliamı sayfalarında duyuruyordu. Sabah, Atı, Tanin, İkdâm gazeteleri sayfalarında bu olayları yer verdiler. Atı Gazetesi'nin 20 Şubat 1918 tarihli 51 sayılı nüshasında şunlar yazıyordu:

²¹⁰ ATBD. Sayı: 83, Belge No: 1941. Yapılan diğer incelemelerle ilgili raporlar ve katliamın belgeleri yayınlanmıştır: Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, sayı:81-85; Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I-IV, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd., Ankara, 1995; Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri, I- II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd., Ankara, 2001; Enver Konukçu, Ermenilerin Yeşilyayla'daki Türk Soykırımını (11-12 Mart 1918), Ankara, 1990. Görgü şahitleri ile ilgili çalışmalar da vardır: Gürsoy Solmaz, Yaşayanların Dilinden Erzurum, Sarıkamış, Kars'ta Ermeni Zulmü (1918-1920), Van, 1995.

²¹¹ Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri, I, s. 375-377.

"Vilâyât-ı Şarkîye'de Vazifemiz Rus askerleri tarafından boşaltılan Vilâyât-ı Şarkîye'de Ermeniler çocuk demeden katlama başlamışlardır. Ordumuz bunları def' etmek için uğraşmaktadır. Bundan üç sene evvel yine birkaç şaki Osmanlı ordusunu arkadan vurmak için silahlanmıştı. Bugün olduğu gibi o zaman da onları tenkil ettik. Bu esnada hükümete iki iş düşüyor. Biri her vatandaşının hayatını korumak ve diğeri de bu topraklarda asayişini sağlamak."²¹²

Rus generalleri de Ermenilerin yaptıklarından şikâyetçi olmuşlardı. General Odişelidze bile Ermenilerin yaptıkları ile ilgili şunları yazmıştı: "Ermeni kıta'atı Erzurum ve Erzincan'da gerek askeri nokta-i nazarından gerek sakin ahaliye karşı vaki' olan hareketleri nokta-i nazarından son derece fena hareket etmişlerdir. Hatta Ermenilerin pek ziyade lehinde bir Rus zabiti olan Kafkas hududu kumandanı General Lebevinski bizzat Ermeniler tarafından söylenen ihbarat üzerine Ermeni kıta'atı ümerâsının hareketından şüphe etmiş ve Erzurum'un sukutu hakkında bir tahkikat icrasına karar vermiştir"²¹³.

Doğu Anadolu'yu boşaltmış olan Ermeni çeteleri, Kafkasya'da Karadağ, Zengezur ve Nahçıvan bölgesine geldiler. Doğu Anadolu'daki çalışmaları burada da devam ettirmek istediler. Fakat 4 Haziran 1918'de Türklerle Ermeniler arasında

²¹² Atı, 20 Şubat 1334/1918, sayı:51. Aynı gazetenin 84 nolu 25 Mart 1918 tarihli sayısında Ermenilerin Erzurum, Hınıs, Köprüköy ve Hasankale'de yaptıkları anlatılıyordu.

²¹³ İkdâm, 8 Şubat 1335, No: 7901.

Batum Anlaşmasının imzalanması bu çetelerin durumunu zorlaştırdı. Antranik bu anlaşmayı kabul etmeyerek Erivan'dan farklı bir yol takip etti. Antranik'e göre Ermenistan'ın sınırlar içerisinde Erzurum, Van, Muş ve Bitlis bölgeleri de bulunmalıydı. Bu anlaşma sonunda Kafkas Ermenileri ile Türkiye Ermenileri arasında önemli problemler ortaya çıktı. Kafkasya Ermenileri çetelerin kendileri için sürekli problem çıkardığından ve huzuru bozduğundan şikâyet ediyorlardı²¹⁴. Mondros Mütarekesi'nin 30 Ekim 1918'de imzalanması, Osmanlı Ordularının Kafkasya'daki avantajlı durumunu bozacak, Ermeniler için yeni bir umut devresi başlatacaktır.

²¹⁴ Chalebian, Andranik, s. 409.

III. BÖLÜM

MONDROS MÜTAREKESİ DÖNEMİNDE ERMENİLER

I- MÜTAREKE VE ERMENİLER

Birinci Dünya Savaşı'nın sonu yaklaştıkça İttifak Devletlerinin durumu kötüleşmeye başlamış, savaşın sonunun nasıl olacağı anlaşılmıştı. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nde, 14 Ekim 1918 tarihinde hükümet değişikliği oldu. Yeni hükümeti, Harbiye Nazırlığı üzerinde kalmak üzere Ahmet İzzet Paşa kurdu. Kabine üyelerinin çoğunluğunu İttihatçılar oluşturuyordu. Kabinenin ilk işi devam eden savaşa son vermektir. Yeni hükümet bu konuda bazı teşebbüslerde bulundu. Savaş sonunda Osmanlı Devleti'ni en çok meşgul edecek konulardan birisinin de azınlıklar sorunu olacağı belli oluyordu. Zira daha savaş devam ederken İngiltere ve Fransa, Ermenilere yapılan muamelelerden dolayı Osmanlı Devleti'nin sorumlu tutulacağını bildirmişlerdi. Bu sebeple yeni hükümet azınlıklar konusuna önem veriyordu²¹⁵.

Sadrazam Ahmed İzzet Paşa 19 Ekim 1918'de Meclis-i Meb'usun'da hükümet programını okudu. Burada yaptığı konuşmada : "Padişahımızın parlak idarelerinde bütün Osmanlılar, ırk ve mezhep ayrılığı gözetmeksizin, hürriyet ve adaletten eşit derecede yararlanacaklardır. Ulu şefkati, o vahşice öldürülen Ermenilerin, asılan, sürülen Arapların yetim ve dullarını yoksulluğa mahkûm

²¹⁵ Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, I, İstanbul, 1992, s. 27-29.

birakmayacaktır. Sürgünlerde artık ağlayan kalmayacaktır”²¹⁶ demişti.

Hükümet bu yaklaşımla 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi’ni imzaladı. Mütarekenin Ermenilerle ilgili maddeleri şunlardır :

Madde 4- İtilaf Devletleri esirleri, bütün Ermeni esirler İstanbul’da toplanarak kayıtsız şartsız müttefiklere teslim edilecekler.

Madde 11- İran’ın kuzeybatısında ve Kafkasya’da bulunan Türk kıtaları geri çekilecektir.

Madde 24- Vilâyât-ı Sitte’de karışıklık olduğunda buraların herhangi bir kısmının işgal hakkını İtilaf Devletleri muhafaza ederler²¹⁷.

Mütarekeden sonra İngilizler, Türklerin geri çekilmesini isteyerek 17 Kasım 1918’de Bakû’ye girdiler. 1 Mart 1919’da, Osmanlı kuvvetlerinin 1914 hudutlarına çekilmiş olmalarından istifade eden Gürcüler Ahışa’yı aldılar, 19 Nisan’da Ermeniler Kars’a, 20 Nisan’da Gürcüler Ardahan’a girdiler. 13 Kasım 1918’de İtilâf Donanması İstanbul’a gelerek karaya asker çıkardı İngiltere ve Fransa, savaş sırasında yaptıkları gizli anlaşmalarda kendilerine düşen bölgeleri işgal etmeye başladılar.

Mütareke sonrası İstanbul’da İttihatçı düşmanlığı kendisini göstermeye başladı. Özellikle İttihatçıların siyasi muhalifi olanlar

²¹⁶ Meclisi Ayan Zabıt Ceridesi, c.I, Devre:3, İçtima Senesi: 5 (19 Teşrinievvel 1334), Ankara, 1990, s.24-26.

²¹⁷ Mütarekenin tam metni için bkz. Âli Türkgeldi, Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi, Ankara 1948, s. 17-20.

çeşitli şekillerde onları suçladı. Suçlamalarda Ermenilerin durumlarına da değinildi. Muhalifler bu işi yaparken farkında olmayarak Ermenilere siyasi alanda güç kazandırıyorlardı. Hükümet ve muhalefet böyle davranmakla İngiltere, Fransa ve ABD’nin sempatilerini kazanacaklarını, hafif bir anlaşmaya imza atabileceklerini umuyorlardı. Damad Ferit Paşa 21 Kasım 1918’de Meclis-i A’yan’da yaptığı konuşmasında, Ermenilerin tehcir gerekçelerini açıkladıktan sonra bu gerekçelerin boş iddialar olduğunu söylüyordu²¹⁸. Ali Kemal ise Sabah Gazetesinde, Said Halim ve Talat Paşaları, Ermenilerin katilleri olarak suçluyordu²¹⁹. Hürriyet ve İtilaf Fırkası Konya Şubesi Reisi Mehmed Efendi, 3 Ocak 1919’da Sadaret’e gönderdiği telgrafında, Müslüman ve Hıristiyanların kanını döken ittihatçıların bir an önce cezalandırılmasını istiyordu²²⁰. Hükümetin, muhalefetin ve İtilaf devletlerinin tutumlarından cesaret alan Ermeni milletvekilleri de Meclisi Meb’usun’da konuyu gündeme getirerek, hükümetin tehirden sorumlu olanları bir an önce cezalandırmalarını talep ediyorlardı²²¹. Aydın Meb’usu Emanuelidi, İzmir Meb’usu Vangel ve Çatalca Meb’usu Tukididi Meclis-i Meb’usun Riyasetine sundukları 2 Kasım 1918 tarihli takrirlerinde, sabık hükümetin icraatı hakkında bilgi verdikten sonra hükümetin bu konuda neler yapacağını

²¹⁸ Meclis-i A’yan Zabıt Ceridesi,c.I, Devre: 3, İçtima Senesi:5 (21 Teşrinisani 1334), Ankara, 1990 s.122-123.

²¹⁹ Sabah, 27 Teşrinisani 1334/ 27 Kasım 1918.

²²⁰ BOA. B.E.O. A.VRK. 824/45.

²²¹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, c.I, Devre:..3, İçtima senesi: 5 (4 Teşrinisani 1334), Ankara, 1992, s. 112-116.

soruyorlardı²²². Hükümet değişikliğini fırsat bilen Ermeni ve Rum Patrikhaneleri faaliyetlerde ve teşkilatlanmalarda bulunmaya başladılar²²³.

1-Ermeni Tutukluları, Ermenilerin Geri Dönmeleri ve Mallarının İadesi

Mütarekeden sonra, Ermeni tehciri ve katliam iddiaları, İtilaf Devletleri tarafından işgallere gerekçe olarak kullanılmaya başlandı. Mütarekenin 24. maddesinde yer alan ifadelerden doğuda bir Ermeni Devleti'nin kurulması konusunda büyük devletlerden destek alabileceklerini anlayan Ermeniler, 30 Kasım 1918'de İtilaf Devletlerine başvurarak bağımsız Ermenistan'ın kurulmasını istediler²²⁴. Ermeniler, Milli Mücadele boyunca İstanbul ve Anadolu'da, Fransız işgal bölgesi olan Çukurova, Urfa, Antep ve Maraş'da, Doğu Anadolu'da ve Ermenistan Cumhuriyeti aracılığıyla doğu sınırı ötesinde ve Avrupalı Devletler nezdinde aktif bir şekilde çalıştılar.

İstanbul'daki İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanı Amiral Calthorpe, Rum ve Ermenilere geniş haklar tanıdı. İngilizlere göre, Ermeniler ve Rumlar, Türklerin idaresi altında uzun yıllar işkence görmüş, bazı önemli haklardan mahrum edilmiş unsurlardı. Bu

²²²BOA. B.E.O. A.AMD. MV. 106/4; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, c.I, Devre:3, İçtima senesi: 5 (4 Teşrinisani 1334), s. 109. Meb'usların İttihatçı liderlerin kaçmalarından endişelendikleri anlaşılıyor. 3 Kasım'da Talat, Enver ve Cemal Paşalar yurt dışına çıktılar.

²²³BOA. DH. KMS. 49-2/59.

²²⁴Uras, Tarihte Ermeniler, s. 672.

durumdan faydalanan Ermeniler yaptıkları propagandalarda, Türk ahalinin endişelerini daha da artırıyorlardı. Hatta işgal güçleri tarafından Rum ve Ermenilerin Türkleri katletmelerine izin verildiği ve bir kısım vilâyetlerde Türklere ait evlerin yıkılmasına seyirci kalındığı söyleniyor, Hıristiyan ailelerin her yerde itibarlı muamele gördüğü iddia ediliyordu. Calthorpe, "hiçbir Türke hiçbir yardımda bulunmama, bizim tutarlı politikamız olmuştur" diyordu²²⁵. Calthorpe, İstanbul'a gelir gelmez bütün haberleşme ağına el koymuş, hapisanelerdeki Ermeni ve Rum tutukları serbest bırakmıştı²²⁶. 9 Ocak 1919'da Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti vilâyetlere ve mutasarrıflıklara gönderdiği yazısında, Ermeni üserâsıyla, siyasi suçlu mevkuf Ermenilerin ve yetim, kız ve kadınlarının serbest bırakılmasını istiyordu²²⁷. İngilizlerin baskısına maruz kalan Osmanlı Hükümeti Dahiliye Nezareti, vilâyetlere ve mutasarrıflıklara 22 Ocak 1919'da da şu telgrafi gönderiyordu:

"İngiliz Fevkalâde Komserliğinden alınan takrirden mevkuf Ermenilerin halen tahliye edilmediği ve İngiliz zabitanı tarafından henüz ziyaret edilmeyen mahallerde daha bir takım Ermeni mevkufini bulunduğu zehabı dahi vaziyet-i hâziranın vehametini tezyid edecek bir mahiyette olduğu cihetiyle Ermenilerin bir an evvel serbest bırakılması suret-i kat'iyede talep edilmektedir.

²²⁵Alan Palmer, Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Üç yüz Yılı, Çeviren: Belkıs Dışbudak, İstanbul 1995, s. 386.

²²⁶BOA. B.E.O. A.VRK. 824/95.

²²⁷BOA. DH. ŞFR. 92/245.

Ermeni üserasıyla cürm-i siyasi ile maznun olarak hâl-i mevkufide bulundurulan veyahud bir karar-ı idari ile şuraya buraya sevk edilmiş olan kesianın ve İslâm aileleriyle müessesât-ı resmiye ve hususiyede bulunan Ermeni eytanı ile kız ve kadınlarının 18,19,21 Teşrinievvel 334 ve 5 Teşrinisani 334 ve 5 Kanunievvel 334 ve 18 Kanunısani 335 tarihli şifre telgrafnâmelerde tebliğ edildiği üzere tamamen serbest bırakılması kat'iyen ihtar olunur. Aksi halde netayic-i vahime tevellüd edeceğinden cüz'i bir ihmalin şahsen mes'uliyetleri intac edeceğini muhakkak biliniz, keyfiyetin bizzat takib ve neticenin nihayet üç güne kadar inbası matlubdur²²⁸.

Meclis-i Vükelâ da 23 Ocak 1919'da, mütarekenin dördüncü maddesi gereğince harp esirleriyle nefy ve tevkif edilen Ermenilerin serbest bırakılması kararını alıyordu²²⁹. İngiliz mümessiller hapishaneleri ziyaretleri sırasında sadece siyasi suçluları değil katilleri de serbest bırakmaya başlamışlar, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 12 Nisan 1919'da vilâyetleri uyararak bu tür uygulamalara izin verilmemesini istemişti²³⁰.

İngilizlerin bu davranışlarından cesaret alan Ermeniler, hükümet nezdinde çeşitli taleplerde bulunmaya başlamışlardı. Ermeni Patrikhanesi 8 Kasım 1918'de Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği tezkerede, Erzurum Polis Müdüriyeti'nin bulunduğu Ermeni Sansaryan Hanı'nın iki buçuk yıldır karşılıksız kullanıldığını, bunun

²²⁸ BOA. DH.ŞFR. 95/212.

²²⁹ BOA. Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.) 214/28.

²³⁰ BOA. DH. ŞFR. 98/132.

bedeli olan 3.000 liranın hemen ödenmesi gerektiğini bildirmişti. Patrik bundan böyle bu bina için yıllık 27.000 liranın kira bedeli olarak ödenmesini istemişti²³¹. Hükümetçe yine el konularak Polis Müdüriyet-i Umumiliği yapılan Bahçekapı'daki Sansaryan Hanı'nın da boşaltılması Ermeni Patrikliğince istenmiş ve bina 28 Ağustos 1918'de tahliye edilmişti²³².

Ermeniler ve İtilaf Devletleri mütareke ortamından faydalanarak Anadolu'daki Ermeni nüfusunu arttırmaya çalıştılar. Osmanlı Devleti, 1918 yılı başından itibaren Doğu Anadolu'da ve Kafkaslarda elde ettiği başarı ile Ermenileri etkisiz hale getirmiş durumda idi. Fakat mütarekenin imzalanması ve İstanbul'daki muhaliflerin Ermeni tehcirini iç siyaset aleti olarak kullanmaları, İngilizlerin faaliyetleri Ermenilere yine bir umut kapısı açmıştı. Böylece Ermeniler Doğu Anadolu'da vatan edinme teşebbüsünü tekrar uluslararası alana taşıma imkânı buldular. Özellikle ABD Başkanı Woodrow Wilson'un barışa temel teşkil eden 14 ilkesi içerisinde yer alan 12. madde, nüfus çoğunluğunu esas alıyordu ve Ermeniler şimdi Doğu Anadolu'da savaş öncesi dönemde nüfusça çoğunlukta olduklarını iddia ediyorlardı. Ermeniler mütareke döneminde Kafkasya ve Doğu Anadolu'da nüfusça çoğalmak için çok gayret sarf ettiler. Taşnaklar, Kafkaslarda, Suriye'de ve diğer yerlerde propaganda yaparak, Osmanlı Devleti'ne hicret edecek Ermenilere toplam bir milyon lira yardımda bulunulacağını

²³¹ Vakıf, 14 Teşhisani 1335, No: 731.

²³² BOA. Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH. KMS.) 52-4 /45.

duyuruyorlardı²³³. Bunun gerçekleştirilebilmesi için tehcire tâbi tutulan Ermenilerin eski yerlerine dönmeleri İngilizler tarafından şart olarak görülüyordu.

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti daha mütareke imzalanmadan önce, 22 Ekim 1918'de tehcire tâbi tutulan Ermenilerin eski yurtlarına dönmeleri için bir karar almıştı. Alınan kararda, Vilâyât-ı Şarkıyye bölgesine gelecek Ermeniler için bir ön şart koşulmuş, adı geçen vilâyetlerde yiyecek ve emniyet temininden sonra peyderpey Ermenilerin yerleştirilmeleri kabul edilmişti²³⁴. Başka bir deyişle Erzurum, Diyarbakır, Mamuretülaziz, Van ve Bitlis vilâyetleri dahilinde nakliye imkânsızlığı, mesken yokluğu ve iaşe darlığı yüzünden bu bölgeler geçici olarak iskân sahası dışında tutulmuşlardı. Ancak eksiklikler giderildikçe muhacirlerin dönüşlerine kısım kısım müsaade edilecekti²³⁵. Böyle bir kararın alınmasında, bölgedeki Müslüman halkın Ermenilerden gördüğü zulümlerin acılarını hâlâ çok taze olmasının da etkisi vardı. Ermenilerin bu bölgelere yerleştirilmeleri bir iç karışıklığa sebep olacaktı. Bu sebeple Dahiliye Nezareti 27 Ocak 1919'da Erzurum ve Bitlis vilâyetlerine gönderdiği yazısında bölgedeki halkın sakinleştirilmesini ve buralara gelebilecek Ermeni ailelerine karşı

herhangi bir saldırıda bulunmalarının önlenmesini istiyordu²³⁶. Bunun dışında hükümet geri dönmeye başlayan Ermenilere karşı iyi davranılması konusunda vilâyetleri uyarılmış²³⁷ ve dönen Ermenilerin yol masraflarının ve iaşelerinin temin edilmesi bildirilerek "... Her ailenin memleketine kadar muktezi yol ve iaşe mesarifi kebir ve sagir nüfusları, kat'edecekleri mesafe ve vesa'it-i nakliyenin nev'i ve kaç kuruş te'diye edileceğine dair reis-i aile yedine bir vesika-i resmiye dahi verilecektir"²³⁸ denilmişti. Vilâyetlere gönderilen 23 Şubat 1919 tarihli başka bir yazıda da yardıma muhtaç olan Ermenilere tahsisat-ı fevkalâdeden iaşe temin edilmesi istenmişti²³⁹.

Tehcirden dönen Çanakkale Hıristiyanları durumlarının kötülüğünden dolayı vergiden muaf olmak istiyorlar²⁴⁰, tehcirden dönen bütün Ermeniler, 10 Şubat 1920'de alınan bir kararla, tehcirden önceki ve tehcir senelerine ait bütün vergilerden muaf tutuluyorlar, 1919 ve 1920 yıllarına ait vergilerini ödemeleri zorunlu görülüyordu²⁴¹.

Osmanlı Hükümeti tehcirden dönen Ermenilere ait olan eşyaların ve Müslümanlar nezdinde bulunan çocukların iadesinin temini için de çalışmıştır²⁴². Hukuk Müşavirliği, tehcirden sonra, 1 Şubat 1916'da kiliselerde bulunan tasvirler ve eşyanın ileride ait

²³³ BOA. Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Asayiş (DH. EUM. AYŞ.) 8/91, 19 Mayıs 1919.

²³⁴ BOA. Hariciye Mütareke Evrakı (HR. MÜ.) 43/34.

²³⁵ BOA. DH. ŞFR. 90/176; 92/187; 93/26; 93/97; 94/160; 96/100; Genkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi (ATASE.) Klasör (K).367, Dosya (D). 16/6, Fihrist (F). 1; İ. Ethem Atnur, "Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin İskân Meselesi", Ankara Üniv. TİTE. Dergisi, Atatürk Yolu, Yıl: 4 (Kasım 1994), sayı: 14, s. 125.

²³⁶ BOA. DH. ŞFR. 95/245.

²³⁷ BOA. DH. ŞFR. 95/256.

²³⁸ BOA. DH. ŞFR. 94/92.

²³⁹ BOA. DH. ŞFR. 96/277.

²⁴⁰ BOA. DH.İ-UM. 3/2 - 1/47.

²⁴¹ BOA. DH. Umur-ı Mahalliyeye ve Vilâyet Müdürlüğü (UMVM.), 162/52.

²⁴² BOA. DH. KMS. 53-1/81; DH. ŞFR. 98/195; 98/86; 96/15; 95/212; 94/92; ATASE.K. 322, D. 1/33, F. 14; Hadisat, 9 Kanunu Evvel 1334, NO: 51.

oldukları yerlere gönderilmek üzere muhafaza edilmeleri kararını almıştı²⁴³. Mütarekeden sonra, 9 Kasım 1918'de Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi vilâyetlere ve mutasarrıflıklara gönderdiği yazıyla, harp dolayısıyla başka mahallere naklolunan Rum ve Ermenilere ait mâbet ve mekteplerle murahhashane ve rahip ikametgâhları ve bunlara ait emlak ve akaratın tahliye edilmesini istiyordu²⁴⁴. Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Ermenilerin mallarının iadesi konusunda aldığı bir kararı 19 Şubat 1919'da hükümete bildirmiş ve bu karar doğrultusunda malların iadesine başlanmıştı²⁴⁵. Bu çalışmalara rağmen İngiliz yetkililer 1919 yılı Mart ayında hükümete bir muhtıra vererek zabt ve gasp edildiği iddia edilen emval ve emlâkın iadesini istiyorlardı²⁴⁶.

Osmanlı Hükümeti özellikle Paris Barış Konferansı'nın yapıldığı sırada Anadolu'da karışıklık çıkmamasına dikkat etmiş, Hristiyan ahaliye kötü muamelede bulunulmamasını sık sık vilâyetlere bildirmişti. Ermeni Patrikhanesinin hükümet üzerindeki baskıları ve İtilaf Devletler nezdindeki teşebbüsleri de bu davranışta etkili oldu. Dahiliye Nezareti 16 Nisan 1919'da vilâyet ve mutasarrıflıklara şu şifreyi gönderdi:

“Son zamanlarda taşralarda asayişin mevkud olup Ermenilerin yer yer münferiden katl ve ahali-yi İslâmiyenin teslih edilmekte ve

²⁴³ BOA. DH. HMS. 12/73.

²⁴⁴ BOA. DH. ŞFR. 93/108; 93/259. Bu çalışmalardan sonra 31 Aralık 1918'de Adapazarı Kilisesi'nden alınarak makbuz karşılığında camilere verilen avizeler bile yerine iade edilmişti (BOA. DH. İ.UM. 19/3-1/71).

²⁴⁵ BOA. DH. HMS. 4-2/11-22; 8/2-25; 8/2-30.

²⁴⁶ BOA. DH. KMS. 50-1/69.

memurin taraflarından Ermenilere karşı tehditler vuku bulmakta olduğu Ermeni Patrikliği'nden bildirilmektedir. Selâmet ve saadet-i memleketin beyne'l-anasır sü'i telâkki ve tefhimi ve binnetice münafereti icab ettirecek en ufak bir hareketin adem-i vuku'una ve buna muhall mu'amelât ve teşebbüsatin da mahallerince ittihaz olunacak tedabir-i âcile ve seria ile izâlesine menud bulunduğu her daim nazar-ı dikkatde tutulup ona göre tekayyüdat ve teyakkuzât-ı mütamadiyede bulunarak mugayir-i emr ve sükun menafi-yi hüsn-i âmizeş edni bir hadise vuku'una meydan ve imkân bırakılmaması”²⁴⁷.

22 Haziran 1919'da Trabzon Vilâyeti'ne gönderilen yazıda da, bölgeye gelecek Ermeni muhacirlere adl ve hakk dairesinde muamelede bulunulması, iskân ve iaşeleri için yardım edilmesi ve bunlara yardımdan geri kalınmaması, böyle bir davranışın Avrupa nazarında durumumuzu güçlendireceği bildiriliyordu²⁴⁸.

2- Ermeni Yetimleri

İtilaf Devletleri mütarekenin kendilerine verdiği geniş yetkilerden faydalanarak istedikleri gibi hareket ederlerken Ermeni ve Rum destekçileri de Türklere karşı intikam alma duyguları ile harekete geçtiler. Ermeniler bu dönemde İstanbul'daki Türkleri çeşitli yöntemlerle sindirmek için faaliyete başladılar. Özellikle Ermeni yetimlerinin durumu Ermeniler tarafından suiistimal edildi. Tehcir sırasında yetim kalan bir takım Ermeni çocukları devlet himayesine alınmıştı. Bunlar arasında kimliği ve hüviyeti belli olmayan çocuklar

²⁴⁷ BOA. DH. ŞFR. 98-187.

²⁴⁸ BOA. DH. KMS. 53-1/81.

da vardı. Hükümet 10 Ocak 1919'da vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderdiği yazısıyla Müslüman ailelerin yanında bulunan Ermeni çocuklarıyla muhtediyelerin mensup oldukları cemaat ruhani reislerine teslim edilmesini istiyordu²⁴⁹. İki hafta sonra yani 15 Ocak'ta yeni bir emirle Ermeni yetimlerinin Ermeni cemaati olmayan yerlerde hükümetçe emniyet altına alınması yönünde emir veriliyordu²⁵⁰. 6 Şubat tarihli başka bir tebliğde de Ermeni yetimlerinin, kız ve kadınlarının Müslüman aileler yanında bulundurulmaması bildirilerek, "... Ermeni cemaat ve müessesat-ı resmîyesi bulunmayan mahallerde esamisi sebt-i defter edilerek buldukları aileler nezdinde veya başka suretle hıfz ve himaye edilmeleri rüesa-yı memurin-i mülkiyenin takdirine mevdu'dur"²⁵¹ deniliyordu.

Dahiliye Nezaretî 16 Nisan 1919'da vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderdiği başka bir emirde, Ermeni çocuklarının yerlerine iadesini emrederek, bu konuda ihmalleri görülenler hakkında "mu'amele-i şedide icrası"nın kararlaştırıldığını bildiriyordu²⁵².

Hükümetin Ermeni yetim ve kadınlarıyla ilgili çelişkili bir durum ortaya koyduğu açıktır. Bu tür davranışta, bir tarafta İngilizlerin baskısı ve diğer tarafta Ermenilerin kendi isteklerine göre hareket etmeleri etkili olmuştur. Mütarekeden sonra, Müslümanların

²⁴⁹ BOA. DH. ŞFR. 96/15.

²⁵⁰ BOA. DH. ŞFR. 95/163.

²⁵¹ BOA. DH. ŞFR. 96/86.

²⁵² Dahiliye Nazırı Mehmed Ali Bey'den vilâyetlere şifre, BOA. DH. ŞFR. 98/195.

evlerindeki ve resmi müesseselerdeki kimliği belirsiz çocukların durumlarını tespit etmek için bir Türk, bir Ermeni ve bir Amerikan kadından oluşan üç kişilik bir heyet kurulmuştur. Bu heyet, Türk temsilcisinin uyarılarına rağmen İtilaf Devletleri subayları ile harekete geçerek yetim olarak iddia ettikleri çocukları Müslümanların evlerinden toplamaya başladı²⁵³. Bazı Ermeniler kendi başlarına, yanlarında polis memuru ya da patrikhane memuru olmadan Müslüman aileler yanındaki yetimleri toplamaya koyuldular²⁵⁴. Ermenilerin bu cür'etkârlığı o kadar ileri bir safhaya vardı ki, Ermeni Muavenet-i Milliye Cemiyeti, eski Şeyhülislâm Musa Kâzım Bey'in evinden bir kız çocuğunu Ermeni olduğu iddiasıyla kaçırdı. Yapılan tahkikat sonunda kızın Müslüman bir ailenin yetimi olduğu anlaşıldı²⁵⁵.

Ermeniler İstanbul'da topladıkları Ermeni yetimlerini, İtilaf Devletleri tarafından kendilerine tahsis edilen Kuleli Askeri Lisesi'ne yerleştirdiler ve burada papazların nezaretinde eğitime tâbi tuttular. Kuleli Askeri Lisesi yaklaşık iki yıl Ermeni yetimhanesi olarak kullanıldı. Ermeniler bu dönemde birçok Müslüman çocuğu zorla ailelerinden kopararak Hıristiyanlaştırdı, Ermeni çocuklarına verdikleri eğitimle Türk düşmanı haline getirdiler²⁵⁶.

²⁵³ BOA. DH. KMS. 52-2/78, (28 Nisan 1919); BOA. DH.İ-UM. 19/7-1/5, (7 Haziran 1919).

²⁵⁴ BOA. DH.İ-UM. 19/3 - 1/43.

²⁵⁵ BOA. DH.İ-UM. 17/7 - 1/5.

²⁵⁶ Zekeriya Türkmen, "İşgal Yıllarında İstanbul'daki Uygulamalar; Mütareke Döneminde Ermeniler

Tarafından Kaçırılması ve Hıristiyanlaştırılması", Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi,

Hükümet, yetim İslâm çocuklarının da Ermeniler tarafından toplandığını anlayınca, vilâyetleri uyararak gerekli tedbirlerin alınmasını istedi²⁵⁷. Buna rağmen Ermeniler kendi istedikleri gibi hareket etmeye devam ettiler. Kayseri'den İstanbul'a gönderilen 339 şehit yetimi Haydarpaşa İstasyonu'nda Ermeniler tarafından zorla alınarak, gösteri yaparak Beyoğlu Balıkpazarı Kilisesi'ne götürüldü. Çeşitli girişimlerden sonra bunlardan ancak 165'i geri alınabildi²⁵⁸. Patrikhane, vilâyet merkezlerinde toplanan yetimler için de bina talebinde bulunmuştu²⁵⁹. İngilizler Ermeni yetimleri için Nişantaşı'ndaki iki konağın tahsisini istemişler, konaklarda sahiplerinin ikâmet ettiği anlaşılmasına rağmen²⁶⁰, bu binalar gasp edilerek Ermenilere verilmişti²⁶¹. Ayrıca Osmanlı Hükümeti, Ermeni yetimlerinin idareleri için aylık bin lira yardımda bulunulmasını da kabul etmişti²⁶².

Dahiliye Nezareti, 1921 yılında İstanbul'da yayınladığı "Cemiyet-i Akvam ve Türkiye'de Ermeni ve Rumlar" isimli kitabında Ermeni yetimleri ile ilgili uygulamaları şu şekilde açıklıyor:

"İstanbul'da haremelerde ve mü'essesatta güyâ gizlenmiş olan yüz binlerce Ermeni ve Rum kadın ve çocukları için Romanyalı Matmazel Vakaressko'nun taleb ve takriri üzerine İstanbul'a bir

C. II, sayı: 2 (Güz 2000), s. 265-283 İngilizler Kuleli Askeri Lisesi'ni Büyük Taarruzdan sonra boşalttılar. İnternet Servis, <http://www.kuleli.net>. (03/02/2002).

²⁵⁷ BOA. DH. ŞFR. 96/248.

²⁵⁸ Celal Bayar, Ben de Yazdım, c.V, İst. 1967, s. 1503.

²⁵⁹ BOA. DH. KMS. 50-2/45.

²⁶⁰ BOA. DH. KMS. 50-1/16.

²⁶¹ BOA. DH. KMS. 51-1/11.

²⁶² BOA. MV. 217/112, (13 Kasım 1919).

müfettiş i'zamı hakkında âhiren Cemiyet-i Akvam tarafından ittihaz olunan karar, âtide muharrer üç sebepten dolayı mucib-i istiğrâb görülmüştür:

Evvelâ: Ondördüncü asr-ı milâdiden beri bir devlet teb'ası olarak yaşayan Türk, Ermeni, Rum milletleri hakkındaki yedi asırlık tarih ile işbu milletlerin maarif, iktisat, mezheb, hukuk-ı siyasiye nokta-i nazarından geçirdiği safahatın tetkik edilmemiş olması;

Saniyen: Kendi Hükümeti ve vatandaşları için eskâr-ı mahsusa ve siyasiyeye ve bazı ecnebi hükümetleri tarafından vuku' bulan tahrikâta ve teşvikata müsteniden Ermeni ve Rumlar tarafından Avrupa'da tevali eden neşriyat ve irâ'e olunan hâdisatın mevzu'u bahs üç milletle temas ederek mahallerinde tahkik kılınmamış olması;

Salisen: Mütarekeden sonra düvel-i mü'telif ve bilhassa İngiltere devleti murahhaslarıyla hükümeti Osmaniye me murlarının müştereken ifâ ve ta'kip ettikleri muamelâtın haber alınmamış olması...

İkinci sebebin açıklanması:

Bütün Türkler Avrupa hakkında geniş malumata sahip iken, Avrupa ba'zı ecnebilerin neşr ve ta'mimine istinadediyor ki, bunun yüzde onu bile hakikatı mevcude, hâdisât-ı metkûne ile mümâs değildir.

Meselâ: Erzurum ve Van'da konsolosluk eden General Mayevski'nin Rus erkân-ı harbiyeyi umumiyesine verilmek üzere

yazdığı raporların teşkil eylediği eserin üçüncü sahifesinin son fırcasında: "Ermeniler tarafından / Türkiye'de yapılan fecayi'in mes'uliyeti evvelâ: Ermeni ihtilâl komiteleriyle müştereken hareket eden Ermeni ihtilâlcilerine, saniyyen: Bunları teşci' ve teşvik eden bazı ecnebi hükümetlerine râci'dir" diyor.

Ve yine 9. sahifenin ikinci fırcasında: "Kürdistan dahilinde sakin Ermenilerin, daima Kürdler tarafından tecavüze ma'ruz kaldıklarına inanmak caiz değildir. Çünkü bu suretle oralarda hiçbir Ermeninin kalmayacağı muhakkak idi. Halbuki o civarın en zengin ve en müreffeh halkı Ermenilerdi" deniyordu.

67 nci sahifesinin ikinci fırcasında: "Türkler Anadolu'da sakin akvamdan yalnız müslümanların değil diğer sekenenin de en iyi unsurudur. Rus ve Avrupa matbaatının aleylerinde yazdıkları iftiralara hiç bir suretle lâyük değildir." deniyor.

Mütarekeden sonra polise, velilerine ve Hıristiyan cemiyetlerine teslim edilen Ermeni çocukların toplam sayısı: 270. Ermenilerin iddiasıyla alınan Ermeni olmayan çocuklar: 18, Müslüman oldukları halde Ermeni oldukları iddiasıyla Ermeniler tarafından alınıp isimleri değiştirilen: 14

Haydarpaşa'ya Kayseri'den gönderilip isimleri değiştirilen Müslüman çocuk sayısı: 174.²⁶³

²⁶³ Cemiyet-i Akvam ve Türkiye'de Ermeni ve Rumlar, Dahiliye Nezareti Muhacirin Müdiriyyet-i Umumiye Müdiriyyeti Neşriyatından: 6, İstanbul, 1337, s. 6-9.

3- Savaş Suçlarının Cezalandırılması

İtilaf Devletleri, savaşın iki yıl uzamasına sebep olan, savaş boyunca kendilerine yardım eden Ermenilere kötü davranan İttihatçıları cezalandırmak için Mütarekenin imzalanmasından hemen sonra çalışmaya başladılar. İngilizler ve Fransızlar bu şekilde davranmakla Ermenilerin kendilerine karşı olan bağlılıklarının devam edeceğini de hesap ediyorlardı.

Meclis-i Vükelâ 11 Aralık 1918'de, tehcir sırasında meydana gelen olayları incelemek üzere, dahiliye ve adliye memurlarından oluşan heyetler kurulmasına karar verdi. Heyetler şu bölgelere gönderilecekti :

- 1- Ankara – Kastamonu – Bolu, 2- Trabzon – Samsun, 3- Bursa – İzmit – Edirne, 4- Karesi, Çanakkale – İzmir, 5- Konya – Eskişehir – Karahisar, 6- Sivas – Kayseri ve Yozgat, 7- Erzurum – Van ve Bitlis, 8- Diyarbakır – Mamuretülaziz, 9- Adana – Maraş, 10- Urfa – Zor ve Ayıntab.²⁶⁴

Bu karardan iki gün sonra da tehcir ve isyan dolayısıyla suç işleyenlerin Divan-ı Harp'te yargılanması kararlaştırıldı²⁶⁵. Bir ay sonra incelemeler yapılarak raporlar Divan-ı Harp riyasetine gönderildi²⁶⁶. Şubat ayına gelindiğinde henüz mahkemeler başlamış değildi. Fakay tutkulanmalara başlanmıştı²⁶⁷. Hariciye Nezareti 5

²⁶⁴ BOA. M.V. 213/60-61.

²⁶⁵ BOA. M.V. 213/62.

²⁶⁶ BOA. DH. ŞFR. 95/18.

²⁶⁷ Bolu Sabık Mutasarrıfı Abdulkadir hakkında tutuklama emri çıkarılmış (BOA. DH KMS. 49-1/53, 25 Aralık 1918), Kırkkilise Mutasarrıfı Hilmi Bey Ermeni tehcirindeki suiistimalinden dolayı İstanbul'a çağırılmıştı (BOA. DH.KMS. 49-/58, 31 Aralık 1918).

Şubat 1919'da Sadrazam'a gönderdiği yazısında, Ermeni tehciri ile ilgili tutuklananların bir an önce mahkeme huzuruna çıkarılarak yargılanmasının Osmanlı Hükümeti'ni uluslararası alanda güçlendireceğini belirterek mahkemelerin bir an önce başlamasını tavsiye ediyordu²⁶⁸.

Bu tür yaklaşımların verdiği etkiyle Mart ayında İstanbul'da tutukluların yargılanmasına başlandı. Olaylı geçen oturumlardan sonra Yozgat Livası Boğazlayan Kazası Kaymakamı Kemal Bey'in idamına ve bir çok eski idarecinin hapis cezasına çarptırılmasına karar verildi. Kemal Bey 10 Nisan 1919'da idam edildi, olay İstanbul'da büyük halk gösterilerine ve tepkilere sebep oldu²⁶⁹.

4 Ağustos 1920 tarihinde de Erzurum ve Bayburd Ermenilerinin tehcirinden sorumlu olanlarla ilgili şu irade-i seniyye yayımlanıyordu:

"Bayburd Ermenilerinin tehciri dolayısıyla ika' olunan katl-i nüfus ve nehb-i emval fezeyihinin mürettib ve müterekkiblerinden olan Esbak Bayburd Kaymakamı ve Sabık Urfa Mutasarrıfı Nusret Beyle mülâzımlıktan mahreç Erzurumlu Mehmed Necati Efendinin idamlarına ve Erzurum Ermenilerinin tehcirinde ve gerek Bayburd ve Ergani Ma'deni vekayi'-i tehciriyesinde maznuniyetleri anlaşılın yirmi altı zat ve eşhas hakkında kanun icrâsına dair Dersaadet idare-i örfiyye Birinci Divan-ı Harbinde Nusretin vicahında ve Mehmed Necati'nin

²⁶⁸ BOA. A. A. AMD. MV. 106/69.

²⁶⁹ Kemal Bey'in damı ile ilgili olarak bkz. Nejdet Bilgi, Ermeni Tehciri ve Boğazhyan Kaymakamı Mehmet Kemal Bey'in Yargılanması, Ankara, 1999.

gıyabında i'ta olunan hüküm ve karar Mehmed Necati'nin hin'i derdestinde tekrar muhakeme edilmek üzere tasdik kılındığına dair. 4 Ağustos 336 i'dam"²⁷⁰.

İstanbul'da mahkeme görüşmelerinin devam ettiği sırada, 8 Nisan 1919'da Ermeni Patrikhanesinin faaliyetleri de hızlanmıştı. Patrik, Ankara ve Sivas vilâyetleri ile İzmit mutasarrıflığı dahilinde tehcir olayına karışanların cezalandırılmadığını ve zorla alıkonulan Ermeni kadınlarının iade edilmediğini iddia ediyordu²⁷¹. Yozgat Ermenileri Kemal Bey'e yaptıkları iftiraların benzerlerini başka kimselere de yapıyorlar, Jamanak Gazetesi'ne telgraflar göndererek şikâyetle bulunup isim veriyorlardı²⁷². Isparta sabık Mutasarrıfı Hakkı Behiç ile Konya Murahhası Binbaşı Yanyalı Rıza Bey, Nallıhan Mutasarrıfı ve Sivas Polis Müdür-i Sabıkı hakkında da bu tür şikâyetlerde bulunuyorlardı²⁷³.

4- Diğer Ermeni Olayları

Ermeniler, özellikle rahipleri aracılığıyla İtilaf Devletlerine müracaat ederek buldukları şehirlerde kendilerine kötü muamelede bulunulduğunu ve karışıklık çıktığını bildiriyorlar, böylece mütareke hükmü gereği bölgelerinin İtilaf Devletleri tarafından işgalini kapalı bir şekilde istiyorlardı. İtilaf Devletleri temsilcileri hükümete bu konularda baskıda bulunuyorlardı. Boğazhyan Kazası köylerinde

²⁷⁰ BOA. B.E.O. Nezaret Gelen - Giden Defterleri, İrade-i Hususiye, Defter No:340/8-63

²⁷¹ BOA. DH. KMS. 50-1/73.

²⁷² BOA. DH. KMS. 50-1/86, 29 Nisan 1919.

²⁷³ BOA. DH. KMS. 49-2/11; 49-2/14; 49-1/89.

bulunan Ermeniler, mallarının Müslümanlar tarafından gasp edildiğini iddia etmişler fakat yapılan inceleme sonunda bunun aslı olmadığı anlaşılmıştı²⁷⁴. Aynı Ermeniler Boğazlıyan'da Kaymakam Ağâh Efendi'nin evine saldırmışlardı²⁷⁵. Vilâyetlere gönderilen tamim üzerine, çeşitli vilâyet ve livalarda Ermenilere karşı hiçbir taarruz ve tecavüzün olmadığı bu vilâyetlerden bildirilmişti²⁷⁶. Keskin Baş rahibi Yağışeyan Efendi, hükümete müracaat ederek, İslâmiyeti kabul edip daha sonra asli dinlerine dönmek isteyen Ermenilere baskı yapıldığını ve kaymakam ile karakol komutanının zulmettiklerini iddia etmiş, fakat yapılan inceleme sonunda bu ihbarın asılsız olduğu anlaşılmıştı²⁷⁷. Tokat, Erba'a, Çarşamba, Kavak, Merzifon ve Vezirköprü Rum ve Ermeni cemaati temsilcileri de Ekim 1919'da Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne gönderdikleri telgraflarda kendilerine Müslümanlar tarafından tecavüz vuku bulunduğu dair iddiaların asılsız olduğunu bildiriyorlardı²⁷⁸. Ermeni gazeteleri de propagandalara başlıyor, Kayseri'den İstanbul'a gelen bir Ermeni kafilesine Niğde'de bir Türk çetesinin saldırdığı, mallarının gasp edildiği yazılıyor, Olayı inceleyen Dahiliye Nezareti bunun asılsız olduğunu ortaya çıkarıyordu²⁷⁹. İzmit'te iki Ermeni'nin katledildiği

²⁷⁴ BOA. DH. KMS. 65/18, 28 Mayıs 1919.

²⁷⁵ BOA. DH. İ.UM. 19/3.

²⁷⁶ BOA. DH. KMS. 50-1/69, 7 Nisan 1919.

²⁷⁷ BOA. DH. EUM. AYŞ. 11/34, 2 Haziran 1919.

²⁷⁸ BOA. HR. MÜ. 71/11; Osmanlı Belgerinde Ermeniler, (1915-1920), s. 252-

256.

²⁷⁹ BOA. DH. KMS. 50-3/1, 18 Ekim 1918.

haberleri İstanbul'a ulaşınca olay araştırılmış ve bu Ermenilerin polisle yaptığı silahlı çatışmada öldüğü anlaşılmıştı²⁸⁰.

Karacabey ve Yenişehir'de Ermenilere zulüm yapıldığı, mallarının gasp edildiği, Balıkesir'de Müslümanların Ermeniler aleyhine tahrik edildiği iddia ediliyor, fakat yapılan incelemeler sonunda bu iddiaların asılsız olduğu anlaşılyordu²⁸¹.

Kütahya ve Bilecik'te Ermenilerin evlerine zorla girilerek arama yapıldığı hakkında şikâyet eden Patrikhaneye bu iddiaların incelendiği ve aslı olmadığı bildiriliyordu²⁸². Yine Patrikhane Yalova'da Büyük Yeniköy Ermeni ahalisinin silahlarının toplatıldığını iddia etmiş, yapılan inceleme sonunda Yalova'da böyle bir köy olmadığı anlaşılmıştı. Aksine Hüdavendigâr Vilâyeti Orhangazi Kazası'na bağlı Dutluca Köyü Ermeni eşkıyalar tarafından basılarak yakılmış, malları gasp edilmişti²⁸³. Sungurlu'nun köylerinde jandarmanın Ermenilerden zorla para topladığı Akdağmadeni'nde Müslümanların Ermenilere ve Rumlara karşı çete teşkil ettikleri, Canik'e bağlı Foça kazası jandarma kumandanı Yahya Efendinin İslâmlara silah dağıttığı²⁸⁴, Kastamonu vilâyetinde Ermeniler aleyhine bir galeyân ve mukatele meydana geldiği iddialarının aslı olmadığı anlaşılmıştı²⁸⁵. Yozgat Müftüsü'nün ahaliyi kışkırttığı, Müslümanlar tarafından bir Ermeni'nin katledildiği ve Ermeni kadınlara tecavüz

²⁸⁰ BOA. DH. KMS. 50-1/53, 25 Mart 1919.

²⁸¹ BOA. DH. KMS. 50-1/86, 29 Nisan 1919.

²⁸² BOA. DH. KMS. 49-2/22, 2 Mayıs 1919.

²⁸³ BOA. DH. İ-UM. 19-14/1-17.

²⁸⁴ BOA. DH. KMS. 51-2/20.

²⁸⁵ BOA. DH. KMS. 53-2/86, 27 Temmuz 1919.

edildiği asılsız olduğu²⁸⁶, Osmanlı subaylarının Türkleri Ermenilere karşı silahlandığı iddiasının asılsız olduğu²⁸⁷. Yozgat'dan Boğazlıyan'a gitmekte iken öldürüldükleri iddia edilen Ermenilerin sağ oldukları anlaşılmıştır²⁸⁸. Bu tür asılsız Ermeni şikâyetleri Lozan Antlaşmasına kadar devam etmiştir. Ermeni Patrikhanesi bu iddialarda bulunurken İngiliz ve Amerikan askerlerinin Ermenileri silahlandığını görmezlikten geliyor, Ermenileri tahrik ediyordu.

Bununla beraber İngiliz ve Amerikan hükümetince görevlendirilen subayların raporları durumun hiç de Ermenilerin bahsettiği gibi olmadığını ortaya koyuyordu. Tehcir edilen Ermenilere yapılan mezalim hakkında yapılan şikâyet üzerine, Amerikan hükümetince görevlendirilen Gregoy Velis başkanlığındaki heyet Bursa ve çevresine bir inceleme yapmış, durumun hiçte öyle olmadığını, Rumların ve Ermenilerin hayatından memnun bir şekilde yaşadıklarını görmüştü²⁸⁹. İngiliz Yüzbaşı Holl de 2 Temmuz-11 Ağustos 1919 tarihleri arasında Anadolu şehirlerinde yaptığı incelemeler sonunda, Ermenilere çok iyi davranıldığını, bununla beraber bunlara ne kadar iyi davranılırsa davranılsın şikâyet etmekten vazgeçmeyeceklerini görüyordu²⁹⁰.

Milli Mücadele Hareketi başladıktan sonra, Ermeni Patriki Zaven Efendi'nin bu tür iddiaları Kuva-yi Milliyeyi hedef almıştı. Zaven Efendi, Neologos Gazetesi'nde neşr edilen bir mektubunda,

²⁸⁶ BOA. DH. KMS. 50-2/34, 8 Ağustos 1919.
²⁸⁷ BOA. DH. KMS. 53-2/86, 20 Ağustos 1919.
²⁸⁸ BOA. DH. KMS. 50-2/40, 24 Ağustos 1919.
²⁸⁹ BOA. DH. EUM. AYŞ. 16/40, 23 Temmuz 1919.
²⁹⁰ BOA. DH. KMS. 55-1/28.

birçok Ermeni ailelerinin milli hareketten korkarak Erzincan, Erzurum, Samsun, İzmit ve Adapazarı gibi Anadolu vilâyetlerinden göçtüklerini iddia etmişti²⁹¹. Mustafa Kemal Paşa, Zaven Efendi'nin bu iddialarına verdiği cevapta, sayılan bölgelerden hiçbir Ermeni'nin göç etmediğini, Anadolu'da unsurlar arasında asayişin her zamankinden daha iyi olduğunu göç eden aileler varsa bunların mütarekeden beri Adana ve havalisinde ve müstakbel Ermenistan'da ekseriyeti teşkil için Ermeni komiteleriyle bizzat patrikhanenin teşvikatına kapılan aileler olduğunu belirtiyordu²⁹².

Bu tür faaliyetler gösteren Ermenilerin yanı sıra, Osmanlı Devleti için çalışmak isteyen Ermeniler de vardı. Avrupa'da tahsil görmüş bir Ermeni olan Portal Pekmezyan Efendi, 14 Şubat 1919'da Sadarete gönderdiği 14 Şubat 1919 tarihli yazısında, müsaade buyurulursa Avrupa'ya giderek konferanslar verip sizi temsil edeyim diyordu²⁹³.

Amerika ve İngiltere Merzifon'a getirdiği silahları Rum ve Ermenilere dağıtmışlar²⁹⁴, Rus silahlarıyla techiz edilmiş Ermenilerden meydana gelen eşkıya grubu Giresun Yaylası'na girmişlerdi²⁹⁵. Ermeniler Doğu Anadolu'da İngiliz askerlerinin himayesinde taşkınlık yapıyorlardı²⁹⁶. İngilizler Merzifon'da Ermeni ve Rumlardan nefer kaydediyorlar, içinde silah ve cephane olması

²⁹¹ ATASE. K.185, D. 91/21, F. 17, 8 Ekim 1919.
²⁹² İkdâm, 22 Teşrin-i evvel 1335/22 Ekim 1919, No: 8152.
²⁹³ BOA. B.E.O. A.VRK. 825/3.
²⁹⁴ BOA. DH. KMS. 52-2/65, 18 Ağustos 1919.
²⁹⁵ BOA. DH. EUM. AYŞ. 15/21, 18 Ağustos 1919.
²⁹⁶ BOA. DH. KMS. 56-2/25, 19 Kasım 1919.

muhtemel sandıklar getiriyorlardı²⁹⁷. 23 Haziran 1919'da İngiliz desteğindeki Ermeniler Kumkapı'dan karaya silah çıkarmak istemişler, fakat bu silahlara el konulmuştu²⁹⁸. Bu sırada Ermeni komutanlara İngiliz zabıtlar kumanda ediyordu ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde faaliyet gösteriyorlardı²⁹⁹. Sivas Ermenileri, Sivas'taki İngiliz Şark Halı Şirketi'nde toplantı yapıyorlar ve hareket tarzı hakkında görüşüyorlardı. Ermeniler burasının tahrip edildiğini iddia etmişler, fakat Dahiliye Nezareti olayı inceleyerek bunun asılsız olduğunu görmüştür³⁰⁰. Karahisarısahip'teki İngiliz mümessilliğinde görevli Ermeni memur Hasip ve yandaşları, İngilizlerin himayesine girerek Osmanlı vatandaşlarını rencide ediyor, küstahça hareketlerde bulunuyordu³⁰¹.

İstanbul'un 16 Mart 1920'de resmen işgalinden sonra Ermeniler daha da şımarmışlardı. Dahiliye Nezareti, Ermenilerin intikam maksadıyla İstanbul'da büyük bir ihtilal hazırlığı içerisinde olduklarını haber almıştı³⁰². Yunan işgali altındaki Ege Bölgesinde de Ermeni çeteler aktif bir şekilde çalışıyorlardı. Ermeni ve Rum çetelerinin mezaliminden kaçan Gemlik muhacirleri İstanbul'un kenar mahallesine ikâmet ettirilmişlerdi³⁰³. Yunanlıların silahlandığı bu Ermeniler Yalova civarında da katliama

başlamışlardı³⁰⁴. Yunanlılar Trakya ve çevresindeki Ermenileri de cebren askere alıyorlardı³⁰⁵. Bursa Yunanlılar tarafından işgal edildikten sonra buradaki Ermeni Kilisesinde bir konuşma yapan işgal komutanı General Yuvanof, Rumlarla Ermenilerin birlikte hareket etmelerini ve Ermenilerin kendilerine gösterdikleri yakınlıktan dolayı memnun olduğunu söylüyordu³⁰⁶.

Fransızlar da Anadolu'da Katoliklerin hamiliğine soyunmuşlar, Katolik Ermeniler lehine müdahalelerde bulunmak istemişlerdi. Fransa'nın İstanbul temsilcisi hükümete müracaat ederek, Sivas'a sevk edilmiş olan Erzurum Ermeni Katolik rahiplerinden Vahan ve Keçüryan Serop Efendilere "Atıfetkârane muamele icrasını" istemişler, temsilcinin bu talebi 12 Kasım 1919'da Sivas Vilâyeti'ne bildirilmişti³⁰⁷. Yine Fransız Amiral Franchet d'Espéry'nin ricası üzerine Ermenice Artamarad ve Ekler gazetelerinin yayımlanmasına müsaade edilmişti³⁰⁸.

Ermenilerin bu şekilde teşkilatlanmalarından endişelenen ve halkı zaptedemeyen valiler, Dahiliye Nezareti tarafından teskin edilmeye çalışılıyor, teslimiyetçi bir durum ortaya konuluyordu; Dahiliye Nezaretince 19 Ocak 1919'da Bitlis Vilâyeti'ne gönderilen telde, Sulh Kongresinde Osmanlı Devlet ve milletinin hukukunun her surette müdafaasının tabii olmasından dolayı, kötü işarelerden

²⁹⁷ BOA. DH. KMS. 53-1/41, 8 Haziran 1919.

²⁹⁸ BOA. DH. KMS. 49-2/32, 25 Haziran 1919.

²⁹⁹ BOA. DH. KMS. 53-2/4, 5 Temmuz 1919.

³⁰⁰ BOA. DH. KMS. 50-3/28, 12 Şubat 1920.

³⁰¹ BOA. DH. KMS. 49-2/70, 6 Mart 1920.

³⁰² BOA. DH. KMS. 60-1/16, 21 Kasım 1920.

³⁰³ BOA. DH. KMS. 60-2/19, 23 Mayıs 1921.

³⁰⁴ BOA. DH. KMS. 60-2/55, 28 Temmuz 1921.

³⁰⁵ BOA. DH. KMS. 60-3/2, 9 Ağustos 1921.

³⁰⁶ BOA. DH. İUM. 20-24/14-60 14 Eylül 1920.

³⁰⁷ BOA. DH. ŞFR. 95/109.

³⁰⁸ BOA. MV. 213/88, 30 Aralık 1918.

müteessir olmayıp vatani vazifelere devam ve hakikatin tecellisine intizar edilmesi gerektiği bildiriliyordu³⁰⁹.

Mütareke döneminde Ermenilerin durumu ile ilgili dikkat çeken diğer bir nokta da, devletin bu kötü durumuna rağmen bütün Anadolu'daki kiliselerin tamiri için çalışma başlatmış olmasıdır. Şu örnekler dikkat çekicidir:

06/5/1919 - Ergani Kasabasındaki harap Ermeni Kilisesinin tamir masraflarının tesfiyesi³¹⁰.

31/5/1919 - Urfa'daki Ermeni Kilisesi ve Mektebinin tamiri³¹¹

16/6/1919- Konya Alaeddin Tepesi'nde Ermeni Kilisesi inşası³¹²

26/7/1919-Antep Ermeni Milleti - Protestan Kilisenin genişletilerek tamiri³¹³ ve bunu için gerekli paranın gönderilmesi³¹⁴.

20/9/1920- Şişli'de Ermeni Mezarlığı bitişiğindeki hazineye ait arsa Ermeni Darüleytamı'na bağışlanması.³¹⁵

27/2/1921- Balıkesir Ermeni Kilisesinin tamiri ve mektep inşası.³¹⁶

³⁰⁹ BOA. DH. KMS. 50-1/86 29 Nisan 1919.

³¹⁰ BOA. MV. 215/92.

³¹¹ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi (Cumh. A.) Fon Kodu: 272-00-11, Yer No:13.48-9.Cumhuriyet Arşivi'ne ait bilgiler internet servisi üzerinden <http://www.bybs.gov.tr/devletarsivleri/katalog> adresindeki kataloğlardan elde edilmiştir.

³¹² Cumh. A. Fon Kodu: 272-00-11, Yer No: 13.48-12.

³¹³ Cumh. A. Fon Kodu: 272-00-11, Yer No: 14.50-7.

³¹⁴ BOA. DH. KMS. 50-2/15.

³¹⁵ BOA. DH.UMVM. 86/7.

³¹⁶ Cumh. A. Fon Kodu: 272-00-74, Yer No: 69.52-21.

II- DOĞU CEPHESİNDE ERMENİLER

Mondros Mütarekesi gereğince Türk Ordusu, Kuzeybatı İran'ı ve Kafkasya'yı boşalttığı zaman, Kafkasya'da bağımsız Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti, Gürcistan Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti bulunmaktaydı. Ayrıca Batum, Ahışa ve Ardahan bölgesinde de Acara Şura Hükümeti kurulmuştu.

Türk Ordusunun 1914 sınırlarına çekilmesi sırasında beklenen Ermeni saldırı ve zulümlerine karşı mal ve canlarını korumak zorunluluğunda kalan Müslüman ve Türk çoğunluğunun yaşadığı yerlerdeki halk, derhal mahalli şura idareleri kurdular. Bunlardan en önemlileri, merkezi Kars'ta bulunan Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti ile Nahçıvan Şura Hükümeti idi³¹⁷. Türk Ordusu bu bölgeyi boşalttığı sırada İngilizlerin desteğini alan Ermeniler Gümrü, Eçmiyazin, Arpaçay'ı, Aras kıyılarını ve Iğdır bölgesini, sınırlara yakın yerlere kadar işgal ettiler. Ermeni kuvvetleri Türk sınırına yığınak yapıyorlar, Türk topraklarına girerek köylere saldırıyorlardı.

Ermeni saldırılarının sebebi, bölgede nüfus çoğunluğunu sağlayabilmek için Müslümanları göç ettirmektir. Nitekim İngilizlerin Ermenilere terk ettiği Kars bölgesinde aynı muameleler yapıyordu.

³¹⁷ Bu hükümetler hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet E. Gökdemir, Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti, Ankara, 1989; Atnur, Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921).

1- Kafkasya'da Ermeni Katliamları

Şark harekâtına kadar devam edecek olan Ermeni mezalimi, Kafkasya'da Ermenilerin Doğu Anadolu'dan kaçmalarından sonra, Kars ve civarında da İngilizler'in Kars'ı işgal edip Ermenilere ayrıcalık tanımalarından sonra başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Doğu Anadolu'ya gelmiş olan Ermeniler 1918 yılında geldikleri yerlere geri dönmek zorunda kalmışlardı. Van'dan hareket eden yüz bin kişilik muhacir grubu General Nazerbekov'un komutasındaki Antranik ve Dro'nun idare ettiği askerler tarafından Ermenistan'a geçirilmişlerdi³¹⁸.

1918 yılının ilk yarısında Karabağ Bölgesi hayati bir öneme sahipti. Mayıs ayında Azerbaycan, bağımsızlık deklarasyonunu takiben bu bölgeyi ve Zengezur şehrini Osmanlı ordusunun yardımıyla kendi idaresi altına almaya çalıştı. Fakat Osmanlı-Azeri güçleri Bakü üzerine yoğunlaşırken Türkiye Ermenisi Antranik ve çetesi Temmuz ayında Zengezur'a girdi; bir çok Müslüman'ı katletti ve Zengezur'un merkezini Ermenistan'ın kontrolü altına soktu³¹⁹. Antranik'in bu bölgedeki çalışmaları Türklerin petrol merkezine girişini önledi. Böylece Antranik, müttefiklere çok önemli katkıda bulunmuş oluyordu.

³¹⁸ İsmail Ra'in, Katlam-ı Ermeniyân Der Deveran-ı Selâtin-i Âl-i Osman, Tahran, 1351, s. 120. Şeyh Şamil'in oğlu Kamil Paşa, 26 Mart 1918'de Osmanlı Hükümeti'ne müracaat ederek, Kafkasya'da Müslüman ahaliyi uyarmak ve Ermeni çetelerine karşı mukabele etmek için kendisine vazife verilmesini istemiş, fakat bu isteği reddedilmişti (BOA. DH.KMS. 44/17).

³¹⁹ Nassibian, Britain and The Armenian Question, s. 156; Christopher J. Walker, Armenia and Karabagh, London, 1991, s. 90.

Antranik, büyük devletlerin bu bölgedeki politikalarına yardımcı olurken, kendi ideallerini de gerçekleştirmeye çalışıyordu. Zengezur bölgesinde onun gelmesiyle katliamlar hızlanmış, bölgede toplam 10.068 kişi öldürülmüş, 115 köy yerle bir edilmişti. Erivan bölgesindeki Müslüman delegeler Azerbaycan Başbakanına gönderdikleri telgrafta, "Antranik birliği ile Erivan bölgesine hareket etti. Yanında Türkiye'den gelen Ermeniler de var. Hedefleri bölgedeki Müslümanların imhası ve göçürülmesidir" diyorlardı³²⁰.

Antranik bu bölgede Yaycı, Arza, Kerim-Kulu, Culfa, Ordubad'ın bir çok kasabalarını, Cemaldu, Kırna, Beneniyar kentlerini işgal etmiş, evleri, mescidleri, okulları ve tahıl ambarlarını yakıp küle çevirmişti. Esas karargahını Nahcivan şehrinden on iki kilometre uzaklıktaki Küznüt'te kuran Antranik, Nehrem'e saldırmış, fakat Nehremlilerin karşı koymasından dolayı bir şey yapamayarak geri çekilmişti³²¹.

Antranik'in idaresinde 3 ile 5 bin arasında tahmin edilen düzensiz birlikler vardı. Ayrıca Türkiye'den ve Rusya'dan göç etmiş binlerce Ermeni göçmen de onunla birlikte Zengezur'a gelmişti. Batum Anlaşmasının imzalanmasından sonra, ilk olarak Kuzey İran'da bulunan İngiliz birliği ile irtibata geçmeyi denedi. Fakat Hoy yakınlarında Türklere mağlup olarak geri döndü. Antranik Zengezur bölgesindeki Müslüman köylerine üç büyük saldırı düzenlemiş, bu saldırılar sonunda binden fazla Müslüman hayatını kaybetmiş ve

³²⁰ İnternet service, <http://www.Karabagh.org>. "Staggerring Facts", 3.4.2001.

³²¹ Cafer Gulı Mirzayev, "Nahcivan Kendlerinde Andranik'in Türeddiği Vahşilikler ve Ona Karşı Mubarezenin Teşkili", 21.Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bir Bakış: Türk-Ermeni İlişkileri, Ankara, 2000, s.126.

hayatta kalanlar Nahçıvan ve Gence'ye kaçmışlardı. Antranik'in Zengezur bölgesinde yaptığı katliamlar, Halil Paşa tarafından Erivan nezdinde şiddetle protesto edildi. Erivan hükümeti çeteler üzerinde hakimiyeti olmadığını, düzenli birliklerin bu bölgeden çekilmiş olduğunu bildirerek sorumluluğu üzerinden attı³²².

Bu arada Karabağ'daki Ermeni liderleri Antranik'ten askeri yardım istediler. Antranik 1918 Ekim sonuna kadar birliklerini Karabağ-Zengezur sınırına yığdı. Fakat o, bu bölgedeki Ermeni askeri liderlerine güvenmiyordu. Bu sebeple yazılı garanti istedi. Karabağ Ermenileri, Müslümanları bu birliklerle tehdit edip buradan çekilmelerini temin etmek istemişlerdi, bu nedenle Antranik'e yazılı bir teminat veremediler. Antranik kuvvetleri 29 Kasım 1918'de Karabağ'a girmek için harekete geçtiler. Antranik, Şuşa'nın ana kapısı Abdallara girmeyi başardı ve Şuşa'ya ulaştı³²³.

Ermeni çeteleri, Nahçıvan ve Şahtahtı'nda 1919 yılı Temmuzunda geniş çaplı katliam yaptılar³²⁴. 1 Ağustos 1919'da Dahiliye Nezareti aldığı kararla Kafkasya'da Ermenilerin Müslüman ahaliye yaptığı katliamın önüne geçilmesini Doğu vilâyetlerinden istedi³²⁵. Diğer taraftan İngilizlerin haskısıyla yine aynı vilâyetlere gönderilen 10 Ağustos 1919 tarihli telgrafla, Osmanlı askerlerinin

³²² Birinci Dünya Harbinde Türk Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı, c.II, 2. Kitap, Genelkurmay Başk. Yay. Ankara, 1993, s. 537.

³²³ Richard Hovannisian, The Republic of Armenia, I, London, 1971, s. 86-89.

³²⁴ BOA. DH. KMS. 53-2/56.

³²⁵ BOA. DH. KMS. 54-2/11.

Kafkasya'yı geçerek Ermenilerle mücadele etmesinin caiz olmadığını bildirdi³²⁶.

İngiliz subayları Doğu Anadolu'da buldukları bölgelerin, yapılan anlaşma ile Ermenilere verildiğini yayıyor, buralara Kafkasya'dan Ermenilerin getirileceğini söylüyorlardı³²⁷. Ermeniler Van'da tekrar kargaşa çıkarmaya çalışıyorlardı³²⁸. Vali Haydar Bey Ermenilerin herhangi bir saldırısından korunmak için çeşitli tedbirler olarak bölgedeki asayişini sağlamıştı³²⁹.

1918 yılı Aralık ayında Kafkasya'daki İngiliz-Fransız misyonu Ermenilerin yaptıkları zulümlere son vermelerini istemelerine rağmen, silahlı Ermeniler katliam yapmaya devam ediyorlardı³³⁰. 1918 Martında Ermenilerce 11.000 Müslüman katledilmiş, 400 milyon ruble değerinde maddi zarar meydana gelmişti. Bazı yetkililerce Ermeni milliyetçiliğinden kaynaklanan bu harekette 30.000 kişinin öldürüldüğü bildiriliyordu³³¹.

Ermeni Stepan Lalayev tarafından Hudadı köyünde, cami içerisine doldurulan kadın ve çocuklar katletmişlerdi³³². 3 Temmuz 1919 tarihinde Azerbaycan Hükümeti Fevkalâde Soruşturma Komisyonunun raporlarında 1918-1919 yılında şu köylerin yok

³²⁶ BOA. DH. KMS. 53-2/70.

³²⁷ Van Valisi Haydar Bey'den Dahiliye Nezareti'ne şifre 8 Haziran 1919. DH. KMS. 53-1/39.

³²⁸ BOA. DH. KMS. 53-1/33 3 Haziran 1919.

³²⁹ BOA. DH. KMS. 53-1/66.

³³⁰ 6/12/1918 Cevanşir Eyaleti yöneticilerinin Gence Valisi'ne yazdığı rapor.

(Cumh. A. Dosya No: 894-465, Fon Kodu: 930..1.0.0, Yer No:3.48.0.

³³¹ 28.10.1918. I. Müslüman Atlı Alayı 2. Bl.Kom. Ali Asadullayev'in ifadeleri.

Cumh. A. Dosya No: 277-213, Fon Kodu: 930..1.0.0. Yer No: 1.20..16.

³³² Cumh. A., Dosya No: 1610-197 Fon Kodu: 930..1.0.0. Yer No: 6. 117..3.

edildiği ortaya çıkmıştı. Naracan Köyü, Karakurtlu ve Karsu Köyü, Guba, Kiblo, Kreyz köyleri, Şemahi Eyaleti Navagi Köyü, Divici Köyü, Şıhlar, Eyvatlı, Tatar, Melikli, Dubullu ve Karulu, Ohtar, Kabar, İncevar, Zabug, Müslümanlar, Burcalar, Derzili, Mülk, Tagamir, Karıgel, Hırdakışlak, Gemeran, Günkışlak, Sirik, Melikli, Gagula, Bağrılı, Zagezur da 40 Müslüman köyü³³³. Kürdemir, Paşakent ve Tiht köylerinde toplam 900 kişiyi katletmişlerdi.

Eçmiadzin ve Sürmeli de 91 köyü yakıp yıktılar, Zengezur bölgesi Ohçi bölgesinin 20 köyü Ermenilerce yakılıp insanlar katledilmişti (1.12.1919). Ahçinek Vadisinde 1.600 Müslüman katledildi (28.11.1919). 23 Kasım 1919'da Azerbaycan ile Ermenistan arasında yapılan anlaşma gereği Azerbaycan Zengezur'dan askerlerini çekmişti. Fakat buna rağmen Ermeniler bu bölgede katliama devam etmişlerdi³³⁴.

Ermeniler, müttefik ordularının bilgisi dahilinde askeri güç kullanıyorlardı. Bu durumu Azerbaycan'ın Gürcistan'daki temsilcisi Britanya Ordu Komutanlığı nezdinde protesto etmişti³³⁵. Sayıları 10 bini bulan Ermeni ordusu Dandurlu bölgesini tahrip etmiş, orduda İngiliz ve Amerikan askerlerinin bulunduğunu Şuşa Valisi protesto etmişti³³⁶.

³³³ Cumh. A. Dosya No: 1610-197 ve Dosya 1061-197. Fon Kodu: 930..1.0.0.

³³⁴ Cumh. A. Dosya No: 897-1112, Fon Kodu: 930..1.0.0. Yer No: 4.57..3.

³³⁵ 12.7.1919 Cumh. A. Dosya No: 897-138, Fon Kodu: 930.1.0.0. Yer No:4.56.1.

³³⁶ 22.1.1920 Cumh. A. Dosya No: 894-721, Fon Kodu: 930..1.0.0. Yer No:3.50..9.

İngilizler Erivan'ın Müslümanlardan temizlemesi politikasına destek veriyorlardı³³⁷. İran da bu politikaya destek veriyor, Nahçıvan bölgesinden 60 bin Müslüman'ı İran'a çekmeye çalışıyordu. Böylece Ermeniler kolayca bölgeyi ele geçirebileceklerdi³³⁸.

2- Sınır ötesi : Kars, Ardahan, Oltu'da Ermeni Faaliyetleri

Mondros Mütarekesi ile birlikte Osmanlı Ordusunun 1914 sınırlarına çekilmesi; İngilizlerin desteğindeki Ermenilere bölgede rahat bir hareket imkânı tanımıştı. Ermeniler barış görüşmelerinde alınacak karara kadar Doğu Anadolu'nun bu bölgesinde üstün duruma geçebilmek için çaba sarf ettiler. Kafkasya'da işgalleri altındaki bölgelerde yaptıkları katli ve sürgünleri bu bölgede de yapmaya başladılar.

Osmanlı askerinin çekilmesinden 21 gün sonra Kınalı Karahaç karargâhlarında toplam 7.060 Müslüman'ı yakmışlar, 360 kadını da beraberlerinde götürmüşlerdi. İki ay sonra Şehril Nahiyesi'nin Amuspe köyünde teslim aldıkları 1.333 adamı öldürmüşler, 60 genç kadını da beraberlerinde götürmüşlerdi. İngilizlerin kendilerini ikaz etmeleri üzerine, bu bölgenin Ermenilere terkinin gerektiğini, bunun sulh konferansı kararları gereği değil kendilerinin fikirleri olduğunu beyan etmişler, topladıkları kuvvetlerle

³³⁷ 23.12.1919 Cumh. A. Dosya No: 277-258, Fon Kodu: 930..1.0.0. Yer No: 2.31..20.

³³⁸ Cumh. A. Dosya No: 277-258, Fon kodu: 930..1.0.0. Yer No: 2.31.19.

Beyazıd hududuna kadar gelmişlerdi³³⁹. Ermeniler 20 Mayıs 1919'da Pasinler Kazasının Isısor köyünde katliam yapmışlardı³⁴⁰.

Silahlı üç yüz Ermeni üç makineli tüfekle Kars'tan hareketle Erzurum'un kuzeydoğusundaki Kotur mevkiine gelmişlerdi. 9. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'ya göre bu Ermeniler, siyasi emellerini gerçekleştirmek ve asayiş bozuk göstermek için Vilâyât-ı Şarkıyye'ye İtilaf Devletlerinin girmelerini sağlayacaklardı. Bu sebeple XV. Kolordunun mevcudunun muhafazası şarttı³⁴¹.

Van Valisi Ali Haydar Bey'de 3 Haziran 1919'da Dahiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta Ermenilerin Van'a inmek için hazırlıklar yaptığını, İngilizlerin Makû Serdarına müracaatla Ermenilere yol vermesini istediklerini fakat serdarın buna karşı gelmesi üzerine İngilizlerin "Biz başka yollardan da geçeriz" dediklerini ifade etmiş. Ermenilerin sayılarının 6000 olduğunu top ve mitralyözleri bulunduğuna ve bu durumda Van'daki asker sayısının artırılması gerektiğini bildirmiştir³⁴². Yapılan araştırmalarda İngiliz kıyafetindeki kişilerin Ermeni olduğu anlaşılmış, casusluk yapmak için bu şekilde hareket ettikleri, İngiliz mümessillerinin de Ermenilerin yaptığı katliamları tasdik ettikleri, Ermenilerin Kars ve Sarıkamış'a 10 bine yakın asker ikâme ettikleri öğrenilmişti³⁴³.

³³⁹ 20 Mayıs 1919. Erzurum Valisi Münir Bey'den Dahiliye Nezareti'ne Şifre BOA. DH. KMS. 53-1/24 lef-2.

³⁴⁰ Mustafa Kemal Paşa'dan Harbiye Nezaretine ATASE. K. 82. D. 304/211, F. 19.

³⁴¹ Mustafa Kemal Paşa'dan Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine, ATASE. K. 189. D. 104/8, F. 18.

³⁴² BOA. DH. KMS. 53-1/56.

³⁴³ BOA. DH. KMS. 53-2/104 F.1-22.

Nahçıvan, Kağızman, Oltu ve Sarıkamış'a kuvvet yığan Ermeniler "Sivas'a kadar ilerleyeceğiz" diye halkı korkutuyorlardı³⁴⁴. 9. Ordu Kıtaatı Müfettişi Mustafa Kemal Paşa da, 12 Haziran 1919'da direk olarak Sadarete gönderdiği raporunda, Ermenilerin durumunu şu şekilde izah ediyordu:

"Makam-ı Sami-i Sadaretpenahiye Mevrud Şifredir.

Erzurum vilâyetinden aldığım ma'lumatta 5/6/35 günü refakatinde bir Ermeni tercümanı ile bir İngiliz zabiti Ağrı'dan Bayezid'a gelerek mutasarrıfa İngiltere ve himayesinde teşekkül eden Ermenistan'a Bayezid havalisinde terkedilmiş olduğu ancak konferans mukerreratının derdest-i tebliğ bulunduğu ve bir maha kadar 15 bin Ermeni muhacirinin Ermeni kıta'at-ı nizamiyesi himayesiyle me'va-yı sabıkaları olan Bayezid'e sevk edileceğini bildirmişlerdir (Bayezid mutasarrıfı bu konuda ta'limat istiyor). Erzurum valisi bu muhaceretin gerçekleştirdiği taktirde asayişin bozulacağını gelenlerin kabul edilemeyeceğini bildirmiştir. Filhakika mantık hakkında icra ettiğim tahkikat-ı resmiye ve hususiyeye nazaran da Vilâyât-ı Şarkıyye'den bir karış toprağın bile Ermenistan'a terkinin mümkün olamayacağı bir tek Ermeni askerinin hududumuzun bu cihetine geçmesinin ateşle mukabele göreceği ve ancak hükümetler beyninde kararlaştırılacak ve hiçbir yerde ekseriyet teşkil etmemek üzere Ermeni muhacirlerinden arzu edenlerin memleket dahiline hükümetin tekeffül ve zıman-ı adlisi altında kabul olunabileceği acizlerince de teayyün etmiş

³⁴⁴ ATASE.K. 189, D.No: 104/8, F.89.

olduğundan ona nazaran icabının icrası arz olunur. 12 Haziran 335. 9.Ordu Kıtaatı Müfettişi M. Kemal”³⁴⁵.

Kâzım Karabekir de Erzurum’daki İngiliz Mümessili Rawlinson’un İstanbul’daki komiserliğe yazdığı telgrafi ele geçiriyor ve durumu 27 Temmuz 1919’da Harbiye Nezareti’ne şöyle bildiriyordu:

“... Rawlinson telgrafında, Oltu’dan Bayezid’a kadar olan cephede Ermenilerin katliam yapmakta olduklarını itiraf etmektedir. Ayrıca burada sükununun temini için kuvvet gönderilmesini de istemektedir. Biz hiçbir kuvvet kullanmadan protesto ile iktifa ediyoruz”³⁴⁶. Kazım Karabekir Paşa, Ermenilerin yaptığı katliamları Rawlinson’a bildiriyor, 8 Temmuz 1919’da gönderdiği telgrafta “Ermenilerin 5/7/35’de Karakut civarında iki köye baskın yaparak İslâm ahaliyi katle başladıkları haber alındı, bu taraflarda tahkikat lütuf buyurulursa arz-ı şükran eyleriz.” diyordu³⁴⁷. İngiltere İstanbul Fevkalâde Komiseri Amiral Calthorpe da 8 Temmuz 1919’da Dışişleri Bakanı Curzan’a gönderdiği raporda, “Sultandan aldığım habere göre, Ermeniler Erzurum üzerine bir saldırıya hazırlanmaktadırlar” diyordu³⁴⁸.

Batum’da bulunan İngiliz Generali Forestier Walker, Kars’a gelmeden önce Milli İslâm Şurası Reisi İbrahim Bey ile görüşerek

³⁴⁵ BOA. B.E.O. A.AMD. MV. 103/13; Harp Tarihi Vesikalari Dergisi (HTVD), yıl: 2 (Eylül 1953) vesika 104.

³⁴⁶ ATASE.K. 82, D. No: 304/211, F.34.

³⁴⁷ ATASE.K. 323, D. 4/60, F.44.

³⁴⁸ Documents On British Foreign Policy, First Series, vol. IV, London, 1952, p. 668.

Kars’a Ermenilerin getirilmeyeceğini söylemiş, fakat nüfusunun yüzde onunu Ermenilerin, geriye kalan kısmının ise Müslümanların teşkil ettiği bölgeye Ermeni idareciler atamış, 13 Ocak 1919’da refakatine Kars’da icra-yı hükümet etmek üzere Ermenilerden Korganof Kars Valisi ve Paliyanos da Kars mutasarrıf ve bunlarla beraber birçok Ermeni memurların getirildiği görülmüştü. İngilizlerin Müslümanlarla meskun geniş bir bölgeye Ermenileri hakim getirmeleri İslâmların adeta kanlarını döktürmek demek olduğunu gösteriyor. Kars İslâm Şurası idarecileri üç defa İngiliz murahhası Miralay Limni’ye nota ile protestonâme verdiler. Ermenilerin Cenub-ı Garbi Kafkasya’da binden fazla Müslüman köyünü tamamen ateşle mahv, yüz bine yakın Müslüman masum kadın, çocuk kanlarını akıttığını, mal ve ırz bırakmadıklarını, son günlerde Osmanlıların terk eyledikleri Revan havalisindeki Ermeniler tarafından tekrar yapılan mezalim ve fecayi’ yapıldığını bildirdiler. Fakat bu müracaatlardan bir sonuç alamadılar³⁴⁹.

İngilizler Kars’ta yaptıklarını Oltu’da da yapıyorlar, buradaki geçici hükümeti dağıtarak yeni bir idare kuruyorlardı. 1 Mayıs 1919’da Oltu’ya gelen İngiliz Yüzbaşı Faril, “Ermeniler, Ermenistan’a gelecekler ve Gürcüler ise Ardahan Nehri’ni geçmeyeceklerdir” diyordu. Kars’ta bin beş yüz piyade ve üç yüz süvari silahlı olarak Ermeni fedaisi top ve makineli tüfek ile gelmişti. Ermeni muhaciri de akın akın bölgeye geçmekte idi.

³⁴⁹ Kars, Ardahan, Oltu, Kağızman, Batum, Iğdır, Kamarlı, Nahçıvan, Ordu İslâm ahalişi namına Milli İslâm Şurâ Reisi İbrahim Bey’in Sadarete 16 Ocak 1919 tarihli yazısı (BOA. A. AMD. MV. 106/23).

Ermenilerin rivayetlerine göre bu sayı on beş bin haneye kadar olacaktır. Yüzbaşı Faril, Oltu bölgesindeki bütün Hıristiyanların silahlandırmış ve Müslümanların ellerindeki silahlarını toplatmıştı³⁵⁰. Oltu ve Sarıkamış bölgesine gelen Ermeniler, bölgedeki idareyi ele almak istemişler ve Rumların, kendilerini korumak için çağırdıklarını, bu sebeple onları korumaya geldiklerini söylemişlerdi³⁵¹. Bütün bu Ermeni baskılarından sonra Oltu ve Sarıkamış'taki Müslümanlar da kendi milis teşkilâtlarını kurmuşlardı. 1919 yılı Haziran ayı başında Oltu milisleri Sarıkamış yakınındaki Kızılkilise'ye taarruz ederek iki yüz elli neferle üç makineli tüfekten ibaret Ermeni müfrezesini perişan etmişlerdi³⁵².

Oltu ve Sarıkamışlıların mukavemetlerini gören Ermeniler, Merdenek'te 1500 piyade ile 10 makineli tüfek ve 10 top toplamışlar ve Oltu'nun teslimini istemişlerdi³⁵³. Bu tehdit bölgedeki yaklaşık 40 bin kişiyi etkiliyordu. Bu sebeple Oltulular Kâzım Karabekir Paşa'dan yardım istiyorlardı. Kazım Karabekir Paşa ise Harbiye Nezareti'ne durumu bildirerek, "... Bu hareket hudut çizilmediğinden, İslâm kanı dökmek amacını gütmektedir. Bu hareketin durdurulması için Düvel-i İtilâfiye nezdinde teşebbüste bulunmalıdır" diyordu³⁵⁴. Ermenilerin 1919 kışını hazırlıkla geçirecekleri öğrenildiğinden

³⁵⁰ Fahrettin Kırzioğlu, Milli Mücadelede Kars I. Kitap, İstanbul, 1960, s. 68 - 70.

³⁵¹ Kazım Karabekir Paşa'dan Harbiye Nezareti'ne şifre 27 Mayıs 1919, ATASE. K. 189, D. 104/8-F. 21.

³⁵² ATTB. IV, Ankara, 1991, s. 34.

³⁵³ ATASE. K. 186, D. 93/25, F. 54 (23/10/1919).

³⁵⁴ ATASE. K. 186, D. 95/22, F. 207.

Oltu'ya Erzurum'dan cephe ve sağlık malzemesi gönderilmişti³⁵⁵. Ermeniler bu bölge Müslümanları arasındaki hazırlığı ve birliği görünce kuvvet ve toplarını Kars'a çekmişler, Beyazıt cephesindeki kuvvetlerin de kış hazırlıkları için geri çekildiği görülmüştür³⁵⁶.

1920 yılı baharı ile birlikte Ermenilerin Oltu'ya saldıracakları planlandığından bölgeye gönderilen 9. Ordu Fırka Kumandanı Halid Bey şu tedbirleri almıştır:

- 1- Çekirdeğini Narman'daki piyade taburu teşkil etmek üzere üç taburlu 1600 piyade
- 2- Top ve iki makineli tüfek mevcudunda bir müfreze teşkili,
- 3- Kars ve Sarıkamış mıntıklarında istihbarat merkezleri tesisi,
- 4- Teşkil edilen müfreze ile Merdeneğin garbine kadar sokularak bu hattın işgali ve böylece Ermeni tevsi' ve faaliyetlerinin men'i ve cephe teşkili,
- 5- Mezkur faaliyetlerle muhtemel Ermeni taarruzlarının durulması (26/3/36)³⁵⁷.

Kâzım Karabekir Paşa 6 Ekim 1919 tarihli Harbiye Nezareti'ne gönderdiği raporunda bölgedeki durumu açıklıyor, "Ermeniler oldukları yerlerde ahali-i İslâmiyeye karşı mezalimde devam etmekte ve bu suretle Elviye-i Selâsiye hakim olacaklarını zannetmektedirler. İngiliz kıyafetine girmiş bazı Ermeniler 27/9/35'te

³⁵⁵ Sami Önal, Milli Mücadelede Oltu, Ankara, 1968, s. 58.

³⁵⁶ ATASE. K. 186, D. 93/25, F. 103.

³⁵⁷ ATASE. K. 324, D. 6-A(1/63), F. 114-2.

Kars ve havalisindeki aşiret rüesası arasına nifak sokarak birbirleriyle muharebe ettirmişlerdir. Iğdır cephesinde yaptıkları katliâma mukabil 21/ 9/35'te Iğdır aşairi Iğdır'a girmişlerse de geri çekilmek zorunda kalmışlardır..." diyordu³⁵⁸.

Ermeniler, bu sırada bölgeye gelecek olan Amerikan heyetine bilgi verecek olan Müslüman ahaliyi de tehdit ediyor. "Şikâyet ederseniz hakkınızda pek büyük fenalıklar yaparız" diyorlardı. Kars'ta, Amerika Heyetine müracaat etmek isteyen iki kişiyi ortadan kaldırmışlardı³⁵⁹.

İstanbul Hükümeti, sınır ötesindeki olaylarla yakından ilgilendi. Dahiliye Nezareti 19 Nisan 1919'da doğu vilâyetlerine gönderdiği telgrafta, Ermenilerin bu havalide seferberlik ilân ederek bölgedeki Müslümanları tamamen yok etmeye hazırladıklarının haber alındığını, bu sebeple Ermeni çetelerine karşı tedbirler alınarak suçluların yakalanmasını istiyordu³⁶⁰. Bölgeden gelen şikâyetlerin artması üzerine Meclis-i Vükelâ 9 Haziran 1919'da aldığı kararda, doğuda İzmir'in işgali gibi bir emr-i vaki' karşısında kalmamak için gerekli tedbirlerin alınması gerektiğini belirterek, Ermenilerin Müslüman köylerine taarruzlarında başlarında İngiliz subaylarının bulunmasının dikkat çekici olduğu, bölgedeki asayişsizlikten dolayı Osmanlı Hükümeti'nin sorumlu tutulamayacağı, bölgedeki orduların gerekli tedbirleri alması gerektiği ve durumun İtilaf Devletleri

temsilcilerine bildirileceği kaydediliyordu³⁶¹. Durum Hariciye Nezareti tarafından İngilizlere bildirildiğinde, İngilizler bu haberlerin mübalâğalı olduğunu ve gerekli incelemeleri yapacaklarını, Osmanlı Hükümetinin iddialarının doğru olmadığını bildirmişlerdi³⁶². Bunun üzerine Dahiliye Nezareti 6 Temmuz 1919'da doğu vilâyetlerine gönderdiği telde, bu olayları sıraladıktan sonra İstanbul'a gönderilecek bilgilerin iyi bir şekilde tahkik edilmesini istiyordu³⁶³. Doğuda Ermeniler katliam yaparken İstanbul'da İtilaf Devletleri hükümeti baskı altında tutuyor, İstanbul Ermeni Patrikhanesi vilâyetlerden geldiğini iddia ettiği, Ermenilerin Müslümanlar tarafından katledilmekte olduğu haberlerini Avrupa basınında işliyordu. 9. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa 29 Haziran 1919'da Erzurum Vilâyetine gönderdiği telgrafta bu durumu anlatıyor ve her zaman olduğu gibi Ermenilerin Avrupa kamuoyunu aleyhimize çevirmeyi başardığını yazarak, Ermenilerin yaptıklarına dair delil ve raporların Harbiye Nezaretine gönderilmesini istiyordu³⁶⁴.

Dahiliye Nezareti de, Elazığ Valisi Ali Galip'in kışkırtmasıyla, Harbiye Nezaretine yazdığı 24 Temmuz 1919 tarihli yazı ile, XV. K.O.K. Kâzım Karabekir'in "Ermenilere ilişkin haberleri şifresiz olarak yazdığı ve Müslümanları Ermenilerin aleyhine kışkırttığı" gerekçesiyle bu bölgeden uzaklaştırılmasını istiyordu³⁶⁵. Harbiye Nezareti, bu kararın Meclis-i Vükelâ tarafından

³⁵⁸ ATASE. K. 186, D. 95/22, F. 99.

³⁵⁹ Kazım Karabekir'den Harbiye Nezareti'ne 22/10/1919 tarihli tel. ATASE. K.186, D. No: 95/22, F.180.

³⁶⁰ BOA. DH. ŞFR. 98/228. Telgrafta özellikle Van kıtalini gerçekleştirmiş olan Vahan Papazyan ve şürekasının cezalandırılması isteniyordu.

³⁶¹ BOA. M.V. 216/24.

³⁶² BOA. DH. KMS. 53-2/5, lef.2.

³⁶³ a.g.b. lef.1.

³⁶⁴ ATTB. IV, s. 51.

³⁶⁵ HTVD. Yıl: 3, sayı:9 (Eylül 1954), Vesika No: 192.

alındığını, Kazım Karabekir Paşa gibi kimselerin doğudaki Ermeni tecavüzüne karşı, İzmir gibi olayların olmaması için çalıştıklarını, şark cephesinin kıtaatının başından ayrılmasının mümkün olmadığını bildiriliyordu³⁶⁶. Dahiliye Nezareti, bütün ilgisini Müslümanlara çevirerek, vilayetler dahilinde Ermenilere herhangi bir tecavüzde bulunulmamasını istiyordu³⁶⁷.

Rum ve Ermeni gazeteleri istedikleri gibi yayın yaparken Türk gazetelerinin özellikle Kafkasya'da Ermenilerle ilgili olan kısımlar sansüre tabi tutuluyordu. Harbiye Nezareti bu durumu 8 Eylül 1919'da Sadaret makamına bildirerek, matbuatın bu gibi meselelere ait haberleri vesikalarıyla vermelerinin menfaat getireceğini bildiriyordu³⁶⁸. Bu teşebbüslerden bir sonuç alınmadığı anlaşılıyor. Zira Harbiye Nezareti 27 Ağustos 1919'da kolordulara gönderdiği şifreli telgrafında, "*Rum ve Ermenilerin İslamlar aleyhine vaki mezalim ve fenalıkları hakkında istihsal edilen malumat ve meşhudatın makamâta, vilâyât ile elviye-i müstakilleye behemehâl şifre ile iş'arının ahval ittihazı ve bu suretle efkârın teheyycüüne meydan verilmemesi ehemmiyetle tamim olunur*" diyordu³⁶⁹.

Dahiliye Nezareti'nin bu konudaki teşebbüsleri bitmek bilmiyordu. İtilaf Devletleri kararlarına güvenen Dahiliye Nazırı Adil Bey 25 Eylül 1919'da yine doğu vilâyetlerine gönderdiği telgrafında, şu noktalar üzerinde duruyordu: "*... Mukaddema harice giden Rumların avdetlerine Trabzon havalisinde Rumların teksirine meydan*

³⁶⁶ A.g.y. vesika No: 193.

³⁶⁷ BOA. DH. KMS. 50-1/69, lef. 8.

³⁶⁸ HTVD. Yıl: 3 (Eylül 1954), sayı: 9, vesika No: 210.

³⁶⁹ ATASE. K. 183, D. No:87/18, F.90.

verilmemesi için tebligat-ı kat'iyeye icrâ kılınmıştır. Şark hududumuzun kat'iyeyen tecavüzden masuniyeti ve hududun öte tarafındaki ahali-i İslâmiyeye Ermenilerin men'i tecavüzatı için hükümetçe kemal-i ehemmiyetle teşebbüs-ı siyasiye icrâ olunması Düvel-i İ'tilafiyeye tarafından hükümete te'minat verilmiştir. Bu gibi haberler efkâr-ı İslâmiyeyi tedhiş için bir takım erbab-ı a'raz tarafından tezayyü' edilmektedir... Asayişi muhal hadisata meydan verilmemesi gerek hududumuz dahilinde veyahud haricinde bulunan Ermenilere ahalimiz tarafından tecavüz edilmesine imkan bırakılmaması...."³⁷⁰.

Osmanlı Hükümetinin şikâyetlerine karşı harekete geçen İstanbul İngiliz Fevkalâde Komiserliği, Kafkasya hududunda hal ve mevkiin kesb-i vehamet etmekte olduğunu ve Beyazıd ve Karakilise arasında Kürtlerin Ermenilere hücum etmek üzere Osmanlı subayları tarafından tahrik edildiğini ve Nahçıvan ve Oltu güneyinde çatışmalar olduğunu bildirmekteydi. Ayrıca Osmanlı Devleti tarafından Ermenilere tecavüzatta bulunulacak olursa tehcir ve taktik meselelerinden dolayı Avrupa'da ve Amerika'da aleyhimize hasıl olan fikirler kuvvetlenerek Vilâyât-ı Şarkiyeye hakkındaki siyasi teşebbüsler sonuçsuz kalacaktır deniliyordu³⁷¹.

Kazım Karabekir Paşa da 9. Ordu Müfettiş Vekili olarak bu iddialara verdiği 15 Ağustos tarihli cevapta, "*Kürtleri Ermenilere karşı tecavüz ettirmek üzere Osmanlı zabıtasının tahrikat yaptığı*

³⁷⁰ BOA. DH. ŞFR. 102/319.

³⁷¹ BOA. DH. KMS. 53-2/70 Lef.3. ;H.TVD. Yıl: 3 (Eylül 1954) Vesika No: 195).

doğru değildir. Bilakis Ermeniler hududumuza kadar gelip İslâm aleyhine zulüm yapmaktadır. Halk sadece bunlara karşı müdafaa için çalışmaktadır” diyordu³⁷².

1919 yılı Aralık ayına gelindiğinde, Dahiliye Nezareti üzerindeki İngiliz baskısı bitmemiş, hükümeti doğu vilâyetlerinde Ermenilere baskı yapılmaması ve Kafkasya hududunun geçilmemesi yönünde sık sık uyarılmışlardı³⁷³. Ayrıca, Hıristiyanlara baskı yapılarak ellerinden zorla asayişin yerinde olduğuna dair belgeler alındığı iddia edilmiş³⁷⁴, fakat bunun Ermeni ve Rum propagandası olduğu anlaşılmıştır³⁷⁵.

Kazım Karabekir Paşa Rum ve Ermeni çalışmalarını 3 Ağustos 1919'da Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine gönderdiği şu raporda izah ediliyordu:

“1- Yeni Gazete'nin 17/7/35 tarihli nüshasının ikinci sahifesinde âtideki fıkra görülmüştür. Amerika ordusu kıymet-ı mecmu'ası 5 milyon dolara baliğ olan muhtelif nev'de eşyayı Ermeni ordusunun ihtiyacına tahsis etmiştir. Paris'teki Ermeni hey'et-i Murahhasası bu eşyanın intihabıyla işgale başlamıştır. Vakit Gazetesi'nin 12/7/35 tarihli nüshasının ikinci sahifesinde âtideki fıkra okunmuştur. Monitör Oriental'in menâbi'-i mevsukadan aldığı habere nazaran Bogos Nubar ile Venizelos arasında Yunanistan ve Ermenistan federasyonu için itilâf husule gelmiştir. Alemdar Gazetes'nin 11/7/35

tarihli nüshasının ikinci sahifesinde âtidek fıkra münderiçtir. Rum muhacirlerin avdeti: Rum muhacirlerinin bilhassa Karadeniz sekenesinin avdetlerinin temin olunmasını Venizelos Paris'ten telgrafla Yunanistan Hükümetine emr etmiştir.

Rusya'nın dahilinde Batum'da cem' ve tahşid edilen yüz elli bin Rumun sevki için hükümet-i Yunaniye büyük vapurlara vaz'iyed edip bunların infak ve iaşelerini Amerika muavenet komisyonunun deruhte ettiği okunmuştur

Ermenilere eşya veriliyor, ordusu teslih ediliyor. Techizatça nâkis'ul-kemâl ediliyor. Bu suretle vilâyât-ı şarkiyemizi ve Müslüman sekenesini tehdid ve tehlikeye ilka edecek olan mükemmeliyete haiz bir Ermeni ordusu izhar olunuyor. Ermeniler, Rumlar Karadeniz sahili vilâyetlerimiz için federasyon yapılması suretiyle itilaf ediyorlar. Bir taraftan da çeteler gönderiyorlar. Bunları Trabzon Vilâyeti bilâkayd ü şart kabul ediyor. Vilâyât-ı Şarkiye için pek büyük bir tehlike ve felâkete sebep olacak olan bu hususun nazar-ı dikkate alınmasını arz ederim...”³⁷⁶

Mustafa Kemal Paşa da 22 Ağustos 1919'da yayınladığı tamimde Mavri Mira adındaki Rum örgütünün faaliyetlerinden bahsederek, “Ermeni Patriki Zaven Efendi de Mavri Mira hey'eti tarafından satın alınmıştır... Ermeni hazırlığı da tamamen Rum

³⁷² H TVD. Vesika No:196.

³⁷³ Vilâyetlere Dahiliye Nezaretinden 11 Aralık 1919 tarihli şifre DH. ŞFR. 105/195.

³⁷⁴ BOA. DH. ŞFR. 105/96.

³⁷⁵ H TVD. Yıl:6 (Mart 1955), sayı:11, vesika No:287.

³⁷⁶ ATASE. K.184 D. 88/19 F.29, 29-1. Gerçektende Amerika'dan Ermenistan'a 1920 Ocak ayında 500.000 kilo un sevk edilmişti (ATASE. K. 188, D. 99/31, F.58).

hazırlığı gibidir” diyerek Ermeni ve Rum faaliyetlerine milletin dikkatini çekiyordu³⁷⁷.

Mustafa Kemal Paşa Patrik Zaven Efendi'nin Ermeni ve Rum Gazetelerinde neşrettiği iddialara da karşılık veriyor, 22 Aralık 1919'da Hey'et-i Temsiliye Reisi olarak şu beyanâmeyi yayınlıyordu:

“Ermeni Patriği Zaven Efendi ahiren (Neologos) Gazetes’inde neşrettiği bir mektubunda birçok Ermeni ailelerinin harekât-ı milliyet-i ahireden mütevahhişen Erzincan, Erzurum, Samsun, İzmit ve Adapazarı gibi Anadolu havalisinden muhaceret etmekte olduklarını dermeyan ve bu suretle milletin sırf hukuk-ı milliyesini müdafa’ a emeliyle vücuda getirdiği vahdeti bir Ermeni veya anasır-ı gayri müslime aleyhdarlığı ile şa’ibedar etmek istiyor. Bunun için hakikati bu kere ayrıca tevzihe mecburiyet görülmüştür.

Evvelâ: Erzincan ve Erzurum havalisinden hicret eden kat’iyyen hiçbir Ermeni ailesi yoktur. Sâniyen İzmit, Adapazarı, Samsun havalisinde olduğu gibi bi’l-cümle Anadolu’da asayiş ve beyn’el-anasır hüsn-i âmizeş Elhamdülillah her zamankinden pek ziyade bâriz ve şâyan-ı teşekkür bir derecedir. Hatta Haymana vesair mahaller rü’esâ-yı ruhaniyesi ve Amasya, Tokad vesair livâların ahâli-i hıristiyâniyesi tarafından hareket-i milliyenin mürevvici buldukları telgraflarla Dahiliye Nezareti’ne ve ecnebi mümessillerine bildirilmiştir.

Sâniyyen: Hilâf-ı hakikat olarak Anadolu harekât-ı milliyesine Bolşevizm diye ilân eden, bu memleketi dâimâ İttihadçı harekâtıyla

³⁷⁷ ATBD. Yıl:27 (Eylül 1978), sayı:77, belge no:1694.

şuruş-ı mütemadi içinde görmek ve göstermek isteyen Ferid Paşa kabinesinin beyanatından ürkerak birkaç zengin aile kendilerine emn gördükleri bir tarafa nakl-i hâne eylemişler ise de bu da mütarekeden beri Adana ve havalisinde ve müstakil Ermenistan’daki ekseriyeti temin için Ermeni komiteleri ile bizzat Patrikhanenin teşvikâtına kapılan ailelerdir... (Sansür) 21 Teşrin-i evvel 335 Mustafa Kemal”³⁷⁸.

Mustafa Kemal Paşa Zaven Efendi'nin iddialarını bu şekilde çürüterek ve Kuva-yı Milliye'nin Hıristiyan azınlığa düşman olduğu yönündeki iddiaları reddederek, bunlara karşı iyi davranmanın ırkımızın fitraten sahip olduğu medeniyet kabiliyetini açık bir şekilde göstereceğini de ifade ediyordu³⁷⁹.

3- Müslüman Mülteciler

Ermeni Taşnak Cemiyeti idarecileri, Erivan ve Aras mıntıklarında bir Müslüman bırakılmamasına karar verdiklerinden³⁸⁰, bölgedeki Müslümanlar Ermeni katliamından kurtulmak için Türk sınırlarına gelmeye başlamışlardı. Van Valisi Haydar Bey 14 Temmuz 1919'da Dahiliye Nezaretine gönderdiği yazısında, Ermenilerden kaçan Revan ve civarındaki Müslümanların Van'a geldiklerini şimdiye kadar iki bin hanenin boş köylere yerleştirildiğini ve gelenlerin de iskan edildiğini biliyordu³⁸¹. Sınırdaki çarpışmalar Temmuz ayında artmıştı. Ermeni topçularının savunmasız

³⁷⁸ İleri, 22 Teşrin-ievvel 1335, No: 641.

³⁷⁹ ATBD. Yıl: 30 (Mayıs 1981) sayı: 79, Belge No:1745.

³⁸⁰ ATASE. K. 184, D. 88/19, F. 299.

³⁸¹ BOA. DH. KMS. 53-2/104, lef. 15.

ahaliye attığı top mermilerinin çoğu sınırın bu tarafına kadar gelmişti³⁸². Erzurum Vali Vekili Hurşit Bey de bu dehşetli durumdan kaçanların, Ermenilerin balta ve bıçaklarından korkan yüzlerce hanenin vilâyet dahiline geldiğini yazıyordu³⁸³.

Kafkasya'daki Ermeni katliamından dolayı büyük bir göç başlamış, Erivan'dan kaçan Müslümanlar Van'a iltica etmişlerdi³⁸⁴. İngiliz ve Ermeni Birlikleri Guyan'a saldırıp ahaliyi katlederek çoğunun göçmesine sebebiyet vermişlerdi³⁸⁵.

Trabzon Vilâyeti'nden 12 Aralık'ta gelen bir telgrafta da Ermeni mezalim ve şenayiinden canlarını ve namuslarını kurtaran yüzlerce Karşlı ailenin Batum ve Erzurum yoluyla vilâyet dahiline gelmekte olduğunu yazıyor, vilâyet halkının bile kendi karnını zor doyurduğu sırada gelenlerin maişet ve barınmalarının güç olduğunu belirterek, Ermenilerin bu katliamına son verilmesini istiyordu³⁸⁶.

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa da kolordulara gönderdiği 12 Ekim 1919 tarihli tamiminde, Ermenilerin Kafkasya dahilinde Müslümanlara karşı mezalimine devam ettiklerini, Bayezid civarına yeniden 2500 hane mülteci geldiğini, şarkta Ermenilerden garpta Yunanlılardan bizar olan mültecilerin helak olduklarını bildiriyor, memleketin bir an önce tabii hale gelmesi için Bâbiâli nezdinde teşebbüslerde bulunduğunu belirtiyordu³⁸⁷.

³⁸² BOA. DH. KMS. 53-3/15 lef. 4.5.

³⁸³ 12 Ağustos 1919 BOA. DH. KMS. 53-2/86, lef. 2.

³⁸⁴ BOA. DH. KMS. 53-2/88.

³⁸⁵ BOA. DH. KMS. 53-3/70.

³⁸⁶ BOA. DH. KMS. 53-4/17.

³⁸⁷ ATASE. K. 185. D. 91/21, F. 97.

Erzurum Kongresi boyunca Ermeni katliamları daha da arttı. Bu sırada vilâyete gelen muhacirlerin durumu çok kötü olduğundan Kazım Karabekir Paşa muhacirleri, durumu daha iyi olan Mamuretülaziz Vilâyeti'ne yönlendiriyordu³⁸⁸. Sınır ötesinden dönen mültecilerin yanı sıra bir de bu bölgenin asli halkı olup batıya göç etmiş olanlar vardı. Bunlar da doğunun Ruslardan ve Ermenilerden kurtarılmasından sonra eski yerlerine dönmeye başlamışlardı. Fakat Erzurum mültecileri bu bölgenin durumunun bozuk olmasından dolayı biraz gecikmeli olarak 1919 yılı ortalarında bu bölgeye alınmaya başlandı³⁸⁹. Bölgeden hicret etmiş olan on bin kişilik ilk kabile mahalline sevk edilmeye başlanmış, güzergahta gerekli tedbirler alınmıştı³⁹⁰. Kars bölgesindeki birçok idareci de Ermeni mezalimi yüzünden bölgeyi terk etmişlerdi. Fahreddin Piroğlu, Kağızmanlı Ali Bey ve diğer Türk idarcileri Erzurum'a sığınmışlardı. Lloyd George ve Başkan Wilson'un istekleri doğrultusunda oluşturulan yeni durum Orta Doğu'da normal durumun oluşmasına mani olan pek çok güçlüklerin ortaya çıkmasına sebep olmuştu³⁹¹.

Kafkasya tarafından gelen Müslümanların bütün malları gasp ediliyor, bunların çoğu Ermeniler tarafından Kars ve Bitlis taraflarında katl ediliyorlardı. Kazım Karabekir Paşa yaşanan bir gasp olayını Harbiye Nezareti'ne şu şekilde bildiriyordu:

“... Kafkasya cihetinden gelen Akçakal'a muhacirlerinden yedi hane 9 Temmuz'da Osmanlı toprağına iltica etmiştir. Bunlar iki

³⁸⁸ ATASE. K. 82, D. 304/211, F.35.

³⁸⁹ BOA. DH. ŞFR. 87/23; 94/160; 87/46; 87/166.

³⁹⁰ Vakit, 9 Haziran 1335, No: 581.

³⁹¹ Allen ve Murataff, Caucasian Buttlefields, s.498.

Temmuzda Kars'tan çıkmışla ve velâd Kars'ta ellerinde bulunan teknil eşyaları gasp edilmiştir. Sarıkamış'ta Ermeni hükümeti hicret etmekte olan Fahreddin Bey namında birinin ve hemşirezâdesi Sivashi Ali Efendi ailesinin beş yüz ruble parası ile hemen bütün eşyalarını almışlar ve hududu geçinceye kadar ellerinde hiçbir şey bırakılmayacağını da söylemişlerdir. 18/19 Temmuz 35

Suret

Ermeniler tarafından ahali-i islamiyeye karşı yapılan mezalim hakkındaki ma'ruzat bizzat vak'anın şahidi olan bu mezalime ma'ruz kalıp perişan bir surette iltica eden ve hududlardan işitlen top ve tüfek sedaları üzerine olduğu

14/15 Temmuz 335 15.K.O.K. Kâzım”³⁹².

Ermenilerin sınır ötesinde ve Kafkasya'da yaptıklarını gören Tiflis'teki İngiliz Temsilcisi, Curzon'a 4 Mart 1920'de şöyle yazıyordu: “Hiç tereddüt etmeden diyebilirim ki, Müslümanların can ve mallarını Taşnakçı bir Ermeni Hükümetine emanet etmek, insanlık açısından bence kabil-i tavsiye değildir. Ermenilerin Müslüman yönetimi altında daha salim olacaklarına, fakat Müslümanların Taşnak Ermeni yönetimi altında asla emniyette olmayacaklarına inanıyorum”³⁹³.

Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasını ve bu savaşa Osmanlı Devleti'nin İttifak Devletleri safında katılmasını fırsat sayan Ermeniler doğuda Ruslarla, güneyde Fransızlarla ve İngilizlerle birlikte Osmanlı

³⁹² BOA. B.E.O, A. AMD. MV. 107/32.

³⁹³ Mim Kemal Öke, Ermeni Sorunu, İstanbul, 1996, s. 284.

ordusuna saldırmışlar ve masum halkı katletmişlerdir. Savaş sona erdiğinde Doğu Anadolu ve Kafkasya'da 1.2000.000 'den fazla Müslüman yerlerinden sürülmüş, 1.000.000'dan fazlası da hayatını kaybetmiştir. Anadolu'nun tamamında 600.000 Ermeni ve 2.5000.000 de Müslüman ölmüştür. Eğer Türklerin yaptığı soykırımsa, bu kurbanlardan daha çok katillerin öldüğü ilginç bir soykırımdır.³⁹⁴ Bu sırada göze çarpan diğer önemli bir nokta da, Ermenilerin Türkler tarafından kendilerine yapıldığını iddia ettikleri sürgün ve katliamın daha beterini Doğu Anadolu ve Kafkasya'nın Müslüman Türk sakinlerine uygulamış olmalarıdır. Yalnızca Doğu Anadolu'nun altı vilâyetinde (Erzurum, Sivas, Bitlis, Van, Diyarbakır ve Elazığ) ve Trabzon'da nüfusun yüzde otuzu 1912-1922 yılları arasında ölmüştür³⁹⁵.

Ermenilerin Kafkasya hududunda hazırlık yaptığı sırada, İngiliz Yarbayı Rawlinson da Mondros Mütarekesi'nin Osmanlı askerinin silahsızlandırılması maddesini uygulamaya çalışıyordu. Rawlinson XV. Kolordu bölgesindeki top ve cephaneyi toplayarak Ermenilerin bulunduğu bölgeden Batum'a sevk edecekti. Ermenilerin sınır ötesinde Müslümanlara yaptıkları haber alınınca top kama ve sürgü kollarının sevkı halkı galeyana getirmiş, Vilâyât-ı Şarkiyyenin ve bölgedeki Müslüman ahalinin hukuku tamamıyla temin edilmeden milletin silah sevkine razı olmayacağı ortaya çıkmıştı³⁹⁶. Bu durum üzerine Kazım Karabekir Paşa 3 Ağustos 1919'da Harbiye

³⁹⁴ Justin Mc Carthy, “Ermeni Terörizmi: Zehir ve Pânzehir Olarak Tarih”, Ankara Üniversitesi Uluslararası Terörizm Sempozyumu, Ankara, 1984, s.84.

³⁹⁵ Justin Mc Carthy, Ölüm ve Sürgün, İstanbul, 1998, s.273.

³⁹⁶ ATASE. K. 189, D. 104/8, F. 87.

Nezareti'ne durumu bildirerek, silahların Ermeniler içerisinde sevkini mümkün olmadığını, Erzurum eşrafının Erzurum'dan hiçbir şeyin çıkarılmasına müsaade etmeyeceğini, bu sebeple silah sevkini şimdilik durdurulduğunu bildırıyordu³⁹⁷. İngiliz zabıtlarının Kafkasya'daki Ermenileri organize ettiği düşünülürse, bu silahların kimlere dağıtılacağı da kendiliğinden ortaya çıkıyordu³⁹⁸.

4- Şark Harekâtı ve Gümrü Anlaşması

Ermenilerin sınır ötesindeki Müslüman ahaliye karşı kötü muameleleri 1920 yılında da devam etti. Ermeniler Başkale, Dolamaç, Taşınak köylerinde Müslüman ahaliye zulmetmişler bu köylerde 20 kişiyi öldürmüşlerdi³⁹⁹. Iğdır ve civarına da kuvvet yığarak durumlarını güçlendirmeye çalışıyorlardı⁴⁰⁰.

1920 yılı Martında İngiliz kıyafeti ile Ermeni ve Nasturilerden oluşan çeteler Van Vilâyeti'nin güney bölgesindeki aşiretlere taarruza hazır hale gelmişlerdi⁴⁰¹. 3. Ordu Komutanlığı'nın 13 Mart 1920 tarihli bu yazısına, İngiltere Fevkalâde Komiserliği 17 Mart'ta verdiği cevapta, "bu bölgede Hıristiyanların saldırısı imkansızdır. Böyle bir şeyin icadı bölgedeki Hıristiyan ahalinin hayatını tehlikeye sokar" diyordu⁴⁰².

³⁹⁷ ATASE. K. 189, D.104/8, F. 60.

³⁹⁸ ATASE. K. 184, D.88/19, F.45.

³⁹⁹ Albayrak, 4 Kanunievvel 1335, sayı: 49. Bu haberi veren gazete, Erivan Hükümeti'nin kontrolünde yapılan bu eylemlerden sonra Erivan idaresine hükümet demenin doğru olamayacağını kaydetmiştir.

⁴⁰⁰ ATASE. K. 189, D. 102/33, F.29.

⁴⁰¹ ATASE. K. 324, D. 8/10, F. 50-2.

⁴⁰² a.g.d. F. 50-3.

Hey'et-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa Ermeni katliamlarını, 22 Mart 1920 tarihli Avrupalı devletlere gönderdiği şu telgrafla protesto etti:

"Tohumluk istemek, vergi tarh etmek, silah toplamak gibi bahanelerle öteden beri Ermeni zulüm ve işkencesine maruz kalan Şark hududumuz haricindeki ahali-i İslamiye son Şubat ayı zarfında Ermeni fırka kumandanları tarafından sevk ve idare edilen sunufu muhtelifeden mürekkep müteaddit müfrezelerin taarruzları karşısında birçok kurban vermiş ve Kars vilâyetine tabi Çıldır, Zarşad, Şuragel, Akbaba kazalarında isimleri mazbut kırk İslâm köyü kâmilen tahrip ve imha olunmuştur. Bu köylerin biçare halkından iki binden ziyade İslâm nüfusu pek feci bir surette katl olunmuştur. Ve katliama uğrayan İslâmların eşyası Kars pazarlarında alenen satılmıştır.

Hemen her gün kemali teessürle haber almakta olduğumu Ermeni zulüm ve kıtaline yeni bir ilave olmak üzere Orduâbad, Ahur, Civa, Ciyusi, Vedi mıntıklarındaki ahali-i İslâmiyeye karşı Ermeniler 19 Marttan itibaren taarruza başlamışlardır.

Ayrıca Oltu havalisine karşı da yeni bir taarruza hazırlandıkları mevsuken haber alınmıştır. Bu harekâtı kemali şiddetle protesto ettiğimiz ve bu tecavüzlerin önü alınmazsa cihanın pek büyük fecayı zuhuruna şahid olacağının mensup olduğunuz hükümete sur'atle iblâğını rica takdimi ihtiramata eyleriz.

A ve R.M.H.M.C. Heyet-i Temsiliyesi namına M.Kemal⁴⁰³.

⁴⁰³ ATTB, IV, s.281.

Kazım Karabekir Paşa da aynı tarihli bir telgrafı Erivan Cumhuriyetine gönderdi:

“Erivan Ermeni Cumhuriyeti Askeri Kumandanlığı’na
22 Mart 1336

Ermeni hükümeti dahilinde kalan İslâm ahaliye öteden beri yapılan mezalim ve kıtal gayet sahih ma'lumatla tevsik edilmiş ve Ermeniler tarafından bu mezalimin yapıldığı Erzurum'daki İngiliz mümessili Kaymakam Rawlinson'un şuhudat ve ifadesiyle de te'yid eylemiş, aç ve perişan suretle bize iltica eden binlerce muhacirleri Amerika'nın General Harbord Hey'et-i dahi görmüş ve mezalimin şahidi olmuştur.... İş bu harekâta nihayet vereceği ümit edilirken 920-336 Şubat ibtidasından beri ahali-i islâmiyeye karşı yapılan mezalim daha da artmıştır. Bu muntukada 28 pare İslâm köyünün tahrip ve elli bini müteceviz nüfusun katil ve birçok kadın ve çocuğun kaçırıldığı ve dağlarda öldürüldüğü mevsuken haber alınmıştır. Bunu haber alan ahali-i İslâm ve efrad-ı askerîye galeyana gelmişlerdir ve ahiren kumandanlarımızın ve memurlarımızın imzalarıyla hudud haricinde öteye beriye atılan ve gönderilen ve güya Kürtlerle Ermeniler İtilaf ettiklerine ve ayrıca bir Kürdistan hükümeti teşkil edildiğine Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon'un Ermenilere verildiğine dair olan ve unsur-ı İslâm arasına tefrika ve nifak sokmak mahiyetinde bulunan beyannâmeler Şerif Paşa ve emsali gibi vicdanını düşman paralarına satmış olan vatan hani kimselerin hiçbir hakk-ı vekâlete hâz olmadığı ve Kürdlerin cami'a-i Osmaniyyeden ayrılamayacakları bütün Kürdler tarafından her

tarafıta i'lân eylemiştir. Halkın Ermeni mezaliminden doğan heyecanı teskin edilmeye çalışılmakta ise de heyecanın teskini ve hatta temini için mezalim ve katle nihaye verdirilmesi ve İslâmlardan alınan eşya vesa'irenin iade ve zararların tazmin ettirilmesi ve İslâmların muhafaza altına alınması Ermeni Hükümeti'nin bir vazifesidir... İki sene evvel Erzurum'un istilâsını müteakip harekâta kıtaatımla oralarda bulunurken mevcudiyet-i milliyenize karşı gösterdiğim adl ve şevkat hatırlarınızda olacağından bu vesaya-yı halisânemin de samimiyetle telakki buyurulacağını ümid eder, hürmetlerimi takdim ederim. 15. K.O.K. Mirliya Kazım Karabekir”⁴⁰⁴.

Bu protesto ve uyarılara rağmen Ermeniler köylere baskın yaparak katliama devam ettiler⁴⁰⁵. Oltu dahilindeki altmış dört köyün ahalisinden sekiz binini esir ederek beş yüz ellisi Kars ve Arpaçayı'ndan olan 650 kişiyi 1920 Haziran ayında katlettiler. Hiç bir edemeyen ahalinin ırz ve mezheplerine de tecavüz edilmişti. Ayrıca Zehk Köyü'nde de katliam yapmışlardı⁴⁰⁶.

Ermenilerin bitmek bilmeyen bu davranışları Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Şarkta bir harekât düzenlemesi sonucunu doğurdu. K. Karabekir Paşa idaresinde Türk kuvvetleri iler harekâta başlayarak 30 Eylül'de Sarıkamış'ı, 29 Ekim'de de Kars'ı Ermenilerden

⁴⁰⁴ Hakimiyet-i Milliye, 29 Mart 1336, No:18.

⁴⁰⁵ 12. Fırka Kumandanda XV. K. O. K.'na yazı 11/6/1920 ATASE. K. 879, D. 2/10, F. 79-2.

⁴⁰⁶ K.Karabekir Paşa'dan 12. F. K.'na 26 Haziran 1920 tarihli tel. ATASE. K. 882, D. 12/29, K. 14, 14-1.

temizlediler. Ermeniler şimdi kendileri ile yapılacak barışın şartlarını düşünmeye başlamışlardı.

Mustafa Kemal Paşa yaklaşık bir yıl önce Ermeni sınırı ile ilgili düşüncelerini açıklamıştı. 13 Ekim 1919'da Ermenilerle olan sınır sorunu sorulunca "30 Teşrinievvel 1918 tarihindeki hududumuz dahilinde kalan aksamı vatandan bir karış toprağın Ermenistan Hükümeti'ne ilhakına millet kat'iyen razı değildir" diye cevap vermişti⁴⁰⁷. Ayrıca Osmanlı hududu haricinde müteşekkil bir Ermenistan'ı memnuniyetle karşılayacağını belirtmişti⁴⁰⁸. Bu düşünceler etrafında 2-3 Aralık 1920'de TBMM Hükümeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında Gümrü Antlaşması imzalandı. Anlaşmaya göre; her iki taraf arasında savaşa son verilerek sınır belirleniyor, Kars, Sarıkamış ve Ardahan Türk sınırı içerisinde kalıyor, emperyalist devletlerin kışkırtma ve özendiriciliği ile hareket etmiş olan Ermenistan Cumhuriyeti bundan sonra bu emellerinden vazgeçerek yalnızca kendi iç güvenliğini sağlayacak bir askeri güç bulundurmaya kabul ediyordu⁴⁰⁹. Antlaşma ile Ermenistan Hükümeti TBMM'nin varlığını kabul etmiş, Misak-ı Milliye tanımış ve Türkiye topraklarındaki taleplerinden vazgeçmişti. Bu antlaşma yalnızca Türk ve Ermeni taraflarının yer aldığı, karşılıklı ilk anlaşmadır. Bununla beraber Avrupalı Devletler Sevr Antlaşmasını hayata geçirmek için

⁴⁰⁷ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Tamim ve Telgrafları, V, Yay. Haz. Sadi Borak, Utkan Kocatürk, Ankara, 1972, s. 78.

⁴⁰⁸ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, III, Derleyen: Nimet Arsan, Ankara, 1981, s.12.

⁴⁰⁹ İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I (1920-1945), Ankara, 1989, s. 19-23.

yaptıkları çalışmalardan vazgeçmemişler, bu konuda Ermenistan dışındaki Ermenileri ve Ermenistan'daki muhalifleri de bu çalışmalarının içerisine çekmişlerdir. Bu tür faaliyetler Lozan Antlaşmasına hatta bugüne kadar devam etmiştir. Gümrü Antlaşması, Sovyet sınırları içerisinde kalan Ermenistan Cumhuriyeti tarafından Moskova ve Kars Antlaşmaları ile de kabul edilerek geliştirilmiştir.

Gümrü Antlaşmasından bir hafta sonra, Türkiye sınırları içerisindeki Ermenilerin faaliyetlerini gündeme getiren Erzurum Meb'usu Salih Efendi, Mecliste yaptığı bir konuşmada, Türkiye'deki Ermenilerin Erivan'a gönderilmesini, "iş sağlam kazığa bağlayalım" diyerek teklif etmiş fakat bu teklif mevcut siyasi durumdan dolayı kabul edilmemişti⁴¹⁰.

⁴¹⁰ TBMM. ZC. c. V, 9/11/336, Ankara, 1953, s. 340.

III- GÜNEY CEPHESİNDE ERMENİLER

Birinci Dünya Savaşı sırasında, 16 Mayıs 1916'da İngiltere ve Fransa arasında imzalanan Sykes-Picot Anlaşması ile Suriye'nin Akka'dan itibaren bütün kıyı bölgesi, Adana ve Mersin bölgeleri Urfa, Maraş ve çevresi Fransa'nın nüfuz alanı olarak tespit edilmişti⁴¹¹. Mondros Mütarekesi'nden sonra İngilizler bu anlaşmaya aykırı olarak Urfa, Antep ve Maraş şehirlerini işgal ettiler. 1919 yılı Ocak ayı başında İngilizler, Antep, Urfa ve Maraş'a ve Fransızlar da Adana'ya asker çıkarmış durumdaydılar.

İngilizler ve onların boşaltmasıyla bu bölgeye gelecek olan Fransızlar, güney bölgelerinde kendileri için hazır asker durumundaki Ermenilerden faydalanarak buradaki durumlarını güçlendirmeyi amaçladılar. Hem İngilizler, hem de Fransızlar Halep ve Suriye'deki Ermenilerden gönüllü birlikler oluşturmuşlardı. Tehcire tabi tutulan Ermenilerin eski yerlerine dönmeleri İngilizler ve Fransızlar için çok önem taşıyordu. Bölgede nüfus yoğunluğunun Müslümanlar lehine olması onları endişelendiriyordu. Bu sebeple, İngilizlerin Suriye Komutanı Mareşal Allenby İstanbul'a giderek Osmanlı Hükümeti'nden bazı isteklerde bulunmuştu. Bu isteklerin beşinci maddesinde, "...Ermeniler kendi memleketlerine geri gönderilecek, bunların imkanları temin, arazi vs. emlakları hemen kendilerine iade edilecek" deniyordu⁴¹².

⁴¹¹ Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Ankara, 1988, s. 126.

⁴¹² Aynı Mareşal, 3 Mart 1919'da Ermenilerin Türklere mezalimi üzerine bütün Ermeni gönüllü lejyonunun Fas'a gönderilmesini Fransız Generali Hamlin'e teklif

Adana Vali Vekili Nazım Bey 15 Şubat 1919'da Sadaret'e gönderdiği telgrafında, Suriye ve Irak bölgesindeki 250.000 Ermeni'nin Fransa'nın Beyrut Komiserliği tarafından sevk edilmeye başlandığını, bu durumun iç karışıklığa sebep olacağını ve gelenlerin iâşe ve iskân için çok miktarda paraya ihtiyaç olduğunu belirterek bu duruma karşı hemen bir tedbir alınmasını istiyordu⁴¹³.

Adana'da bulunan İtilaf Devletleri temsilcileri tarafından ortaklaşa verilen karara göre, Adana Ermeni Patrik Vekili Ermenileri bu bölgede toplamakla görevlendirilmişti. Yine Fransızlar tarafından

ediyor, fakat teklifi reddediliyordu (Gotthard, Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Türkçeye Çeviren: Cemal Köprülü, Ankara, 1991, s. 46).

⁴¹³ Telgrafın aslı şöyleydi: "Sadâret-i Uzmaya Mahreci: Adana 15 Şubat 1335 Suriye ve Irak cihetlerinde bulunan 250.000 Ermeni'nin memleketlerine i'zam edilmek üzere tertibat ahz olunduğuna ve bu sevkıyatın Fransa Cumhuriyeti'nin Beyrut Komiserliği tarafından icra edilmekte olup beher hafta beş yüzden sekiz yüze kadar Ermeni muhacirinin Adana'ya gelecekleri ve bu sevkıyatın tevkîfi mümkün olmadığı ve bu suretle vaki' olacak sevkıyatla husule gelecek mehazir-i muhtemeleye karşı hazırlanmak iktiza edeceği ve bu muvakkat bir vaziyet olup istikbal üzerine te'siri olamayacak ise de düçar-ı tehdit olan ve fena mu'amelata maruz kalan Ermenilerin Adana'ya kaçdıkları istihbar kılındığından ve bu suretle memleketlerinde Ermenilerin fena muameleye maruz kalmalarına devam ederse Adana'da toplanacakların memleketlerine sevk edilmesi muamelesi düçar-ı tevakkuf olacağı aşikâr bulunduğu ve bu halin devamı takdirinde Adana'da büyük müşkülata maruz kalınacağından hükümet-i merkezîyenin nazar-ı dikkatinin celb edilmesi bi'l-muhabere arazi-i meşgule-i şimaliyeden Kilikya'nın üst administratörü Kolonel Berhemon cenablarından alınan tezkereden işfar edilmiştir. Bu suretle Adana'da içtima edecek Ermenilerin iskan ve iâşesi pek azim külfet ve mesarîfı intac eyleyeceği vesâ'it-i mevcude ise bu emr-i azimi hüsn-i neticeye isale gayr-i kâfi bulunduğu cihetle bu işle iştilal etmek üzere seri'an bir komisyon-ı mahsus i'zâmı ve seferberlik tahsisatından şimdilik yüz bin liranın sür'at-i seri'a ile yetiştirilmesi lüzumu ehemmiyetle arz olunur. Para irsaline sür'at-i lazimenin te'mini selâmet-i memleket nokta-i nazarından şiddetle ma'ruz ve müsterhamdır. Kayseri'de vuku bulan rivayet tehdidât ve tecâvüzât hakkında muktezi maslahatın sür'at-i ifasıyla beraber velev cüz'i olsun vuku'a getirilecek ufak bir su'i muamelenin Ermeni muhacirlerinin memleketlerine iadesi hususunda te'sirât-ı elime intac eyleyeceğinden iktiza eden tebligat ve tedabirin ifa ve itihazı menut-ı re'yi devletleridir. Adana Valisi Vekili Nazım" (BOA. B. E. O. A. VRK. 825/15).

verilen emre göre, Maraş'tan Sivas'a kadar her nerede Ermeni muhacirleri varsa Adana'ya gönderilecek, bunun alanı Tokat, Amasya, Kayseri, Yozgat, Ankara, Konya, Ereğli, Karaman, Afyonkarahisar, Eskişehir, İzmir ve çevresi olacaktır. Bu bölgelerdeki muhacir Ermeniler toplanarak Adana'ya gönderilecekti⁴¹⁴. Adana Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 22 Kasım 1919 tarihli raporda, Ermenilerin civar bölgelerden Adana'ya akın ettikleri, bunların siyasi faaliyet içerisinde oldukları ve çeteler kurdukları bildiriyorlardı⁴¹⁵. Kuzey Suriye'den Adana'ya göç eden Ermenilerin sayısı 25.000 civarında idi. Tarsus'ta yayınlanan Jamanak Gazetesi bu sayıyı 50.000 olarak vermişti. Ayrıca, Adana, Antep, Urfa ve Maraş bölgesine gelen Ermeniler, özellikle Adana civarındaki Türkleri göçe zorluyorlar, onlara her türlü işkenceyi yapıyorlardı. Maraş'tan tehcir edilen 24.000 Ermeni'den 16.000'i mütarekeden sonra geri dönmüştü⁴¹⁶.

Erivan Ermeni Cumhuriyeti'nden bir heyet 1920 yılı başında Amerika'ya giderek oradaki Ermeni gençleri toplayıp Adana ve Kafkasya'ya gönderiyordu⁴¹⁷. Harbiye Nezareti kolorduları bu konuda şu yazıyla uyarıyordu:

"1.,3.,12.,13.,14.,15. K.O.K.'na

Ermenilerin ekseriyet teşkil etmek istedikleri mevaki'a muntazaman muhaceret ettikleri sübut bulmuştur. Bu husustaki

⁴¹⁴ ATASE. K.255, D. No:6-2, F.28.; BOA.DH.ŞFR.107/105.

⁴¹⁵ BOA.DH. KMS.57-1/25

⁴¹⁶ Yaşar Akbıyık, Milli Mücadelede Güney Cephesi-Maraş, Ankara,1999, s. 314-315

⁴¹⁷ ATASE.K.188, D. No.99-31, F-99.

istihbarat sureti zirdedir. Bu harekâtın dikkatle takibi ve her gün her mevkiden kaç nüfus Ermeni'nin ne gibi vesileler icadıyla nerelere hareket ettiklerinin suret-i mahsusada tedkik edilerek yapılacak istatistiklerin muntazaman iş'arı mercu'dur. Harbiye Nazırı (imza)

Suret

Adana'da bulunan İ'tilaf Devletleri mümessilleri tarafından bi'l-ittifak verilen karara nazaran Ermenileri toplamak için emir verildiği ve bu mesele için Fransız hükümeti Adana'da bulunan Ermeni Patrik vekiline bazı evamir vermiştir. Verilen emre göre, Maraş'tan Sivas'a kadar her nerede Ermeni muhacirleri var ise Adana'ya gönderilmek ki bunun saha-i hududu Tokat, Amasya, Kayseri, Yozgat, Ankara, Konya, Ereğli, Karaman, Afyonkarahisar, Akhisar, İzmir ve civarı olan mahallelerde bulunan muhacirler Adana'ya gönderilmesi ve her gün kaç kişi gönderilecek ise isimleri ile gönderildikleri tarih İngiliz kumandanlığına iş'ar edilmesi tebliğ edilmiştir. 18 Temmuz 335"⁴¹⁸.

Dahiliye Nezareti de vilayetlere gönderdiği 2 Kasım 1919 tarihli şifre ile durumu açıklayarak, Ermenilerin nüfus çoğunluğunu sağlamak için Amerika'dan ve Anadolu şehirlerinden Adana civarına göç ettiklerini, bu durumun sulh konferansında anlatılabilmesi için olayın delillerle bildirilmesini istiyordu⁴¹⁹.

Osmanlı Hükümeti, Ermenilerin belirli merkezlerde toplanmalarını önlemek için bazı tedbirler alma yoluna da gitti. Meclis-i Vükelâ, 24 Kasım 1919'da aldığı kararla, Kayseri

⁴¹⁸ ATESE.K.185, D. No.91/21, F. 103.

⁴¹⁹ BOA. DH.ŞFR.104/146,147.

bölgesi'ndeki Ermenilerin Adana'ya göç etmelerine engel olunmasını istiyordu⁴²⁰. Diğer taraftan Fransızlar, Rusya'dan gelecek olan Ermenileri Zonguldak kömür madenlerine sevk edilmelerini istiyorlar, böylece bu bölgedeki konumlarını güçlendireceklerini düşünüyorlardı⁴²¹.

Adana bölgesinden sonra Ermenilerin kendilerine seçtikleri diğer bölgeler Kilis, Maraş ve Antep'ti. 1920 başlarından itibaren de Diyarbakır ve Elazığ bölgesine yerleşmeye çalışacaklardı⁴²².

Urfa, Maraş ve Antep bölgesindeki Ermeniler hem İngilizleri hem de Fransızları sevinçle karşıladılar. Urfa'da Fransız işgalinin ilk Pazar günü kilisede Fransızların ve işgalin şerefine bir tören düzenleyerek olayı kutladılar. Şehirde idari ve adli işlere el koyan Fransızlar, bir yandan da köylerdeki Ermenileri şehre getiriyorlar, hapishanedeki Ermenileri serbest bırakıyorlardı. Urfa'ya gelen Ermeni gönüllüleri Ermeni mahallesindeki gençlere silah eğitimi yaptırıyorlardı. Yöredeki aşiretler hakkında bilgi toplayanlar, İngilizler ve aşiretler arasında irtibat sağlayanlar da Ermenilerdi.⁴²³

Maraş Ermenileri, Fransızların bir an önce şehre gelmelerini bekliyorlardı. Ermeniler, Fransızları İngilizlere tercih ediyorlardı. Çünkü Adana ve çevresindeki Ermeniler Fransız himayesinde istedikleri gibi hareket ediyorlardı. Fransızlar Adana'da işgal komutanı olarak Ermeni Azaryan'ı seçmişler ve telgrafhaneye de

⁴²⁰ BOA. MV. 217/77; 217/132.

⁴²¹ Cumh. A. Fon Kodu 272.0.0.11 Yer No: 15. 56..4.

⁴²² ATESE.K.188, D. No.99-31, F-26.

⁴²³ İsmail Özçelik, Milli Mücadelede Güney Cephesi, Urfa, Ankara, 1992, s. 84.

Ermenileri yeleştirmişlerdi⁴²⁴. Fransızlar Maraş'a girerken büyük bir tezahüratla karşılandılar. Fransızlar, Ermenilere üniforma giydirerek devriye gezdirmeye başladılar. Bazı Ermeniler de Türk askeri kıyafetinde Ermeni köylerini basıyorlar, Ermenilerin masum ve mazlum olduklarını göstermeye çalışıyorlardı.⁴²⁵ Fransızlar Ermenileri kendilerine bağlayabilmek için her yola başvuruyorlardı. Adana'da Liçyon Kıtataında bulunan Ermeniler firar etmekteyken, firarlarının önüne zor geçilmiş, bunun önlenmesi için Fransa tarafından kıtaatin iase ve elbise ihtiyacı karşılanmış ve yevmiye yüz para verilmeye başlanmıştı⁴²⁶. İstanbul'daki Fransız Fevkalade Komiseri de Osmanlı Hariciye Nezaretine mürecaat ederek Malatya'da bulunan Erzurum Ermeni Katolik Murahhası Melkis Dikyan Efendinin kötü bir durumda bulunmasından dolayı, Dersa'adet'e getirilmesini istiyor ve Dikyan Efendi'nin "muamele-i atıfkârânede bulunularak" İstanbul'a gelmesi temin ediliyordu⁴²⁷.

Ermeniler işgal bölgesinde Müslüman halka karşı çok kötü muamelede bulundular. 15 Ocak 1919'da Kilis'te devriye gezmekte olan iki Osmanlı askerinin kulakları, burunları, parmakları kesilmek suretiyle Ermeniler tarafından öldürüldüler. Halep'ten hareket eden 1500 kadar Ermeni, Ermeni çoluk çocukları tarafından "intikamımızı alınız" sözleriyle uğurlanıyorlardı⁴²⁸. Zor Telgraf Müdürü Muharrem

⁴²⁴ BOA. B.E.O. A.VRK. 824/72.

⁴²⁵ Akbryk, Milli Mücadelede Güney Cephesi- Maraş, s. 315-318.

⁴²⁶ 13. K.O.K. Cevdet Bey'den Harbiye Nezareti'ne 23/24 Kanunısani 1336 tarihli şifre (ATASE K.188, D.no: 99-31, F. 99.

⁴²⁷ BOA. DH.ŞFR. 102/16.

⁴²⁸ Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi II, Belge no:3 Başbakanlık Devlet Arşivleri Gen. Md., Ankara, 1995, s.8.

Efendi, Fransız askeri kıyafetli Ermeniler tarafından trende yaralanarak aşağıya atılmış ve daha sonra da hastanede ölmüştü⁴²⁹.

Fransız birliklerindeki bu Ermenilerin tavırları, terhis edilmekte olan on bin Osmanlı askerinin de hayatını tehlikeye sokuyordu⁴³⁰.

Silifke ve Tarsus'tan Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 4 Eylül 1919 tarihli yazıda da, bu bölgede bulunan Ermenilerin Fransızlarla ahaliye kötü muamelede buldukları, tekalif-i harbiye adı altında ev eşyalarına el koyulduğu bildiriliyordu⁴³¹. Tehcirden dönen Ermeniler, tehcir öncesinde kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri bütün emlak ve mallara el koyuyorlardı⁴³². Osmanlı Hükümeti, Ermenilerin Fransız himayesinde bu şekilde davranışının önüne geçebilmek için çeşitli tedbirler alma yoluna gitti. Adana Valiliği'nden Fransız işgal kuvvetlerine mensup Ermenilerin yolsuz davranışları sebebiyle, bu bölgeden uzaklaştırılması için gerekli tedbirleri alması istendi⁴³³. Meclis-i Vükelâ da 26 Kasım 1919'da aldığı kararla, Ermenilerin işgalci Fransızlarla işbirliği yapmaları üzerine Bitlis, Diyarbakır ve Mamüretülaziz vilayetlerince muhaberata sansür uygulaması ile Ermenilerin asayiş bozucu hareketlerinin men'i için tedbirler alınmasını istiyordu⁴³⁴. İstanbul'da İtilaf mümessillerine sözünü geçiremeyen hükümetin bu kararlarının ne kadar etkili olduğu

⁴²⁹ A.g.e. Belge No:5 s. 13.

⁴³⁰ A.g.e. Belge No: 4 S. 11.

⁴³¹ BOA. DH. İ.U.M. 19-8/1-60.

⁴³² Karakaya, Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi, s.176.

⁴³³ BOA. DH. KMS.49-1/85, 9 Şubat 1919.

⁴³⁴ BOA. M.V. 217/137.

ortadadır. Zira Ermenilerin Fransız himayesindeki davranışları ancak Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kanalıyla önlenebilecektir.

Adana, Urfa, Antep ve Maraş bölgesi gibi, Diyarbakır bölgesi de Ermeniler tarafından karıştırılmaya çalışılıyordu. Özellikle Fransız Miralay Normand'ın Diyarbakır'a geleceği haber alınca Ermenilerde bir kaynaşma başlamıştı. 13 K.O.K. Cevdet Bey, bu durumun planlı bir hareket olduğunu anlayınca, Siverek'e gelmiş olan Normand'a bir telgraf göndererek, Ermeni piskopos ve papazların birbirlerine yazdıkları mektuplarda buraya geldiğinde miting yapılacağından ve karışıklık çıkarılacağından bahsedildiğini bildirmiş, buna mani olmak için Müdafa-i Hukuk'un ve halkın teskini için Diyarbakır'a gelmemesini istemişti (14 Ocak 1920)⁴³⁵. Siverek Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de Normand'a işgal maksadıyla Urfa'dan Siverek'e gelmesine razı olmadıklarını bildirmişlerdi. Bu baskılardan sonra Normand Diyarbakır'a gelmekten vazgeçmişti⁴³⁶.

1 Ocak-15 Ocak tarihleri arasında Diyarbakır'da kalan ve buradan Harput'a geçen, Diyarbakır'da iken Ermenilerle İslamların arasını bulmaya geldiğini söyleyen Piskopos Kendifyan, 16 Ocak 1920'de Patrik Zaven Efendi'ye yazdığı ve ele geçen mektubunda bölgedeki teşkilat, Fransızların desteği ve Normand hakkında şu bilgileri veriyordu:

⁴³⁵ ATASE. K. 188, D.99-31, F.1-1,1-2,1-3. Diyarbakır mebusları Zülfi ve Fevzi beyler İngilizler tarafından tutuklanmışlardı (17 Şubat 1919, B.E.O.A.VRK. 824/98).

⁴³⁶ A.g.a., F.16,16-1,16-2 ve F.2-1

“ Mektup Sureti

“Diyarbakir’de kilisenin ilerisinde Zeyd mevkiinde dört komite birleşti. Adana ve Mersin’de teşekkül eden cemiyetimizin şu’besini burada açmağa muvaffak olduk. Ma’lum olan DR kimse buraya geldi, çok memnun olduk. Perşembe gecesi saat sekizde kilisede çan çalındı. Süryani ve Ermeni sevgili milletimiz geldiler. Müzakere olundu cuma ertesi günü akşam sa’at on birde müzakere ikmal edildi. Müttfikimiz Fransız ceneralinin mevki hazırlandı. Burada bulunan iki papaz da bulunmuştur. Halep’deki kuvvetli çetelerimiz Diyarbakir’e gelince size muvaffakiyetlerimizi bildireceğim.

Evvelki Taşnaklar gibi değil, bunların sözü ve özü birdir. Bundan böyle Osmanlıların ışıkları baş aşağı oldu. Bizim ışıkların muvaffakiyetlerini yakında size yazacağım. Oraların ışıklarından çok memnun olduk... İslamların yakında sonunu görürüz. Bize nasıl yaptılarsa bizim de onlara öyle mukabele etmeliğimiz zamanı geldi... İngiliz teftiş memurları buraya geliyorlar. Fransız müfettişleri de geliyorlar. Onlar bizim hayatımızı taht-ı temine aldılar. Ermeni Murahhası 6.660 lira getirdi. Gerek fukaraya gerek malum cemiyetlere tevzi’ edildi.” Kilisede yeri hazırlanan Fransız ceneralin Normand olduğu kaviyyen istidlal olunuyor...⁴³⁷

Halep’teki Ermeniler de Diyarbakir’daki Ermenilere gönderdikleri mektuplarda, “Ermeni kardeşlerimiz Amerika’da dahi Ermenilik davası için kan dökerken ve çabalarken Diyarbakir

⁴³⁷ ATASE.K.188 D.99-31, F.3,3-1,3-2,3-3; mektupla ilgili yazışmalar hakkında bkz. DH-KMS. 49-2/71.

Ermenileri bir işe yaramıyorlar” deniliyordu⁴³⁸. Yine 1920 yılı Ocak ayında Diyarbakir’da toplanan Ermeniler, İngilizlerin Ermenileri destekleme fırsatını kaçırdıklarını, Fransızların Ermenileri desteklediğini, Normand’ın Diyarbakir’a geleceğini ve gerekirse zora baş vuracağını söylemişlerdi⁴³⁹. Diyarbakir Ermenileri de böylece umutlarını Fransızlara bağlamış oluyorlardı.

Urfa’daki Fransız Jandarma Komutanı da, Urfa’daki ayaklanmaya Kürt aşiretlerinin katılmasını temin için 1920 yılının Ocak ayında Milli Aşireti reisine müracaat ediyordu. Fransız komutan, jandarmalarını terhis edeceğini, yerlerine gönüllü kaydedeceğini ve maaşlarının kendileri tarafından verileceğini tebliğ etmiş, böylece aşiret mensuplarını elde edebileceklerini düşünmüştü. Komutan buna uymayanları zorla yola getireceklerini, bu suretle tedricen Diyarbakir, Harput, Sivas, Erzurum, Van vilayetlerini işgal ederek Kürtlerle Türkleri birbirinden ayıt edip insanlık alemine hizmet edeceklerini söylemişti⁴⁴⁰.

Urfa, Antep ve Maraş’ta Mustafa Kemal Paşa’nın önderliğinde teşkilatlanmalar başlamıştı. Özellikle Maraş’a Fransız askerlerinin girmesi haber alındıktan sonra bölgedeki Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri uyarılarak buraya yardım edilmesini istenmişti. Mustafa Kemal Paşa, 2 Kasım 1919’da Malatya’ya gönderdiği telgrafta şöyle diyordu:

⁴³⁸ ATASE. K.188. D.99-31, F.38

⁴³⁹ a.g.a. F. 53.

⁴⁴⁰ 13. K.O.K. Cevdet Bey’den Harbiye Nezareti’ne 20/1/1336. ATASE. K.188, D. No:99/31, F.58.

“Malatya Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Hey’et-i Merkeziyesine

Dakika te’hiri mucib-i mes’uliyettir. 1-2/11/35

Şera’it-i mütarekeye muhalif olarak İngiliz kuvve-i işgaliyesinin tahliye ettiği Maraş’a Fransız kuvvetleri girmekte ve oradaki Ermeniler vasıtasıyla Müslüman kardeşlerimize karşı bir katliam icra etmekte oldukları haber alındı. Cemiyetimizin nizamnamesi vechile haksız işgale karşı müttehiden ve müttefikan müdafaa esası kabul edilmiş olduğundan oradan istimdad eden din kardeşlerimize karşı Malatya’nın münasib coğrafyası hasebiyle derhal yardım icrası icab ettiğinden Elbistan kazasıyla orada toplanan milli kuvvetlere muavenet edilerek Kuva-yı Milliye’nin civar mahallerde takviyesiyle milli müdafaa’nın temin-i muvaffakiyeti lazımdır. Mühimmat ve mitralyöz buradan yarın sevk edilecektir. Neticenin iş’arını rica ederiz. Mustafa Kemal”⁴⁴¹.

1920 yılı başından itibaren, Maraş, Urfa ve Antep’te milli teşkilat güçlenmiş, Fransızlar zor durumda kalmışlardı. Burada meydana gelen silahlı çatışmalar Avrupa kamuoyu tarafından yine Ermenilerin katli şeklinde ele alınmaya başlanmıştı. İngilizler İstanbul’da hükümete bu konuda baskıda bulunarak Kuva-yı Milliye’nin dağıtılmasını talep ediyorlardı. Diğer taraftan Anadolu’da Hıristiyanların hayatının tehlikede olduğu, her yerde Hıristiyanların göçe başladığı gibi haberler uyduruluyor, böylece harekât-ı milliye’nin

⁴⁴¹ Cumhurbaşkanlığı Arşivi (C.A.) A:III-3, D:14, F.79-36; ATBD. Sayı:103 (Ocak 1997), Belge No: 2880.

çalışmaları engellenmek isteniyordu⁴⁴². Harbiye Nazırı Fevzi Paşa da bu şikayetleri Mustafa Kemal Paşa’ya ileterek, “İstanbul’da münteşir Ermeni gazeteleri, şu sıralarda Ermenileri katle başladıklarını pek mübaalakarane bir lisanla yazıyor. Hıristiyanlık efkarını büsbütün aleyhimize çektirmeye çalışıyorlar. Bütün Hıristiyan alemi şu anda şüphesiz aleyhimizedir. Bizi sadece Fransa siyasi ve matbuatla destekliyor. Bu nazik zamanlarda Fransa’yı gücendirmememiz gerekiyor”⁴⁴³ diyordu.

Mustafa Kemal Paşa Ermenilerin durumunu Fevzi Paşaya gönderdiği cevapla açıklıyor; Ermenilere karşı hiçbir yerde katliam yapılmadığını, Maraş’ta ve Urfa’da Fransızların silahlandığı Ermenilere karşı verilen mücadelenin sona erdirilmesinin Fransızların elinde olduğunu, İngilizlerin zaman kazanmak için bu tür isteklerde bulunduğunu, bu sebeple işgal kuvvetlerinin çekilmesine kadar mücadelenin devam edeceğini belirtiliyordu⁴⁴⁴.

Fransızlar Şubat ayında Maraş’ı, 11 Nisan 1920 sabahı Urfa’yı boşaltmaya başladılar. Bu sırada Kafkasya’da Erivan Hükümetiyle problemlerinden dolayı Avrupa’ya geçmiş olan çete reisi Antranik, Paris’teki Ermenistan Milli Delegasyonu tarafından Kilikya konusunu görüşmek üzere davet edildi. Ermeniler, Fransız mandasında bir Ermenistan’ın Kilikya’da kurulması için Suriye’deki Fransız Yüksek Komiseri General Gouraud’a müracaata karar verdiler. Generale,

⁴⁴² Harbiye Nezareti’nden Kolordulara tamim 16.10.1919, ATASE. K.185, D. No:91/21, F.42.

⁴⁴³ ATASE. K.256, D:5/14. F.26.

⁴⁴⁴ C.A. A. III-3, D. 14, F. 13;; Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri,IV,Yayına Haz: Nimet Arsan, Ankara, 1991,s.221.

Antranik'in bölgede direniş gücü oluşturmasını istediler. Fakat General Gouraud, Antranik'in bu bölgeye girmesine izin vermedi. Bu cevaba rağmen Antranik 1920 yılı sonunda Beyrut'a geçti ve General Gouraud ile görüştü, fakat bundan da bir netice alamadı⁴⁴⁵. Antranik, Doğu Anadolu ve Kafkasya'da yaptıkları yetmiyormuş gibi şimdide Güney Anadolu'da aynı katliamı yapmayı hedefliyordu. Fakat Fransızlar, kendi durumlarını bu bölgede pek sağlam görmediklerinden ve Ermeni çetelerinin bölgede yaptıklarını gördükten sonra bu riski göze alamadılar.

1921 yılında Fransızlarla Ankara Hükümeti arasında barış görüşmeleri başlayınca Ermeniler bu durumdan rahatsız oldular. Bu anlaşmayı engellemek için Fransız hükümetine baskı yapmaya başladılar, fakat bunda başarısız oldular. Ankara ile Fransa arasında imzalanmış olan itilafı etkisiz bırakmak için Paris'teki Ermeni ileri gelenleri siyasi çevrelerden destek göremeyince eski Osmanlı Hariciye Nazırı Gabriel Noradunkiyan'ı Londra'ya gönderdiler. Noradunkiyan burada İngiliz matbuatı ileri gelenleriyle birlikte hareket ederek dünya kamuoyunu Türkler aleyhine çevirmeye çalıştı⁴⁴⁶.

Fransızlarla imzalanan Ankara İtilafnamesi sonunda, Fransız işgali altında bulunan Türk toprakları Misak-ı Milli hudutları içinde dahil edilmişti. İtilafnamede Ermenilerden hiç bahsedilmemiş olması Fransızların bu konudaki başarısızlıklarının bir göstergesi olarak kabul

⁴⁴⁵ Chalebian, General Andranik, s.510-525.

⁴⁴⁶ Hariciye Nazırı'ndan Sadaret'e 13 Kânunievvel 1337 tarihli yazı. BOA. B.E.O. A.AMD.MV. 108/99.

edilebilir⁴⁴⁷. Bu anlaşmadan kısa bir süre sonra güneydeki Fransız kuvvetleri işgal bölgesini tahliye etti. Fransızlar ayrılmadan önce işgal zamanında bölge ahalisine kötülükleri dokunan Ermeniler kaçmaya başlamış, Fransızlardan önce onlar güney bölgelerini terk etmişlerdi. Sadece Adana bölgesinden 30.000 Ermeni, Rum ve Hıristiyan'ın Türkiye dışına kaçtığı tespit edilmişti. Fransızların Mısır'da kurduğu Şark Lejyonu denilen Ermeni alayı da Fransız üniformasıyla Adana bölgesinden çekilmek zorunda kaldı. Ayrıca, Urfa, Antep, Mersin, Haçin, Zeytun, Kozan, Osmaniye ve Maraş'taki Fransız kıtalarında bulunan Ermeniler de bölgeyi terk etmek zorunda kalmışlardı. Fransız askeri teşkilatı içerisinde yaklaşık 10.000 Ermeni asker vardı. Bunlar yukarıda sayılan bölgelerde, göçten dönen Ermeni çeteleriyle birlikte her türlü katliamı yapmış, Ankara İtilafnamesinden sonra da başlarına gelecekleri bildiklerinden kaçmışlardı⁴⁴⁸.

Bu kaçış Avrupa kamuoyu tarafından masum Ermenilerin Kilikya'dan sürülmeleri şeklinde tekrar işlenmeye başlandı. Lozan'da İngilizler bu durumu Türkiye'nin aleyhine kullanmak isteyeceklerdi.

1 Aralık 1921'den 4 Ocak 1922 tarihine kadar bölgeden ayrılanların sayıları řu şekilde verilebilir:

- a. Mersin'den gemilere bindirilenler 37.885 (bunların 30.023 Ermeni)
- b. Dörttyol'dan İskenderun'a gidenler 12.066 (bunların 10.000 Ermeni)

⁴⁴⁷ İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, c.I (1920-1945), Ankara, 1989, s. 17-18.

⁴⁴⁸ Sadi Koçaş, Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklulardan Beri Türk- Ermeni İlişkileri, 3.Baskı, Ankara, 1970, s.239 ve250.

1 Ocak 1922 tarihine kadar Kilikya'da kalan Hıristiyan azınlık 3.761 kişi olup bunların ancak 637'si Ermenidir.

c. Gaziantep ve Kilis'ten Suriye'ye gidenler yaklaşık 4.500 kişidir. Yaklaşık 5.500 kişi yerinde kalmıştır.

Sonuç olarak yukarıda belirtilen tarihler arasında bölgeden 54.451 Hıristiyan göç etmiş 8.760 kişide yerlerinde kalmıştır. Bu rakamlara karayoluyla gizlice gidenler de eklenince sayı artacaktır. Kaçan Ermeniler, bölgede 1.369 köy ve çiftliği yakıp yıkmışlardı⁴⁴⁹.

⁴⁴⁹ Belgelerle Ermeni Sorunu, Genelkurmay ATASE, Başkanlığı Yay., Ankara, 1983, s. 428. Fransızlar, kullandıkları bu Ermenilere karşı borçlarını bu gün ödemek niyetindedirler. Bunu yaparken de Fransa'daki iktisadlar buradaki Ermenilerden siyasi olarak faydalanmak istemektedirler. Bu konudaki en son çalışmaları, Paris'te dikilmesine karar verdikleri Ermeni Soykırım Anıtıdır. Altı metre boyundaki anıt projesinin kaidesinde, "Kompozitör ve Müzikolog Komitas'ın ve 1915'te Osmanlı İmparatorluğu'nda Gerçekleştirilen Yirminci Yüzyılın İlk Soykırımının Anısına" ve "Fransa için Ölen Ermeni Gönüllü Askerler ve Direnişçilerinin Anısına" ibaresi bulunması ilginçtir. Anıtın bu günlerde (Nisan 2003) Paris Belediye Meclisinde tekrar görüşülerek dikilmesi ne karar verilmesi muhtemeldir (<http://www.tetedeturc.com> 8 Nisan 2003).

IV. BÖLÜM ULUSLARARASI GÖRÜŞMELERDE ERMENİ SORUNU

1- Paris Barış Konferansında Ermeni Sorunu

Birinci Dünya Savaşı sonunda dünyanın yeni düzenini kuracak olan barış antlaşmaları, 18 Ocak 1919'da toplanan Paris Barış Konferansı'nda ele alındı. Konferansa, savaş boyunca İtilaf Devletlerine yaptıkları hizmetin karşılığını almak isteyen Ermeniler de katıldı. Savaş öncesi, Doğu Anadolu ile ilgili reformları uygulamak isteyen İngiltere ve Fransa, konuya kaldıkları yerden, daha da güçlü olarak devam etme imkânı buldular. Ermenilere göre, İtilaf Devletleri artık onların isteklerini yerine getirebilecekti.

İngiliz Hükümeti, bağımsız Ermenistan'ın geniş bir coğrafya da kurulabilmesi için 1917 yılından itibaren çalışmalarını hızlandırmıştı. Gazete de Lozan, 3 Kasım 1917 tarihli "Ermenistan Havalisi" başlıklı yazısında, İngilizlerin Büyük Ermenistan kurmak yönündeki fikirlerine yer veriyor, İngilizlerin bu konuda yoğun bir şekilde çaba harcadıklarını belirtiyordu⁴⁵⁰. İngiltere Dışişleri Bakanlığında görevli Arnold Toynbee 26 Ekim 1918'de yine bir dışişleri görevlisi olan Kidston'a yazdığı, şahsi görüşlerini ihtiva eden telgrafında şunların yapılması gerektiğini belirtiyordu:

"Ortadoğu'da iyi ismimizin ve çıkarların korunması için bağımsız bir Ermenistan kurmalıyız ve şunları yapmalıyız:

a- 1915 ve daha önceki yıllarda yapılan katliamlar karşılıksız kalmamalı.

⁴⁵⁰ BOA. BEO.A.VRK. 815/8.

b- Turan Hareketini etkin bir şekilde önlemeliyiz ve Türkleri Araplardan ayırmalıyız, bunun için Türk sınırına Türk ve Müslüman olmayan bir set çekmeliyiz.”⁴⁵¹

Bunun dışında yalnızca Kilikya ve Kuzey Suriye’yi içerisine alan bir Ermenistan kurulmasını teklif eden İngiliz yetkililer de vardı. İngiliz Albay D.G. Hogarth, 15 Kasım 1918’de İngiltere Savunma Bakanlığı’na gönderdiği yazıda bunu teklif ederek diğer bölgelerdeki Ermenilerin buraya getirilmelerini ve bu bölgenin güvenliği için 50 yıllık bir sürede güçlü bir askeri yardıma ihtiyaç olduğunu yazıyordu⁴⁵².

İngiltere Savunma Bakanlığı, bu görüşler doğrultusunda hazırladığı bir kitapçıkta 1919 yılında Ermenilerin durumunu şu şekilde açıklıyordu:

“ 1- Halkın Düşünceleri ve Milli Duygu:

Ermenilerin düşünceleri geniş şekilde yayılmış bir halkın duyguları gibi kolay ölçülemez, asla bir tek ve geniş bir devlet teşkil edemeyen bir ırk arasında milli duygulardan da açık olarak söz edilemez. Bununla beraber, Ermeniler arasında güçlü bir milli acıları paylaşma (ortaklık) duygusu vardır. Milli bir devlet içerisinde birlikte yaşama isteği, milli bir devletin oluşması için yeterlidir. Ülkeleri için ortak bir duyguyla, ananeyle çalışan ve özellikle özlemle ve istekle bağlı bulunan, merkezi politik birliği bulunan Yunanlılar, İtalyanlar ve hatta Sırpaların aksine Ermeniler ne merkezi bir bölgeye ne de bir ana vatana sahipler. Bir Mekke, Carusselâm veya Roma gibi

⁴⁵¹ Burdett, Armenia Political and Ethnic Boundaries, s. 374.

⁴⁵² a.g.e. s. 415.

merkezleri olmamasına rağmen zulümlerin ortak anılarına sahipler ve bir kiliseye ortak bağlılığı taşıyorlar. Bununla beraber onlar Gregoryenlar, Roma Katolikleri ve Protestanlar arasında yok edilmeye çalışılan eski Ermenistan’a şiddetle sadıktırlar. Aynı mesleğe sahip olmayanlar, küçük gruplar ve çoğunlukla papazlar arasında dini fanatizm yoktur. Bu yüzden Ermeniler sık sık zulüm altında bulduklarından geniş bir dini hoşgörüyeye sahiptirler ve gelecekte iyi bir konumda bulunabilirler.

2- Yayılma ve Geleceğe Yönelik Gelişmeler :

Bunlar daha çok Ermenilerin istekli göçleriyle belirli bir alanda baskın hale gelmelerine bağlıdır. Ticaret ve sanata ait yetenekleri her yerde bilinir ve el sanatları mükemmeldir. Bir çok ülkede silahsızlandırılmış durumda olmalarına rağmen asker yeteneklerini göstermişlerdir (Rus ve Türk savaşlarında ve hatta son zamanlarda bazı yerlerdeki katliamlarda olduğu gibi). Uygun bölgelerde ziraatta de başarıları ortadadır”⁴⁵³.

30 Mayıs 1918’de Bağımsız Ermenistan kurulduktan sonra, Londra’da Ermeni Milli Bürosu tarafından temsil edildi. Büro İngiliz kamuoyunu etkilemek için kitaplar yayınladı, tartışmalar düzenledi, bu toplantılarda Ermenilerin geleceği üzerinde duruldu⁴⁵⁴.

Fransız kamuoyu da İngiliz kamuoyu gibi, Ermenilerin çalışmaları sonunda Ermeniler lehine düşüncelere sahip oldular.

⁴⁵³ Armenia and Kurdistan, H.M.S. Foreign Office Historical Section, London, 1920, s. 30-31.

⁴⁵⁴ Sedat Laçiner, “Armenian Diaspora in Britain and The Armenian Question”, Armena Diaspora, London, New York, Berlin and Ankara 2001, s. 37.

Fransız yöneticiler, Kafkaslardan ziyade Kilikya bölgesinin geleceği üzerinde düşünüyorlar ve Ermenilerin sempatisini kazanmaya çalışıyorlardı⁴⁵⁵. Bunun yanında aykırı düşünen Fransızlar da vardı. Pierre Loti 1919 yılında İstanbul'da yayınlanan Türkler ve Ermeniler isimli kitabında şunları yazıyordu :

“Türkler : Eski dostumuz olan Türkler hiçbir zaman bize düşman olmamışlardır. Onlar Rusya'ya karşı harbe girmişlerdir. Türkler doğu da, Ortodokslardan bile daha iyi, daha az taassuba sahip, misafirperver bir millettir... Ermenistan Katliamları : Böyle bir konu seçmemle, bütün dikkatleri üzerime çekecek ve herkes bana saldıracaktır. Fakat her şeyi göze alarak bu konuya giriyorum. Türkler çok asil ve temiz bir millettir. Bu konuda binlerce şahit, ciltler dolusu mektup var. Fakat cihat ilanı ile birlikte Türkler Ermenilerin üzerine yürümüşlerdir; Avrupa'nın her halükârda kendilerini suçlayacaklarını bilerek. Taktik ve tenkil bütün milletlerin ruhunda vardır. Ancak Türklere ta'alluk ettiği zaman affedilmez bir şekil alır. Avrupa'nın cinayetlerine örnekler, İspanya-Yahudi, Engizisyon, Makedonya'da Müslüman katliamları. Rusların, Yunanlıların yaptıklarını kolayca affettik, fakat Türkler aslâ affedilemez. Hep Türkler! Hep Türkler! Ermenilere yapılanlar, onları benim gözümle kutsileştirmiştir. Fakat benim dostlarımı müdafaa edecek kadar Ermenilerden bahsedeceğim.

Ermenilerle ticari ve içtimai, özellikle ticari münasebete girmiş olanlar kısa bir süre onlardan ayrılmak zorunda kalmışlardır.

⁴⁵⁵ Fransızların bu tutumları ile ilgili olarak bkz. Yahya Akyüz, Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1920), Ankara, 1988.

*(Buradan itibaren (s. 16) kitabın on yed satırı Paris sansürü tarafından silinmiştir.) Anadolu'nun her yerinde Türk'e faizle para veren sonra onu soyan Ermeniler en sonunda Avrupa'yı Türk'e düşman etmiş ve Türk vatanına göz diktirmiştir.*⁴⁵⁶

Avrupa kamuoyunun savaş sonrası düşünceleri tamamıyla Türkler aleyhine idi. Bu şartlar altında Paris Barış Konferansı toplanmıştı. Ermenilerin imzalanmasından çok memnun oldukları mütareke ile, artık İtilâf Devletleri onların isteklerini yerine getirebileceklerdi⁴⁵⁷. Bu sebeple Ermeniler mütarekeden sonra yoğun bir siyasî faaliyet içerisine girdiler. Bogos Nubar Paşa, 30 Ekim 1918'de İtilaf Devletlerine başvurarak, içerisinde Erzurum'un da bulunduğu tam müstakil bir Ermenistan'ın kurulmasını ve bu istiklâlin İtilaf Devletleriyle Cemiyet-i Akvam'ın himayesi altına konulmasını istedi. Aynı amaç için çalışan Ermeni Patriki Zaven Efendi de, 12 Şubat 1919'da İstanbul'dan Paris'e ve oradan Londra'ya hareket etti. Bogos Nubar Paşa ile görüşerek Ermeni Meselesi'ni Lord Cecil, Curzon ve Harding'e anlattı. Ermenilerin minnettarlığını arz etmek üzere İngiltere Kralı V. George'u ziyaret etti, dönüşünde Fransa Cumhurbaşkanı ve başbakanı ile görüştü⁴⁵⁸.

Türkiye, Rusya, İran, Mısır, Suriye, Avrupa ve Amerika Ermenileri adına kurulan “Ermeni İttihadı Kongresi” 24 Şubat

⁴⁵⁶ Piyer Loti, Türkler ve Ermeniler, İstanbul 1335. Pierre Loti'nin bu konu ile ilgili başka bir çalışması Türkçeye tercüme edilmiştir: Pierre Loti, Sevgili Fransa'mızın Doğudaki Ölümü, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000.

⁴⁵⁷ Richard G.Hovanisian, The Republic of Armenia (1918-1919), VolII, London 1971, s.55

⁴⁵⁸ Uras, Tarihte Ermeniler, s.672 ve 696.

1919'da toplanarak Bogos Nubar Paşa'nın başında bulunduğu altı kişilik bir heyeti, Paris Barış Konferansı'nda Ermeni isteklerini savunmakla görevlendirdi. 28 Mayıs 1919'da resmen kurulan Kafkas Ermeni Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Avetis Aharonian da bu konferansa katıldı. Ermeni Delegasyonu, 26 Şubat 1919'da isteklerini konferansa sundu⁴⁵⁹. Bu delegasyonun, Onlar Konseyi'ne sunduğu "Barış Konferansı'ndan Önce Ermenistan Sorunu" başlıklı muhtıradaki Ermeni millî isteklerini şu şekilde açıklanıyordu:

- 1- Kilis ile Kozan, Cebel-bereket, Adana ve İskenderun'u içine alan Maraş Sancakları,
- 2- Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Harput, Sivas Vilâyetleriyle Karadeniz'e açılan bir kapı olması için Trabzon'un bir kısmı,
- 3- Erivan, Tiflis, Elizabetpol ve Ardahan'ın kuzeyi hariç Kars'ı içine alacak Kafkas Ermeni Cumhuriyeti,
- 4- Bu Ermenistan, müttefiklerin ve Amerika'nın ortak garantisi altında ya da Milletler Cemiyeti'nin garantisi altında olmalı. Ermenistan'a yardım için geçici olarak bir özel manda, Barış Konferansı tarafından devletlerden birine verilmeli.
- 5- Güçler, bölgeye halkın göçmesini temin etmeli, katliâmlardan sorumlu olanları cezalandırmalı ve bölgenin güvenliğini sağlamalıdır.

⁴⁵⁹ Harry Howard, The Partition of Turkey, New York, 1966, s.225.

Bu isteklerin dışında nüfus durumunu da konferansa sunan Ermeniler, 1914 yılında "Türkiye Ermenistanı" dedikleri Vilâyet-i Şarkıyye'de 1.403.000 Ermeniye karşılık 943.000 Türk ve 482.000 Türkmen Kürdü olduğunu iddia ediyorlardı⁴⁶⁰. Doğu Anadolu Bölgesi'nde Ermenilerin azınlıkta olduğunu Lloyd George da biliyor, fakat "tarihî nedenler" yüzünden bu toprakları onlara vermek istiyordu. O bir konuşmasında, Ermeni Meselesi hakkında, "Ermenistan meselesi güçlük arzettiğindedir, çünkü nüfusu Ermeni olmayan geniş bir toprak parçasını tarihî nedenlerle Ermenistan'a vermek istemekteyiz" diyordu⁴⁶¹.

Ermenilerin bu istekleri karşısında şaşkınlığını gizlemeyen Daily Telegraph Gazetesi muhabiri şunları yazıyordu: "Ermenilerin istedikleri arazinin genişliği mucib-i hayret olmuştur. Bu taleplerde bulunan pek âlâ isteklerinin reddedileceğini biliyordu. Ermenileri yakından tanıyanlar bilirler ki Ermeniler bu arazide müstakil bir cumhuriyet vücuda getiremezler. Çünkü Ermeniler vücudları ile

⁴⁶⁰ USA. NA. Paris Peace Conference, Rool:184.021/94; Vakit, 15 Mart 1335/1919, No:501. İkdâm Gazetesi Ermenilerin nüfus hakkındaki iddialarına şu şekilde cevap veriyordu: "Vilâyet-i Sitte'nin Resmî İstatistikî- İslâm: 3.040.891 yüzde 79, Ermeni: 636.306 yüzde 16,5, müteferrik: 162.352 yüzde 4,5. Sarı Kitaptaki İstatistik: İslâm: 2.669.386 yüzde 73,5, Ermeni: 666.453 yüzde 18,5, müteferrik: 272.581 yüzde 7,5. Bu bölgede Türk ve Kürd birbirleriyle müttehid ve mümtedizdirler. Konferans bunu gözönünde bulundurmalıdır" (İkdâm, 3 Mart 1335/1919, No:7924). Vakit Gazetesi ise, konferanstaki Ermeni istekleriyle ilgili şu haberleri veriyordu: ".....Jurnal Gazetesi'nde şu satırlar yazıyor: İşin en fena ciheti Osmanlı toprağında Ermenilerin her tarafta ekalliyette bulunmalarıdır. Meselâ Ermenilerin en ziyade sakin buldukları Erzurum Vilâyeti'nde 220 bin Ermeniye karşı 240 bin Türk ve 130 bin Kürd vardır. Bu şartlar altında bir Ermeni idaresi imkânsızdır. Bogos Nubar, Matin Gazetesi'ne verdiği demeçte, İtilâf Devletleri yanında bulunarak bunu hakettiklerini söylemiştir..." (Vakit, 19 Mart 1335/1919, No:505).

⁴⁶¹ Taner Baytok, İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı, Ankara, 1970, s.79.

çalışmaya alışkın değiller. Cemiyet-i Akvam'ın korumasına her zaman muhtaçtırlar"⁴⁶².

Paris'te Osmanlı Devleti üzerinde hak talep edenler yoğun bir faaliyet içerisinde bulunurken Osmanlı Hükümeti'nin konferansta bulunma isteği reddedilmişti. Osmanlı Heyeti ancak 17 Haziran 1919'da konferansa muhtırasını sunabilecekti⁴⁶³.

Paris Barış Konferansı sırasında Yunan Başbakanı Venizelos ile Ermeni murahhası Bogos Nubar Paşa aralarında bir karar aldılar. Buna göre, Rumlar İstanbul'u ve Ermeniler de Trabzon'u ilhak edecekler, bu düşüncelerini yaymak için Rum ve Ermeni Patrikhanelerine tezkere yazacaklardı. Bu tezkerelerden sonra her iki patrikhanece bu mesele üzerine her gün toplantı yapılarak konferanslar vermeye başlandı⁴⁶⁴.

Konferansın devam ettiği sırada Batum'da toplanan Ermeni Hey'eti, Wilson, Clemenceu ve Bogos Nubar'a 7 Ağustos 1919'da şu telgrafla müracaat ediyorlardı:

"Türk kılınlarından kurtulmak için Trabzon ve civarında olan yüzbin Ermeni yirmi beş seneden beri Rusya'nın Karadeniz sevhil-i şarkiyesine iltica ederek memleketlerine dönmek için müsait zamana intizar etmektedirler. Zulm dide bir milletin mukadderatını ta'yin edecek şu zamanda vatan-ı aslinin müstakil Ermenistan'ın ilhakını istirham ediyoruz. Bu suretle arzu-yı zâtiyeleriyle hicret etmiş olan

⁴⁶² Vakıf, 24 Mart 1335, No: 510.

⁴⁶³ Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, I, s. 239 ve 369.

⁴⁶⁴ Polis müdür-i umumisinden Dahiliye Nezareti'ne tel. 8 Mart 1335, BOA. DH. KMS. 49-1/28, 11 Mart 1919.

Ermenilerin vatan-ı aslilerine avdetleri temin edilmiş olacak, Ermenistan da kendi mevcudiyet-i tabiiye ve iktisadiyesini ve emniyet-i hal ve istikbalini temin edecek bir limana malik olacaktır." (Bogos Nubar'a yazılan nüshada bunun temin için bütün kudret ve kuvvetini kullanması ayrıca istirham ediliyordu)⁴⁶⁵.

İtilaf Devletleri, savaş sonrası ekonomik ve siyasi durumlarından dolayı Büyük Ermenistan'ın kurularak yaşatılması konusundaki güçlüğü anladıklarından ABD. Başkanı Wilson'un Ermenistan hakkındaki görüşlerine müracaat edecek, Büyük Ermenistan'da Amerikan mandasının kurulmasını istiyorlardı. ABD. Başkanı Wilson Türkiye'de bir manda kurulup kurulamayacağı konusunu General J.G. Harbord'un başkanlığında bir hey'ete inceletiyordu.

Anadolu'da incelemelerini tamamlayan Harbord, 24 Ekim 1919'da Paris'e vardı. Burada Amerika Hey'eti Temsilcisi Mösyö Polk ile görüşen Harbord, raporu⁴⁶⁶ hakkında bilgi vermekten kaçınmıştı. Fakat basına sızan haberlere göre, bu sırada Harbord'un Amerika'nın Ermenistan'da bir manda kabul etmesi aleyhinde bulunduğu anlaşılıyordu⁴⁶⁷. Vilâyât-ı Şarkiyeye hakkında geniş malûmat elde etmiş olan Harbord, Ermeniler tarafından şerefine

⁴⁶⁵ BOA.B.E.O. A.AMD.MV. 107/47; ATASE. Kls. 184. D. No: 88/19, f. 110.

⁴⁶⁶ Rapor metni için bkz. Araştırma Grubu, "Türkiye'de Kurulmak İstenen Amerikan Mandası, General James G. Harbord'un Gizli Raporu", BTTD. c.V, Sayı:33 (Haziran 1970), s. 10-14 ; Hovannisian, The Republic of Armenia, vol.II, s. 356; Seçil Akgün, General Harbor'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu, İstanbul, 1981, s. 133-143.

⁴⁶⁷ Vakıf, 28 Teşrinievvel 1335/28 Ekim 1919, No:714; Yeni Gün, 28 Teşrinievvel 1335/28 Ekim 1919, No:221.

verilen bir yemekte Ermenilerin önce ne istediklerini sonra da isteklerinin gerçekleşmesi için neler yaptıklarını iyi bilmeleri gerektiğini, her şeyden evvel mâkul olmalarını tavsiye ediyor ve Vilâyât-ı Şarkıyye'de Ermeni olmadığını bu sebeple burada bir Ermenistan hükümeti kurulamayacağını söylüyordu⁴⁶⁸. Amerika basını ise, Ermenilerin memnun edilmesi gerektiğini ve Ermenistan'ın tek ümidinin Amerikan mandası olduğunu savunuyordu⁴⁶⁹.

General Harbord'un Başkan W. Wilson'a sunduğu 16 Ekim tarihli raporu 13 bölümden oluşuyordu. Raporda beş yıllık bir periyot için Ermenistan'da Amerikan mandasının maliyeti 757 milyon dolar tahmin ediliyor ve ilk olarak 59.000 insana ihtiyaç olduğu belirtiliyor, Amerika'nın mandayı kabul edip etmemesi konusunda hiçbir özel tavsiyede bulunulmuyor, bundan kaçınılıyordu⁴⁷⁰. Rapordan anlaşıldığına göre, sivil ve askerî kesimler arasında mandanın kabulü veya reddi konusunda ortak bir karara varılamamış, uyum sağlanamamıştı. Askerî üyeler manda aleyhinde bulunmuşlar, bunun nedenini de Ermenistan'da askerî güçlerin bulundurulması zorunluluğuna bağlamışlardı. Sivil üyeler ise, Türkiye'nin tamamının tek bir manda altında kabul edilmesi fikrinde idiler. Onlara göre, Amerikanın mandayı kabul etmesi kendi dış ticareti açısından son derece iyi ve yararlı olacaktı.

⁴⁶⁸ Yeni Gün, 3 Kânunısâni 1336/3 Ocak 1919, No:288.

⁴⁶⁹ Osman Ulugay, Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı, İstanbul, 1974, s. 50-51 ve 55.

⁴⁷⁰ Documents On British Foreign Policy, First Series, vol.XIII, s. 60.

Doğu Anadolu için manda konusu, raporun ikinci kısmında yer alıyor ve bu kısım bir memorandum havası taşıyordu. Burada manda için lehte ve aleyhte sebepler sunularak mandanın askerî meseleleri ele alınıyordu⁴⁷¹. Raporun Erzurum ile ilgili kısmında, hey'etin bir görevinin de Doğu Anadolu illerinde bağımsız bir Ermenistan kurulması konusunda araştırma yapmak olduğu, hem bu konuda hem de manda konusunda demografik incelemelerde varılan sonucun öne sürüldüğü gibi bölgenin bir Ermeni çoğunluğunda olmadığı, heyette Ermenilerin söz konusu bölgelerde Birinci Dünya Savaşı'ndan önce çoğunlukta olduğu ve tihcirleri sonunda azınlığa düştüğü inancının uyandırıldığı, araştırmalar sonunda bu bölgede bir Ermeni devleti kurulsa bile geri dönen Ermenilerle birlikte dahi Türk çoğunluğa Ermeni azınlığın egemen olacağı ve Türklerle Ermenilerin dış etkiler olmadan yüzyıllarca bir arada barış içinde birlikte yaşamış olduklarının Erzurum Valisi tarafından kendilerine söylendiği belirtiliyordu⁴⁷². Ayrıca Ermenilere karşı bir soykırım veya buna hazırlık görülmediği, Rus sınırında 60.000 tüfeğin dağıtıldığı ve Erzurum civarında sivil halkın Ermenilere saldırıya hazırlanmakta olduklarına dair en ufak bir delil bulunmadığı, Erzurum kentinin baştan başa Türk Selçuklu mimarisi özellikleri taşımasının yüzyıllardır burada Türklerin egemen olduğunun bir delili olduğu

⁴⁷¹ BTTD. Araştırma Grubu, "Türkiye'de Kurulmak İstenen Amerikan Mandası", s. 12-14.

⁴⁷² Akgün, General Harbord'un Anadolu Gezisi, s. 143-144.

kaydediliyordu⁴⁷³. Ermenilerin Erzurum ve civarında Müslüman ahaliyi katlettiğine dair bilgileri ihtiva eden raporun sonunda, bu bölgede mandayı kabul edecek olan devleti büyük problemlerin beklediği ve ABD'nin bu mandayı kabul etmemesi yönünde gizli tavsiyeler yer alıyordu⁴⁷⁴.

Başkan Wilson bütün bu bilgileri bir tarafa iterek aynı düşünceler içerisinde Harbord Raporu'nu 3 Nisan 1920'de Amerikan Senatosu'na verdi⁴⁷⁵. Bu tarihlerde Amerikan kamuoyunda, Ermenistan'da bir Amerikan mandası kabulü fikri epey zayıflamış bulunuyordu⁴⁷⁶. Senato üyeleri Harbord'un gözlemlerinden etkilenmişler ve mandanın Amerika'ya yükleyeceği faturanın ağırlığını düşünerek mandaya hayır demişlerdir. Ermenistan mandasını bir kenara iten Amerikalılar Türk Milliyetçileriyle temas imkânı aramaya başlamışlardır⁴⁷⁷.

General Harbord'un Anadolu gezisi ve hazırlamış olduğu rapor, Anadolu Hareketi için diğer hey'etler ve raporlardan ayrı bir önem taşımaktadır. Harbord Hey'eti, Milli Mücadele önderleri için bir propaganda imkânı sağlamış ve Harbord Anadolu'daki millî akımın önemini Amerikan kamuoyuna anlatmıştır. Doğu Sorununun halledilmesi için bu akımın hesaba katılması gerektiğini göstererek

⁴⁷³ Cevat Dursunoğlu, Milli Mücadelede Erzurum, Ankara, 1946, s. 85; Akgün, General Harbor'un Anadolu Gezisi, s. 144-145.

⁴⁷⁴ Albayrak 12 Şubat 1336/1920, No:68; BTTD, "Türkiye'de Kurulmak İstenen Amerikan Mandası" s. 14.

⁴⁷⁵ Gotthard Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, s. 97.

⁴⁷⁶ Yeni Gün, 4 Teşrinisâni 1335/4 Kasım 1919, No:228.

⁴⁷⁷ Öke, Ermeni Sorunu, s. 161.

Amerika'nın Türk milliyetçilerini tanınmasını sağlamıştır. Zirâ Harbord raporunun giriş kısmında "Sivas ve Erzurum'da millî hareketin vakur ve muktedir liderleri ile görüştük" diyordu⁴⁷⁸. İtilâf Devletleri tarafından "Büyük Ermenistan"a verilmesi düşünülen Doğu Anadolu⁴⁷⁹, bu raporla yüzyıllardır bir Türk şehri olduğunu ispatlıyor ve İngiltere Başbakanı Lloyd George Doğu Anadolu'nun özellikle Erzurum'un Türkiye'den koparlamayacağını itiraf ediyordu. Lloyd George'un bu fikre varmasında şüphesiz ki Amerikan Senatosu'nun verdiği kararın etkisi vardı. Çünkü O, Doğu Anadolu ve Ermenistan'ın geleceği konusunda Amerika'nın vereceği kararın esas olduğunu kabul etmiş durumdaydı⁴⁸⁰.

2- Ermenilerin İşbirliği

İngilizler Paris Barış Konferansı sırasında Bogos Nubar ile Venizelos'u bir araya getirmişler, İstanbul ve Trabzon'un geleceği üzerinde Ermenilerle Rumları uzlaştırmışlardı. Fakat onlar için esas problem Doğu ve Güneydoğu Anadolu üzerindeki Ermeni-Kürt birliğinin sağlanması idi. Kürtlerin temsilcisi olduğunu iddia eden Şerif Paşa, 22 Mart 1919'da Barış Konferansına Ermeni iddialarını reddeden bir muhtıra sundu. Şerif Paşa muhtirasında, Kürtlerin tarihini anlatarak İsfahan'dan Kilikya'ya kadar bütün Türkiye Ermenistan'ı, Van, Bitlis, Diyarbakir, Harput ve Erzurum'un yarısını Kürdistan adı altında anıldığını istatistiklerle göstermeye çalıştı.

⁴⁷⁸ Gotthard, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, s. 71.

⁴⁷⁹ Documents On British Foreign Policy, First Series Vol.IV, s. 962 ve 1021; Howard, The Partition of Turkey, s. 225-226.

⁴⁸⁰ Documents On British Foreign Policy, First Series, Vol. VIII, s. 157-158.

Muhtırada “özgürlük”, “otonomi” ve “bağımsız” terimleri kullanılmıştı⁴⁸¹.

Şerif Paşa'nın Kürdistan sınırları, Ermenilerin kurmak istediği büyük Ermenistan sınırları ile çakışıyordu. İngilizler de Şerif Paşa'nın “kendi kendine gelin-güvey” olduğunu belirtiyorlardı⁴⁸². Bu düşüncelerine rağmen İngilizler durumu çıkmazdan kurtarabilmek için Kürtlerle Ermenilerin anlaşmaları için çeşitli teşebbüslerde bulundular. İngilizler yeni bir politika ile Bogos Nubar ile Şerif Paşa'yı bir araya getirdiler⁴⁸³. 20 Kasım 1919'da Ermeniler adına Bogos Nubar Paşa ile Kürtler adına Şerif Paşa bir anlaşma yaparak aynı devletin mandası altında birleşip bağımsız Kürdistan kurulmasını, azınlık haklarını saygı gösterilmesini, iki devlet arasındaki sınırı Paris Barış Konferansında çizilmesini kabul ettiler⁴⁸⁴. Muhtıra metninde şu ifadeler yer alıyordu: “İttihad ve Terakkinin aleni ve harfî idare-i meş'umesinden Ermenilerle Kürdlerin tahlisi, ancak fenni ve iktisadi bir vazifedir. Uhde edecek bir devlet-i mu'azzamanın inzımanı maneviyeti ile her iki unsura ıstiklal verilmesi”⁴⁸⁵.

İngiliz Binbaşısı Noel de Kürt ve Ermeni ileri gelenleriyle yaptığı görüşmeler sonunda bir Ermenistan ve Kürdistan sınırı tespit etmişti. Bu çalışmalar 1920 yılında İngiltere'nin güdümünde bir Kürt-

⁴⁸¹ Açık-Gizli/Resmi-Gayri Resmi Kürdoloji Belgeleri, Haz.: Mehmet Bayrak, Ankara 1994, s. 20-25.

⁴⁸² Mim Kemal Öke, Binbaşısı Noel'in Kürdistan Misyonu, İstanbul 1992, s. 78-79.

⁴⁸³ Richard Hovannission, The Republic of America, II, p. 447.

⁴⁸⁴ Öke, Binbaşısı Noel'in Kürdistan Misyonu, s. 119.

⁴⁸⁵ Tasvir-i Efkâr, 20 Şubat 1336, No: 2992.

Ermeni cemiyet olan Hoybun'un doğmasına sebep oldu⁴⁸⁶. Noel'in sınır tespiti çalışmaları, İstanbul'da bulunan İngiliz Yüksek Komiseri Webb tarafından uygun bulunmamış, bu sırada farklı gurupları kendi başlarına bırakarak ayırmanın ve bölge sistemi teklif etmenin mantığı üzerinde durulmuştur⁴⁸⁷.

İngilizler, Paris'te Ermenilerle Kürtleri bir araya getirmeye çalışırlarken, bazı Ermeni ileri gelenleri aşiret reislerine müracaat ederek Osmanlı Devleti'ne karşı birlikte çalışmak teklifinde bulunuyorlardı. Haçetor isimli Ermeni eşrafi, aşiret reislerine şu şekilde müracaat ediyordu:

“Hamid Bey'in ve Ali Mirza Bey'in ve Ahmed Haso ve Yusuf Bey'in huzur-ı âlilerine,

Zât-ı âlileri ile hüsn-i münasebet meydana getirmek ve bilumum Kürdlerle hâl-i sükûnette ve uhuvvette yaşamak bizim en büyük emel ve maksadımızdır. Zât-ı devletlerinize biz er geç nihayet dost ve muhib olacağız. Taraf-ı âlinizce de aynı gaye ve fikrin ta' kib edilmekte bulunduğuna kaviyyen ümid varız. Hangi esbab ve evamil bizi ve sizleri yekdiğerinden uzak bırakıyor. Bugün olmazsa yarın olmazsa öbür gün muhakkak dost ve kardeş olacağız. Bu uhuvveti ve ahengi bizzat ve kendi re'yimizle husule getirsek tarafının her suretle müstefid ve memnun kalacağını tasavvur buyurabilirsiniz. Bizim

⁴⁸⁶ Hoybun Cemiyeti cumhuriyetin ilanından sonra da Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki isyanlarda aktif olarak yer aldı. Hoybun Cemiyet, bu günkü PKK'ya bir başlangıçtır diyebiliriz (Suat Akgül, Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler, İstanbul 1992, s. 119; Abdulhaluk Çay, Her Yönüyle Kürt Dosyası, İstanbul 1994, s. 383).

⁴⁸⁷ Documents On British Foreign Policy First Series, vol. IV, London, 1952, s. 735-736.

gayet âlicenâb ve asil bildiğimiz Kürd Milleti neden dolayı bizimle uzlaşma tarafını tercih edememiştir. Şu uhuvveti ve biraderliği temin ve takvid etmek üzere bendeleri senelerden beri kesb etmiş olduğum müşâhedat ve ticariye müsteniden zât-ı devletlerine işbu tezkereyi yazmaya lüzum gördüm. Kürd beyleri, Kürd aşâ'iri ve Kürd milletiyle getirilecek bu uhuvvet cebhemizde müstahdem umum Ermeni zabitanı ve ümerası arzukeş ve âmâdedir. Bu satırları onlarla icra kılınan meşveret ve mülâhazat neticesi olarak zât-ı âlilerine hitab ediyorum. Fikr ve nokta-i nazarlarınıza hemen işar buyurunuz. Şerâitinizi bildiriniz. Bendeniz âlicenab beyler sizlerin ve aşâ'irinizin kâffe-i mutalebatını Ermeni hükümeti namına temin edebileceğimi arz ediyorum. Sizlerin arzu buyurduğunuz menatik ve mahallerde yaşamanızı ve sizlerle icab edecek her türlü sühûletin iradını kezâ temin ve te'ahhüd eylerim. Kürdlerle Ermeniler hiçbir zaman birbirinden uzak ve soğuk kalmayacaklardır. İşte bu ma'ruzâtı cidden nazar-ı i'tibare alıb bir an evvel görüşmek ve mübadele-i eskârda bulunmak üzere münasib bir vakt ve münasib br mevkiin zât-ı devletlerince ta'yin ve bize tebliğini istirham ederim ve kemal-i samimiyetle ellerinizden sıkarım devletlü Hamid Bey, Ali Mirza Bey, Ahmed Haso Bey ve Yusuf Bey hazretleri.

30 Ağustos 1919 Dost ve Muhibbiniz Haçatur Ağa”

Verilen cevap çok dikkat çekicidir :

“Baron Haçetor Ağa'ya

Mektubunuzu aldım. Ermeniler ağuş-ı İslamiyette pek mesudâne idame-i hayat ettikleri sırada bile yine makasid-ı asliyeleri

uğrunda hafî ve celi türlü fenalığı ifadan geri durmamışlar ve ez cümle bu harbde cebhede müsellehan firarla Rus ordularına ilthak etmişlerse bunu inkâr edemezsiniz. Binâenaleyh ihanetleri tamamen gaye-i maksadları zahiren anlaşılan Ermeniler, İslâm Kürd milleti meyanelerinde uzlaşmak imkânı kalmamıştır. Beş seneden beri İslâmiyeti mahv etmeye ve fırsat buldukça nüfus-ı islâmiyeyi şî'ar-ı insaniyete mugayir bir tarzda balta ve süngülerle katl ve muhaderât-ı İslâmiye'ye tecavüz etmeyi mübah gören Ermenilerle Kürd milleti bir araya gelemez. Ermenilerin on misline faik olan Kürd milleti Ermeni himayesine giremez ve girmesi de imkânsızdır. Elimizden geldiği kadar bu uğurdaki harekâtını var kuvvetimizle men'edeceğiz. Siz Ermeniler böyle vahşiyâne İslâm nüfusunu katl etmekle ihraz-ı ekseriyet edemezsiniz ve böylelikle icrâ-yı hükümet hiç edemezsiniz. Bizim sizinle hâl-i sükûnette yaşamanız şerait-i atiyeye bağlıdır :

- 1- Sulhün tekarrürüne değin Ermeniler Aras Nehri'nin arkasına yani öbür tarafına geçmemelidir.
- 2- İğdir ve havalisini tahliye ve Kürd milletine terk eylemelidir.
- 3- Netice-yi sulha kadar hiçbir Ermeni sudan geçmeyecektir. Arzularıyla bu arazide kalacak yerli Ermeniler bizim teşkilat ve emrimize itaat edecektir.

4- Ermeniler içimizde kat'iyen silah taşıyamayacaktır ve Ermeni askeri sulhün neticesine kadar bu havalıye gönderilmeyecektir.

5- Aras Nehri'nin arka cihetinde yani Ermeniler arasında kalan İslâm kardaşlarımızın hukuku, canı, malı mahfuz kalacaktır.

6- Bu şerait kabul ve icrâ kılındığı taktirde tarafeyn taarruz ve tecavüz etmeyecek ve sulhü intizar eyleyecektir.

İşte Haçetor Ağa nokta-i nazarımız ve şerâitimiz altı maddeden ibarettir. Kabul olunduğu taktirde na'ire-i harb itfa olunacak aks halde tevessü' ederek İslâm milleti beka-i enzarınızdan kurtulmak çarelerine tevessül ve Cenab-ı Hakktan nusret tazarru' eyleyecektir. 4 Eylül Sene 35

Aşiret Rü'esasından Hamid Bey Ali Mirza Bey Ahmed Haso Bey Yusuf Ağa⁴⁸⁸

Birçok aşiret reisi, Şerif Paşa'nın Paris'te Kürtleri temsil etme salahiyeti bulunmadığını, Kürtlerin Camia-i Osmaniye'den ayrılmak istemediklerini kamuoyunda açıkladılar, gazetelere telgraflar gönderdiler⁴⁸⁹.

Dahiliye Nezareti de 19 Şubat 1920'de vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderdiği yazısında, "kendisine Kürd murahhası süsü vererek Paris'te icra-yı faaliyet etmekte olan Şerif Paşa ahiren

⁴⁸⁸ Albayrak, 9 Teşrin-i evvel 1335/9Ekim 1919, sayı: 34.

⁴⁸⁹ İleri, 6 Kanun-ı evvel 1335/6 Aralık 1919, No: 686, Albayrak, 4 Kanun-ı evvel 1335/ 4 Aralık 1919.

Ermeni murahhası Bogos Nubar Paşa ile müştereken sulh konferansına verdiği muhtırada Ermenilerle ırkdaş olan Kürd milletinin Osmanlı idaresinden tahlis ile istiklâl-i tâmmının teminini talep etmiştir⁴⁹⁰." diyerek aşiret reislerinin konferansa müracaatla cami'a-i Osmaniye'den ayrılmak istemediklerini bildirmelerini istemiştir⁴⁹⁰.

Polis Müdiriyet-i Umumiyesi, Ermenilerin çalışmalarının boyutlarını araştırmış ve elde ettiği bilgileri Dahiliye Nezareti'ne 10 Şubat 1920 tarihli bir yazı ile sunmuştu. Buna göre; Kürdistan Cemiyeti ilk önceleri Osmanlı Devleti bünyesinden ayrılmayacak bir idare tarzı düşünürken, sulh konferansı ve İngilizlerin çalışmaları sonunda bir Ermeni-Kürd Kulübü kurmuşlar, Ermenilerin geleceğe ait vaatlerine aldanarak eski tarzlarını değiştirerek bağımsızlık peşinde koşmaya başlamışlardı. Özellikle Bedirhani ailesi ve Kürd Mustafa Paşa ve arkadaşları bu konuda çalışmaya hız vermişlerdi. Osmanlı Ayan Meclisi A'zası Seyyid Abdulkadir ve arkadaşları tarafından gizlice Paris'e gönderilen kişiler Şerif Paşa ile görüşmüşlerdi. Ermeni-Kürt İ'tilafı için uğraşan kişiler Ohannes Ferid Bey ile tüccardan Diyarbakirli Muşeyh Dikranyan ve hiçbir işle iştigal etmeyerek sırf bu gibi siyasi cereyanlarda âmil olan Kıbrıslı Seyyid ve Cemil Paşazâde Ekrem, Pangaltı'da tahsil me'muru Diyarbakirli Celal, Kürd Kulübü Kâtibi umumiyesi iken su'î halden dolayı kulübden çıkarılan Rüşdü, Orman Müfettişi Osebeksyan efendilerden ibaretti⁴⁹¹.

⁴⁹⁰ BOA. DH. ŞFR. 107/104.

⁴⁹¹ Polis Müdür-i Umumisi Nureddin Bey'den Dahiliye Nezaretine B.A.B.E.O. A.AMD.MV., 108/4.

Bogos Nubar-Şerif Paşa anlaşması Meclis-i Meb'usan'ın 19 Şubat 1920 tarihli toplantısında da görüşüldü. Bu görüşme de "Türk" ve "millet" kelimeler açıklanarak Türk kelimesinin çeşitli etnik unsurları içerdiği, milletten ise Osmanlı milletinin anlaşılması gerektiği üzerinde duruldu. 26 Şubat tarihli görüşmede Türk ve Kürd'ün kardeş olduğu, Kürdlerin camia-i Osmaniye'den ayrılmak istemedikleri, Şerif Paşa'nın hiçbir zaman bunları temsil edemeyeceği belirtildi⁴⁹².

Paris'e gizlice adam gönderen ve Ermenilerle birlikte çalışan ayan meclisi üyesi Abdülkadir Efendi'nin basında yer alan şu sözleri konunun daha ciddiyet kazanmasına sebep oldu:

"Malum olduğu üzere Ermeniler Şarki Anadolu'daki altı vilayetin kendilerine verilmesini istediler. Bunun üzerine biz Kürdler de bu vilayetlerdeki ekseriyeti bizim teşkil eylediğimizi söyleyerek meclis-i Âliye müracaat eyledik ve tahkik için bir hey'et gönderilmesini talep ettik. Bogos Nubar Paşa buna muvafakat etti. İşte matbu'atın bahsettiği Kürt-Ermeni İ'tilafı bundan ibarettir. Şerif Paşa'ya gelince kendisi Kürd cemiyetinin Murahhasıdır. Bu cemiyetin bizce mahiyet-i milliyesi vardır. Binâenaleyh Şerif Paşa, kısa Murahhası olarak hareket edebilir. Biz Kürdlerle meskûn altı vilâyetin muhtariyetini istiyoruz"⁴⁹³.

Bu açıklamalar mecliste şiddetli tartışmalara neden oldu. Milletvekilleri, Abdülkadir Efendi'nin ayan meclisinde çıkarılmasını

teklif ettilerse de Abdülkadir Efendi bu açıklamaların kendisine ait olmadığını söyleyerek üzerindeki baskıları kaldırmıştır⁴⁹⁴.

Kendi bölgeleri üzerinde farklı unsurların hak talep ettiklerini gören Vilâyât-ı Şarkıyye meb'usları "seçim bölgelerinin hukukunu korumak amacıyla" bir grub kurdular ve 4 Mart 1920'de bir beyanname neşrettiler. Doğu Anadolu vilâyetlerinde tarih ve kültürünü ihtiva ederek Ermeni sorununa açıklık getirdiği için bu beyannameyi aynen vermeyi uygun buluyoruz:

"Tarihi, harsi, içtimai velhasıl bütün hukuku vaz'iyeti i'tibariyle başdan başa bir Müslüman memleketi olan vilâyât-ı şarkıyyemiz hakkında ileri sürülmüş bulunan bazı müdde'iyatın son günlerde tekrar edilmekte olması ve bu babda dermeyan edilen fikirlerin ekseri oraların hakiki vaz'iyeti adem-i vukufu göstermekte bulunması dolayısıyla vilâyât-ı şarkıyyede gayr-i kabil-i setr ve te'vil olan şâmil ve müstakirr hukukumuzun bir kere daha nazar-ı dikkate arzı vazife muvacehesinde kaldığımızı hiss ediyoruz:

Bütün cihan istatistiklerinden ve muhtelif tedkik hey'etlerinin te'yidi ile de sabit oldu ki öteden beri vilâyât-ı şarkıyye de Ermeni ekseriyetini havi (onüç satır tayyedilmiştir) bundan dolayı hayal arkasında koşanlarai'tidal yolunu göstermek ve sabit, müstekirr olan asırlarca devam eden Ermeni terakimâtın neticesi bulunan hukuk-ı milliyemizin derece-i şumûl veresatını eskâr-ı umumiye-i cihana karşı ira'e eylemek bugün insani bir vazife şeklinde tecelli etmektedir (on yedi satır tayyedilmiştir).

⁴⁹² MMZC. D. 4.i. 12(19 Şubat 1920); D. 4.i:14 (26 Şubat 1920), s. 208.

⁴⁹³ Tasvir-i Efkâr, 28 Şubat 1336/1920, No: 3000.

⁴⁹⁴ MMZC. D. 4, i: 17 (1 Mart 1336), s. 301.

Halbuki Vilâyât-ı Şarkıyye'de nüfusu tefevvuk-ı azimden başka harsi ve iktisadi vaziyette kâmil Müslümanların lehindedir. Her Ermeni, hayat-ı umumiye de temin-i muvaffakiyet için Türkçe ve Kürdçeyi bilmek mecburiyetinde bulunduğu halde hiçbir Türk ve Kürd Ermenceyi bilmek ihtiyacını kat'iyen hissetmemiştir. Musiki, raks, ispor gibi harsi, bedii ve milli varlıklar ise tamamen Müslümanlara aittir. Binâenaleyh şarki Anadolu'da veya ufak bir parçasında diğer bir unsurun hakimiyetini sa'ik olacak hukuki, içtima'i, harsi hiçbir vaz'iyet mevcut değildir.

Arazi ve sa'ir emval-i gayr-i menkulenin yüzde doksan beşi Müslümanların elinde bulunduğu gibi vilâyât-ı sarkiyemizin istihsalâtını teşkil eden mevaşi, hububat, tütün vesa'ire dahi hemen umumen Müslümanların mahsul-ı mesâisidir. Mine'l-kadim sürü sahibi bir Ermeni göstermeğe kimse mukadder olamaz.

Vilâyât-ı Şarkıyye'deki ma'lum olan tarihi hukukumuzun tafsilini za'id sayar ve yalnız câbecâ inzar-ı hürmeti celbeden ve milli ve muhteşem bir medeniyete delâlet eyleyen âsâr-ı âtika ve mü'essesât-ı millyenin hey'et-i umumiyesiyle Müslümanlara aid bulunduğunu zikr ile iktifa ederiz. Şurasını da kayd edelim ki Bizans imparatorunu Malazgirt'te mağlub ve esir eden Sultan Alparslan'ın vilâyât-ı şarkıyye'yi uhdelerine tevdi' etmiş olduğu Türk ümerâsı, oraların mukadderât-ı siyasiyesini müdafa'a edenler meydanında Ermenilere tesadüf etmemişlerdir. Çünkü bunların içtima'i şirâzeleri çokdan inhilâl eylemiş bulunuyordu. Ermenilerin ta'azzuv ederek bir mevcudiyet sahibi olmaları Türk idaresinin mü'essir atfetidir.

Türkler kendilerine isnad edilen fitratta bulunmuş olsalar da kılıcımızın rakibi bulunmadığı zamanlarda bütün memâlik-i Osmaniye'de Türk'ten başka bir kimsenin kalmaması icab ederdi.

Adil ve hakkın icab ettirdiği esaslar üzerinde beşeriyete, yeni bir hayat va'ad eden milel-i fazılâ-i garbiyyenin, Vilâyât-ı Şarkıyye'de sabit ve şâmil olan içtima'i vaz'iyetlere hürmet etmek suretiyle en doğru ve insani yolu ihtiyar edecekleri pek tabi'idir. Başdan başa mâzilerine sahip müslümanlarla meskün bulunan bir ülke üzerindeki – içtimâi bir vaziyeti yıkarak oraları gayri tabi'i ve gayr-i huykuki yeni bir hüviyete sokmak keyfiyeti adalet ve insaniyet esaslarıyla nasıl te'lif-i kabul edebileceği şüphesiz şâyân-ı te'emmül görülecektir. Böyle bir vaz'iyetin tasviri bile zaten hak ve adaleti ve vicdan-ı beşeriyeti cerihedâr etmeğe kâfi gelecek bir mahiyette bulunduğu kana'atinin izharını bir vazife telâkki ederiz. Ermenilerin – bazı gazetelerin tasavvur ettikleri gibi – şarkta bir vazife-i medeniye ve asayiş perverâne ifâ edeceğine ihtimal vermeği bile mevzu'un ciddiyeti ile kat'iyen münasib olmayacak bir nazariye saymak zaruretini teşrihe lüzum görmüyoruz. Hususiyle gayr-i tabi'i, gayr-i insani, gayr-i hukuki olan böyle bir vaz'iyetin ihdasına tevessül olunacağını hatıra getirmeyi, garbın mesam olan kıyaset-i siyasiyesine adem-i i'timad gibi bir mahiyet-i garibiye de telâkki etmek mecburiyetini hiss ediyoruz.

İşte bu hukuk ve ictimâ'i esas ve vaziyetler dolayısıyla Vilâyât-ı Şarkıyyenin, devletimizde gayr-i münfekk bir uzv olarak kabul ve tasdik olunacağını ve bu vilâyetlerin yekdiğerine karşı gayet hakiki ve

şâmil olan iktisadi ve içtima'i rabitaları, vaz'iyetleri gayr-i kabil setr ve ihfa olduğundan bunlardan bir parçanın bile ayrılması, umum üzerinde derin te'sir ve intiba'lar bırakacağı şüphesizdir. Çünkü arazinin vaz'iyeti ve teşekkülü ve ahalinin suret-i tevzi'i ve aynı tahrik-i iktisadi üzerinde ve müşterek din, müşterek tarih sahibi bulunmaları ve ba'zı içtimâ'i âmillerin vücudu buralarını hem hayat ve mukadderât etmiştir.

Bu ve emsali esbâb dolayısıyla Vilâyât-ı Şarkıyye'nin yekdiğerinden gayr-ı münfekk bir küll olduğu ve bu esasın bütün o havali halkının zübde-i âmâlini teşkil ettiğini arz eder ve gerek halkın bu lâyete zelzel azm ve imanının ve gerek istinad ettiğimiz hukuki ve insani esasların ve içtima'i vaz'iyetin beşeriyet-i fazıla tarafından hürmete lâyük görüleceği kana'atini kemâliyle muhafaza eylediğimiz icab edenlerin enzâr-ı dikkatine vaz' buyurulmasını istirham eyleriz.⁴⁹⁵

İngilizler bütün bu tepkilere rağmen bölge üzerindeki planlarını uygulama niyetinde idiler. İngiltere Dışişleri Bakanı Curzon, 16 Mart 1920'de İstanbul'da bulunan Yüksek Komiser John de Robeck'e gönderdiği telgrafında Ermeni ve Kürtlerle ilgili planlarını şu şekilde açıklıyordu:

" *Bariş Konferansında Kürdistan hakkındaki amacımız ne İngiltere'nin, ne Fransa'nın ne de Avrupa'lı bir devletin otonomisi değildir, fakat Türkiye'den kesinlikle ayrı bir Kürdistan otonomisidir. Yapacağımız iş, Kürt çıkarları ile Ermeni ve Hıristiyan azınlıkların*

⁴⁹⁵ İleri, 4 Mart 1336, No: 349; Yeni Gün, 6 Mart 1336, No: 351.

çıkarlarını uyuşturmaktır. *Bariş Konferansı'nda bunlar ele alınarak görüşülecektir. Bu konudaki çalışmaların Kürt ileri gelenleriyle ve Kürt kulübüyle olmalıdır.*"⁴⁹⁶

Paris Bariş Konferansı toplantılarına başladıktan kısa bir süre sonra konuların çeşitli komisyonlarda ayrı ayrı görüşülmesini kararlaştırdı. San Remo Osmanlı Devletini ilgilendiren görüşmelerin yapıldığı bir konferansa ev sahipliği yaptı.

3- San Remo Konferansı ve Sevres Antlaşması'nda Ermeni Sorunu

Paris'te yapılan görüşmelerde kesin bir karar alamayan İ'tilâf Devletleri, 1920 yılının Şubat ayından Dışişleri Bakanları düzeyinde toplandılar. Yapılan görüşmelerde önemli konulardan biri, kurulacak Ermenistan'ın hangi bölgeleri içerisine alacağı idi. 16 Şubat 1920 tarihli toplantıda, Lord Curzon, Erzurum müstahkemini ve Trabzon'un da içerisinde bulunduğu bir Ermenistan'ın kurulabileceğini ve bunun Amerikan Mandası ile desteklenebileceğini, bununla beraber Erzurum şehrinin Ermenistan'a dahil edilmesinin İngiliz askerî yetkilileri tarafından kabul edilmediğini, durumun Ermenistan üzerinde tehlike doğurabileceğini, bu yüzden Erzurum şehrinin Ermenistan haricinde bırakılma ihtimali olduğunu söyledi⁴⁹⁷.

Fransız Temsilci M. Berthelot, Erzurum Vilâyeti'nin Ermenistan'a dahil edilebileceğini, fakat çok az sayıda Ermeninin

⁴⁹⁶ Documents On British Foreign Policy, First series, vol. XIII, s. 49-50.

⁴⁹⁷ Documents On British Foreign Policy, First Series, vol.VII., s.81.

bulduğu Erzurum şehrinin buraya dahil edilemeyeceğini belirtti⁴⁹⁸. İtalya Temsilcisi Signor Nitti, Ermenistan Hükümeti'nin kurulabileceğini kabul etti, fakat Erzurum'un Ermenilere verilemeyeceğini söyledi⁴⁹⁹. Bu görüşmede, Erzurum hakkında bir sonuca varılamamış, diğer müttefiklerin fikirlerinin alınması, uzmanların görüşlerine başvurulması kabul edilmiştir⁵⁰⁰.

27 Şubat tarihli toplantıda, Lord Curzon, Ermenistan sınırını çizmek için kurulan komisyonun raporunu ve tekliflerini okudu. Buna göre, Erzurum Ermenistan'a bırakılıyor, Erzincan ve Trabzon Ermenistan sınırı dışında kalıyordu⁵⁰¹. Bu istenerek alınmış bir karar olmayıp, coğrafi ve stratejik zorunluluktan kaynaklanıyordu.

İtilâf Devletleri 18-26 Nisan 1920 tarihleri arasında anlaşma şartlarını görüşerek bir karar vermek üzere, San Remo'da bir araya geldiler. Görüşmelerde yine Erzurum'un Ermenistan'a dahil edilip edilmeyeceği konusu vardı. İtilâf Devletleri Erzurum'u Osmanlı Devleti'ne bırakmak niyetinde değillerdi, fakat burasını elde tutmak için de yeterli askerî ve idarî güçleri yoktu. Bunun için Ermenileri kullanabileceklerini düşünüyorlardı. San Remo Konferansı, Sevres Antlaşması'nın temelini teşkil ettiği için, görüşmelerde Doğu Anadolu'nun nasıl ele alındığını tutanak özetlerinden olduğu gibi vermeyi uygun görüyoruz:

⁴⁹⁸ Documents On British Foreign Policy, s.83.

⁴⁹⁹ a.g.e., s.84.

⁵⁰⁰ a.g.e., s.86.

⁵⁰¹ a.g.e., s.280.

“20 Nisan günü yapılan toplantıda, İtalya Temsilcisi Signor Nitti, Erzurum'un Ermenistan'a dahil edilmesinin büyük problemler doğuracağını ve özellikle askerî yönden Mustafa Kemal Paşa'nın güçleriyle savaşmanın göze alınması gerektiğini ifade etti. Erzurum'da ve Anadolu'nun ortasında birer şirket kurulmasını büyük işletmecilere teklif etti⁵⁰². Signor Nitti, 22 Nisan'da yine Ermenistan konusuna değindi. Bölgede Türk çoğunluğu var, bu dikkate alınmayabilir, fakat Erzurum'da çok az Ermeninin olduğu kesindir. Nüfus, Türk ve Müslümanların karışımından meydana gelmiştir. Bu çoğunluk, savaşın veya Ermenilerin imhasının ya da istatistiklerin değiştirilmesinin bir sonucu değildir. Savaştan ve katliâmlardan önce de nüfus kesin olarak Müslümandı. Ermenilere karşı çoğunlukta Müslümanların bulunduğu yerlerde müttefik kuvvetlerin onları müdafaa edebileceği konusunda bir prensip yok. Barış anlaşması maddeleri arasına, “Erzurum'un Ermenistan'a ilâve edilmesi” hükmünü koyarsak, anlaşmanın imzalanması için Türkleri ikna etmekte güçlüklerle karşılaşacağımız kesindir. Erzurum'un Ermenistan'a katılması katliamlar için halkı tahrik edecektir. Bu durumda anlaşma ölü bir evrak olacaktır.”

“Fransız Temsilcisi M.Berthelot, Londra Konferansı'nda Ermeni Meselesi'nin özel bir önemle ele alındığını söyledi. Bu konuda, İngiliz Başbakanı'nın fikirlerinin temel teşkil ettiğini, bununla beraber Erzurum'da bir Ermeni çoğunluğunun bulunmadığını ve bir çoğunun katledilmiş olduğunu belirtti. Fakat bu şehrin Ermenistan'a verilmesi için güçlü sebeplerin olduğunu dile getirdi;

⁵⁰² Documents On British Foreign Policy, First Series, Vol.VIII., s.51.

Erzurum şehri eğer Türklerin elinden alınırsa Ermenistan denizden ayrılır , bu şehir güçlü bir istihkâmdır. Türklerin Erzurum'dan ayrılması Ermenilerin gerisinde kalmalarına sebep olur. Daha önemli bir faktör, ulaşımın tek hattı olan Kars-Erzurum yoludur. Erzurum'u Türklere vermek Ermenistan'ın daha iç kısımlarla ve denizle alâkasını keser. Ermenistan'ın denizle alâkası kesilirse bu devlet ne yapar? Lloyd George, Ermenistansız ve Erzurumsuz bir Ermeni Devleti'nin kurulmasının imkânsız olacağını söyledi. Bunun en zor ve karışık bir mesele olduğunu, fakat bunun Müttefikler için bir şeref olacağını ve Erzurumsuz bir Ermenistan'ın imkânsız olduğunu belirtti. Erzurum'un Ermenilere verilmesi halinde anlaşmanın Türklere imzalatılamayacağını da kabul etti. Fransız Temsilci M.Berthelot de, Erzurum'un Ermenistan'a katılmasının Müttefikler için bir şeref olduğunu ilave etti⁵⁰³.

“ Lord Curzon'a göre, Erzurum Ermenistan'a verilmeliydi, savaştan önce Erzurum Bölgesi'nde 360.000 Türk ve 160.000 civarında Ermeni vardı. Bununla beraber Ermeniler uzun yıllar katledildiler ve Türklerin burayı işgali, buranın Ermenistan'a verilmesini imkânsız kıldı.

“Signor Nitti, İzmir'in alınması halinde Erzurum'un alınamayacağını, bu yapıldığı takdirde anlaşmanın hiçbir zaman uygulanamayacağını, Ermenilerin her isteklerini kabul etmenin onların durumunu imkânsızlaştıracağını söyledi.

⁵⁰³ a.g.e., s.109.

“ Lloyd George, Amerika'nın Ermenistan'a maddî yönden yardım edebileceğini, Erzurum bölgesinin üç-dört bölüme ayrılabilceğini söyledi. Eğer Erzurum Ermenistan'a verilirse, Türkler buna katliâmlarla karşı koyabilirler dedi. Buna karşılık Müttefiklerin buraya askerî güç göndermesinin bir problem olduğunu ve bölgenin dağlık olmasından dolayı Mustafa Kemal'e kimsenin karşı koyamayacağını belirtti. Büyük Britanya'da Erzurum için bir milyon sterlin gönderebilecek bir kimsenin bulunmadığını söyleyerek iki teklif getirdi: Birincisi, Amerika'nın bölgede garantör olması, diğeri bir manda teşkili.

“ M. Berthelot şöyle konuştu: Bu iki teklif hakkında fikirlerim şunlar: Müttefik Güçler Erzurum'un yeni bir Ermenistan için gerekli olduğunu kabul ediyor. Eğer Amerika yardımı reddederse Müttefikler bu konuda geri adım atacaklar ve Lloyd George'un teklifleri Erzurum konusuna hiçbir çözüm getirmemiştir.

“ M. Millerand, Erzurum Meselesi'nin görüldüğü kadar kolay bir mesele olmadığını, Londra'daki konferansta Ermenistan'a Erzurum'un dahil edilmesinin gerektiğini belirttiğini, Erzurumsuz bir Ermenistan'ın tam bir çözüm olmadığını söyledi. Bununla beraber Amerika'nın bu kararı verebileceğini de ilâve etti.

“ Signor Nitti, Ermenistan'ın geleceğinin Trakya ve İzmir'in geleceği ile ilgili olduğunu ifade etti.

“ Bogos Nubar Paşa, Signor Nitti'nin, Lloyd George'un sorularını cevapladı: Ermenistan ve Ermeniler Erzurum'u korumaya

hazırdırlar, şu anda 15.000 askere sahibiz ve bu 40.000'e çıkarılabilir. Müttefiklerin yardım etmeleri de şarttır⁵⁰⁴.

“ Signor Nitti, şu anda Erzurum'da kaç Ermeni'nin bulunduğunu sordu. Bogos Nubar, Ermenilerin büyük bir kısmının öldürüldüğünü, katledildiğini ve sürüldüğünü söyledi ve Erzurum'un Ermenistan'a verilmesi halinde Kilikya'ya sürülmüş bütün Ermenilerin geri döneceğini söyledi. Erzurum'da kendi kendilerine yeteceklerinden ve Müttefiklerden yardım istemeyeceklerinden emindi.

“Lloyd George, Erzurum Bölgesi'nde geçen 50 veya 100 yıl içerisinde çoğunlukta olup olmadıklarını sordu. Bogos Nubar, çoğunlukta olduklarını söyledi.

“ Signor Nitti, Ermenistan Başdelegesi M.Aharonian'a Erzurum'un öneminden bahsederek, Müttefiklerin yardımı olmadan burada güvenliği sağlayıp sağlayamayacaklarını, Erzurum'dan Türkleri çıkarıp çıkaramayacaklarını ve Ermenistan'ın geleceği hakkındaki fikirlerini sordu. M.Aharonian, Mustafa Kemal kuvvetlerinin düzensiz olduğunu ve 1.000 veya 2.000 süvarisi bulunduğunu, Erzurum Bölgesi'nde Ermenilerin dostluğu ve huzuru sağlayacağını, Ermenilerin 20.000-25.000 kişilik ordusu bulunduğunu, teçhizatlarının bol olduğunu, Müttefik yardımı olmadan bunu başarabileceklerini, fakat Müttefik yardımıyla kendilerinin

⁵⁰⁴ Paris ve Londra'da Osmanlı Devleti aleyhine teşebbüslerde bulunan Ermeni Vahdet-i Milliye Reisi Bogos Nubar'ın isim günü yıldönümü münasebetiyle İstanbul'da bir merasim düzenlenmiş, bu merasime Rumlar da katılmıştı. Olay çıkmaması için de gerekli tedbirler alınmıştı (BOA. DH. KMS. 49-2/64).

prestijlerinin yükseleceğini, böylece kısa bir sürede bölgeyi işgal edebileceklerini, Erzurum'u elinde bulunduran gücün bütün bölgeye hakim olacağını, Erzurum olmaksızın Ermeni Hükûmeti'nin güven içerisinde olamayacağını söyledi. Erzurum Vilâyeti'nde 240.000 Türk ve 230.000 Ermeni nüfusunun bulunduğunu, Türk istatistiklerinin yanlış olduğunu, kendi istatistiklerinin Avrupa standartlarına uygun olduğunu iddia etti⁵⁰⁵.

Aynı gün yani 22 Nisan 1920'de Lloyd George, gazetelere verdiği demeçte, Erzurum'da çok az Ermeni olduğunu ve Mustafa Kemal'i buradan kovmak için pek büyük bir orduya ihtiyaç bulunduğunu açıklıyordu⁵⁰⁶.

24 Nisan günü konferansın gündeminde yine Erzurum vardı. Bugün, Lloyd George Erzurum Meselesi'nde çok sıkıntılı olduğunu, bu konuda ne yapacağını bilmediğini söyledi. Büyük Ermenistan'a razı olmanın mesuliyetini tek başına kabul edemeyeceğinden Paris'te bulunan Mr.Balfour'a başvurmuş, onun da aynı durumda olduğunu görmüştü. Ayrıca Büyük Ermenistan fikrinin Hindistan'daki ve bütün dünya üzerindeki Müslümanlar üzerinde kötü etki yapacağına inanıyordu. Fransız Millerand Erzurum'un Ermenistan'a verilmesini şiddetle savunuyordu⁵⁰⁷.

Curzon, Millerand ve Berthelot, Erzurum'un coğrafi konumunun sadece askerî nedenlerle değil, Erivan'dan gelen

⁵⁰⁵ Documents On British Foreign Policy, First Series, Vol.VIII, s.118-120.

⁵⁰⁶ Jaeschke, Kronoloji, s.99.

⁵⁰⁷ Documents On British Foreign Policy, First Series, Vol.VIII, s.145.

demiryolu hattının son durağı ve Ermenistan'ın ulaşım sisteminin merkezi olması nedeniyle bu bölgenin Ermenistan'a verilmesini istiyorlardı. Ayrıca Ermenilere Erzurum vaad edilmişken, Müttefiklerin sözlerinden dönmeleri onurlu bir davranış olmayacaktı. Lloyd George'a göre, Erzurum'un Ermenistan'a verilmesi halinde burası Türklerden kuvvet kullanılarak alınmak zorunda kalınacaktı ve Müttefik güçler asker göndermeyeceklerine karar vermişlerdi. Ermeni Cumhuriyeti'nin yardım almaksızın Erzurum'a girmesi imkansızdı⁵⁰⁸.

Lloyd George, Amerika Birleşik Devletlerine şu tekliflerde bulunmayı öne sürdü: 1- Ermenistan mandasını kabul etmesi, 2- Eğer Amerika mandayı kabul etmezse, Erzurum'un tarafsız mı ya da Ermenistan'a ait bir yer mi olmasına karar vermesi⁵⁰⁹.

San Remo Konferansı'nda Erzurum'un Ermenistan'a verilmesi prensip olarak kabul edilmiş, fakat sınırların çizilmesi ABD. Başkanı Wilson'a bırakılmış, ABD'ne Ermenistan'da bir manda teklif edilmesi kararlaştırılmıştı. Wilson 24 Mayıs 1920'de Amerika mandası sorununu Amerika Senatosu'na getirdi, fakat konu 1 Haziran 1920'de senato tarafından reddedildi⁵¹⁰.

Anadolu basını, San Remo Görüşmelerine geniş yer veriyor, Vakit Gazetesi, Ermeni Patriki Zaven Efendi'nin görüşmeler

⁵⁰⁸ Paul C. Helmreich, Sevr Entrikaları, (Çev.Şerif Erol), İstanbul, 1996.

⁵⁰⁹ Documents On British Foreign Policy, First Series, Vol.VIII, s.157-158.

⁵¹⁰ Howard, The Partitation of Turkey., s.242-243.Senatonun kararında Harbord'un ve diğer Amerika heyetlerinin bölge hakkında vermiş olduğu raporların etkisi de olmuştur.

hakkındaki fikirlerin yayınlıyordu. Bu habere göre, Zaven Efendi şu beyanatta bulunmuştu: “ *Büyük Ermenistan teşekkülü hakkındaki davamızın bazı zayıf noktaları vardır. Bu sebepten davamız birden bire fasl (hall) olunamayacaktır. Erzurum Meselesi bizim için ehemmiyet-i hayatiyeye haizdir. Erzurum bizim kal'amızdır, Ermenilerin en eski yerlerinden biridir* ”⁵¹¹.

Zaven Efendi'nin fikirlerine cevap veren Mustafa Kemal Paşa, Erzincan ve Erzurum havalisinde Türklerin çoğunlukta olduğunu ve bu bölgeden hiçbir Ermeni ailesinin zorla göç ettirilmediğini belirtmişti⁵¹². Ermenistan hududu konusu üzerinde de duran Mustafa Kemal Paşa, hududun 30 Ekim 1918'deki hat olması gerektiğini, bu sınır içerisindeki bir karış toprağın Ermenistan Hükûmeti'ne ilhakına milletin kesinlikle razı olmayacağını açıklamıştı⁵¹³.

⁵¹¹ Vakit, 9 Haziran 1336/1920, No:913. Zaven Efendi'nin bu fikirlerine Albayrak Gazetesi de yer vermişti. (Albayrak, 21 Mayıs 1336/1920, sayı:94). İkdâm Gazetesi, Ermenilerin Erzurum hakkındaki isteklerine şu şekilde cevap veriyordu:

“*Ermeni matbu'atı, Erzurum Vilâyeti'nin ve bahusus Erzurum şehrinin müstakbel Ermenistan için pek mühim ve pek kıymetli olduğunu ve hatta Erzurum'dan mahrum olmayacağını dermeyeran etmektedirler. Fakat Ermeni matbu'atı bu lüzum ve ihtiyacı isbat için milliyet düsturlarına istinad edemeyip, diğer bir delile istinad etmek istemektedirler. O da, Erzurum ve havalisinin haiz olduğu vaziyet-i arziye ve sevkülceyşidir. Bu vaziyeti dolayısıyla Erzurum şehri ve havalisi, müstakil Ermenistanı daima tehdit altında bulunduracağı için o şehrin ve havalisinin Ermenistan'a ilhakı Ermeniler tarafından talep olunmaktadır.... Bu cihetle Ermenilerin Erzurum ve havalisini Ermenistan'a ilhak için esbab ve delâil-i askeriyeye istinad etmek, onların bu davada haksız olduklarına ve milliyet düsturlarına istinad edemeyeceklerine bir delil-i kavî olarak ibraz ve irâ'e olunacak mahiyette çürük ve esassız bir müdde'adır.*” (İkdâm, 9 Haziran 1336/1920, No:8377).

⁵¹² İleri, 22 Teşrinievvel 1335/22 Ekim 1920; ATTB.IV., s.117-118.

⁵¹³ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Tamim ve Telgrafları, V, (Yay.Haz.:Sadi Borak, Utkan Kocatürk), Ankara, 1972, s.78.

İ'tilâf Devletlerinin Ermenistan'a yardım gönderme konusundaki zorluklar bilinirken ve İngilizlerin Erzurum'a kuvvet göndermelerinin imkânsızlığı ortada iken Sevres Antlaşması'nda Erzurum, Ermenistan'a terk ediliyordu. Bu sebeple Sevres Antlaşması'nın imzalandığı günü, Ermeniler "Büyük Millî Gün" ilân etmişler⁵¹⁴, Türk sınırlarında gösteriler düzenleyerek Türk askerlerini tahrik etmişlerdi⁵¹⁵. Sevres'e göre, Ermenistan sınırları Başkan Wilson tarafından tesbit edilecek, Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis'i içine alan serbest ve bağımsız bir devlet olacaktı. Anlaşmanın 88. Maddesine göre, Türkiye Ermenistan'ın bağımsızlığını tanımaya zorlanacak, Erzurum ve Trabzon'un Ermenistan'a terki için her şey yapılacaktı⁵¹⁶.

Sevres Antlaşması'ndaki şartlar, İngilizlerin güttükleri Doğu Politikası'nın erişebileceği en yüksek nokta idi. Sevres'deki İngiliz tutumu ve alınan kararlar, kötü sonuçlar getirdi. Anadolu'da gittikçe büyüyen milli hareket, kararları kabul etmediği gibi İngilizleri tehdit etmeye de başladı.

Amerikan Senatosu'nun Ermenistan mandasını reddetmesinden sonra Ermenistan sınırının düzenlenmesi işi Milletler Cemiyeti'ne bırakılmak istenmiş, fakat Milletler Cemiyeti de, bir devlet olmadığını ve böyle bir görevi yürütmek için emrinde gerekli silahlı kuvvetin bulunmadığını beyan ederek Ermenistan'ın organize

⁵¹⁴ Nassibian, Britain and the Armenian Question., s.184.

⁵¹⁵ ATASE, K.815, D.12/7, F.59-3.

⁵¹⁶ Türk Muahede-i Sulhiyesi ve Mahiyet-i Hakikiyesi, Trabzon, 1337, s.8-9; Documents On British Foreign Policy, First Series, Vol.VIII, s.842.

ve himayesini reddetmişti⁵¹⁷. Devletler kendi aralarında Doğu Anadolu'nun kaderini belirlemekle meşgulken, Ermeniler de doğu sınırlarımızda karışıklıklar çıkarmaya çalışarak, Sarıkamış ve Kars'taki Müslümanları katlediyorlardı⁵¹⁸. Böylece Ermeniler, hem mütarekenin 7. ve 24. maddelerini İ'tilâf Devletlerine uygulatacak hem de nüfus olarak çoğunluğu sağlayabileceklerdi⁵¹⁹. Sınır ötesindeki Türklerin daha fazla ezilmesine göz yummak istemeyen ve uluslararası görüşmelerle bir sonuç elde edilemeyeceğini gören Mustafa Kemal Paşa, Şark Harekâtı için K. Karebekir Paşa'ya izin vermiş, hareket sonunda "Büyük Ermenistan Hayali" ne kesinlikle son verilmiştir. Gümrü, Kars ve Moskova Anlaşmalarıyla Doğu Anadolu bölgesi kesin olarak Türkiye sınırları içerisinde yer almıştı.

Sevres Antlaşması'nı İstanbul Hükûmeti'ne kabul ettirmiş olan İngilizler, Ankara Hükûmeti ile bir anlaşma yapmadan netice elde edemeyeceklerini anladıklarından, Londra'da bir görüşme yapılmasını Ankara'ya teklif ettiler. 21 Şubat 1921'de başlayan görüşmelerde, Ankara Hükûmeti'ni Bekir Sami Bey temsil etti. Ermeni delegeleri M. Aharonian ve Bogos Nubar Paşa da bu görüşmelerde hazır bulundular. Onlar almış oldukları mağlubiyete rağmen, hâlâ Sevres

⁵¹⁷ Şahin, a.g.e., s.224-225.

⁵¹⁸ Ermenilerin sınır boyunda yaptıkları katliamlarla ilgili olarak bkz. ATASE, K.82, D.304/211, F.35; K.189, D.104/8, F.18; K.181, D.82/13, F.14, F.19. K.323, D.4/60, F.44; BOA. DH.KMS. 53-1/24, lef.2; 53-2/5; 53-2/104; 53-4/17; DH.ŞFR.98/228; B.E.O. Sadaret Evrakı A.AMD. MV. 107/32.

⁵¹⁹ Ermenilerin bölgede nüfus çoğunluğunu sağlamak için çalışmaları hk.bkz. ATASE, K.183,D.87/18,F.31;K.322,D.1/33,F.100; K.186,D.95/22,F.165 VE 255; K.185,D.91/21,F.103;B.O.A DH.ŞFR..98/197;107/46,104/146,147; Vakıf,15 Temmuz1335/1919,No:615.

Antlaşması'ndaki maddelerden vazgeçmeyeceklerini iddia ediyorlardı. Bekir Sami Bey, Ermenilerin çoğunlukta buldukları bölgede bağımsız bir Ermenistan'ın kabul edilebileceğini, Türkiye ve Ermenistan'ın komşu olacağını, İtilâf Devletleriyle aralarında bu konuda bir problem çıkmayacağını zannettiğini belirtti⁵²⁰. Ermenistan konusu bu görüşmelerde başka bir şekilde ele alınmadı. Kararın kesin zaferden sonra alınacağı ortaya çıkmıştı.

4- Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorunu

3 Aralık 1920 tarihli Gümrü Antlaşması ile, Ermenistan Hükümeti, TBMM.'nin varlığını kabul etmiş, Misak-ı Milli'yi tanıyarak Türk toprakları üzerindeki taleplerinden vazgeçmişti. Kars Antlaşması ve Ankara İtilafnamesi ile de Sovyet Rusya ve Fransa Misak-ı Milli'yi tanımışlardı. Bununla beraber, İngiltere ve Fransa Lozan Konferansı'na uluslar arası girişimlerinde Ermeni Yurdu ile ilgili olarak çeşitli teşebbüslerde bulunmaktan geri durmamışlardı.

Batı Cephesi'nde mücadele devam ederken İtilaf devletler iki defa barış teklifinde bulunmuşlardı. Her iki teklifte de Ermenilerle ilgili olarak hükümlere yer veriliyor, Sevres Anlaşması biraz hafifletilerek, Doğu Anadolu'da kurulacak Ermeni Yurdundan bahsediliyor ve iş Milletler Cemiyetine havale ediliyordu. Fakat bu barış teklifler neticesiz kalmıştı⁵²¹. Avrupalı devletlerin bu tutumunun Batı Cephesinde kazanılacak kesin bir zaferle değiştirilebileceği

⁵²⁰ ATASE, K.120, D.431/1, F.8; Documents On British Foreign Policy, First Series, Vol.XV, London 1967, s.215-216.

⁵²¹ Gürün, Ermeni Dosyası, s.298.

anlaşılmıştı. 26 Ağustos 1922'de başlayan Büyük Taarruz sonucu, Batı Cephesinde kesin zafer kazanılmış ve Mudanya Mütarekesi ile barış görüşmelerinin başlayacağı belirtilmişti.

20 Kasım 1922'de başlayan Lozan Konferansı'nda TBMM Hükümeti'ni İsmet Paşa, Rıza Nur ve Hasan (Saka) beyler temsil etmişlerdi. TBMM Hükümeti tarafından Lozan'a giden heyete 14 maddelik bir yönerge verilmişti. Yönergenin birinci maddesi, doğu sınırı ile ilgili idi ve Ermeni Yurdu söz konusu edildiği takdirde görüşmeler kesilecekti. Yönergede taviz verilmemesi istenen ikinci konu kapitülasyonların kaldırılması idi⁵²². Lozan Konferansı'na katılan Türk Heyeti, Mudanya Mütarekesi sonuçlarına göre galip sıfatı ile gelirken, İngiltere ve Fransa Mondros Mütarekesi sonrası şartlarını düşünerek galip sıfatı ile hareket edecekti. Bu durum görüşmelerin çok zor şartlar altında yapılacağını gösteriyordu.

Türkiye ile bir barış anlaşması yapılmak üzere Lozan'da konferans toplanacağı belli olunca, Ermeni ileri gelenleri bu konferansa kabul edilmek veya görüşlerini duyurmak üzere büyük bir kampanyaya giriştiler. Ermeni Cumhuriyeti heyetinden Aharonyan ve Hadisyan, Ermeni Milli Heyetinden de Noradunkiyan ve Paşalıyan Londra'ya gönderildi. Ermeniler konferansa sundukları muhtıradaki, " ...Bu savaş Ermenilerden ölçülemeyecek sayıda kurbanlar almıştır. Türkiye Ermenistanı'nın 2.250.000 Ermenisininin 1.250.000'i yok edilmiştir. 700.000'i Kafkasya'ya, İran'a, Suriye'ye, Yunanistan'a,

⁵²² Türk İstiklal Harbi, c. II, 6. Kısım, 4. Kitap, Genelkurmay Bşk. Yay., Ankara, 1995, s.195-196; Temuçin F. Ertan, "Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorunu", KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, c. II, Sayı:2 (Güz 2000), s.213.

Balkanlara ve diğer yerlere göç etmişlerdir. Halen Türkiye Ermenistan'ında köylerde ancak 130.000, İstanbul'da 150.000 Ermeni vardır. Bunlar daima göç etmeye hazırlıklıdır....Milli ocağın kurulması için üç şekilde karar vardır:

1- Saygıdeğer ABD Cumhurbaşkanı'nın hakemlik ederek verdiği karar, yani Ermenilik için bir arazi parçasının ayrılması,

2- Erivan Cumhuriyeti hududunun, Doğu illerinin bazı kesimlerinin ve denizde de çıkış limanı verilmesi suretiyle genişletilmesi,

3- Bu ocağa Sevres anlaşmasına uyularak, Suriye'ye verilmiş ve daha sonraki Ankara Andlaşmasıyla da Türkiye'ye terk edilen Kilikya'nın bir kısmının da katılması⁵²³."

İngilizler Ermenilerin bu isteklerini desteklediler. Konferansın 12 Aralık 1922 tarihli, azınlıklar konulu toplantısında konuşan Başkan Lord Curzon, "Ermeni Ulusal Yurdu" konusunu gündeme getirerek, bunların çok acı çektiklerini ve kendilerine gelecekleri konusunda verilen özel vaatler yüzünden de Türkiye'de bir yurt verilmesi gerektiğinden bahsetti ve Türkiye başdelegesi İsmet Paşanın fikrini sordu⁵²⁴. İsmet Paşa, tarihi bilgileri ihtiva eden uzun bir konuşma yaptı. Konuşmasında, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan diğer azınlık cemaatleri gibi barış, huzur ve refah içerisinde yaşadıklarını, bu ilişkilerin Ortadoğu'da emperyalist emelleri olan devletlerin müdahaleleri sonucu

⁵²³ Uras, Tarihte Ermeniler, s.714, 717-718.

⁵²⁴ Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, Çeviren: Seha L. Meray, Takım I, Kitap I, Cilt I, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s.184-186.

bozulduğunu, Ermenilerin yabancı tahrikleriyle Osmanlı devletine isyan ettiklerini, Müslüman ahaliye karşı mezalim uyguladıklarını, bu durum karşısında İstanbul'un kendisini korumak için harekete geçtiğini, Türkiye'de kalmak isteyen Ermenilerin Türk vatandaşlarıyla kardeşçe yaşayabileceklerini, Türkiye'nin hiçbir yerinde Ermeni çoğunluğun bulunmadığını belirterek Ermeni Yurdu taleplerini reddetmiştir⁵²⁵.

Bundan sonra Ermenistan Sorunu 30 Aralık 1922 tarihinde ABD.'nin Azınlıklar Alt Komisyonuna sunduğu "Ulusal Yurt Muhtırası" ile gelecektir. Amerikalı temsilciler bu muhtıralarında Ermeni yurdunun sınırlarının belirlenmesini ve bu bölgeye gelecek Ermenilere yardım edilmesini komisyona teklif edecek⁵²⁶, görüşmeler sırasında İtalyan Temsilci Montagna'nın da aynı fikirleri savunması üzerine söz alan Rıza Nur Bey, Müttefik Devletlerin biraz önce okunmuş olan bildirimde bulunmaya hakları olduğunu, çünkü kendilerini Ermeni ve Asuri haklarına karşı moral yükümler altına koymuş bulduklarını, bu halkları Türkiye'ye karşı saldırtmak için politika aracı olarak kullandıklarını, onların karşılaştıkları felaketlere neden olduklarını, bu tür bildirimler dinlemektense görüşmelerden çekilmenin daha olacağını söyledi ve oturumu terk etti⁵²⁷.

Rıza Nur'un bu tavrı İngiliz basını tarafından eleştirilerek "Türklerin huysuzluk gösterisi" olarak değerlendirilmiş, İngiliz temsilci Rumbold, Türkiye sınırlarından az bir arazinin Ermenilere

⁵²⁵ A.g.e., s. 188-200.

⁵²⁶ A.g.e.c. II, s.243.

⁵²⁷ a.g.e., s.280.

birakılmasının çok zor olmayacağını belirtmiştir⁵²⁸. Ermeni sorunu Lozan Konferansı'nda son olarak 9 Ocak 1923 günü yapılan Azınlıklar Alt Komisyon raporu ile ilgili toplantıda ele alındı. Burada Müttefik devletler gayri müslimlerin korunmasıyla ilgili isteklerinde vazgeçmişler, Türklerin geniş kapsamlı bir affa ve azınlıkların askerlikten muaf sayılmalarına karşı olmalarına itiraz etmemişlerdi⁵²⁹. Komisyon raporunun İsmet Paşa ve Lord Curzon tarafından kabul edilmesinden sonra, Lozan'daki resmi görüşmelerde Ermeni konusu gündeme gelmemiş ve anlaşmaya da bu konu ile ilgili bir hüküm girmemiştir. Lozan Anlaşması 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalandı. Anlaşmanın Ermenileri ilgilendiren hükümleri şunlardı:

“Uyrukluk Madde 30- İşbu andlaşma hükümleri uyarınca Türkiye'den ayrılan topraklarda yerleşmiş Türk uyrukları kendiliğinden ve yerel yasaların koşulları içinde bu toprakların geçtiği devletin uyruğu olacaklardır.

Madde 31- 18 yaşını geçmiş olup da 30. Madde hükümleri uyarınca Türk uyruklüğünü yitiren ve kendiliğinden yeni bir uyrukluk kazanan kişiler, işbu andlaşma yürürlüğe konulduğu günden başlayarak, iki yıllık süre içinde Türk uyruklüğünü seçmek hakkına sahip olacaklardır.

Azınlıkların Korunması Madde 39- Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk yurttaşları Müslümanlarla özdeş medeni ve

⁵²⁸ Ertan, “Lozan Konferansında Ermeni Sorunu”, s. 216.

⁵²⁹ Lozan Tutanakları. C.II, s.304-307

siyasal haklardan yararlanacaklardır. Türkiye'nin tüm halkı, din ayırt edilmeksizin, yasa önünde eşit olacaktır.”⁵³⁰.

Lozan Andlaşması ile Ermeniler konferansa sundukları taleplerinin hiç birisini kabul ettiremediler. Türkiye açısından Ermeni Sorunu uluslar arası alanda da kapatılmış oluyordu. Fakat Ermeniler için bu geçerli değildi. Lozan'da bulunan Ermeni Cumhuriyeti Heyeti Reisi Aharonyan 9 Ağustos 1923 tarihinde Milletler Cemiyeti'ne ve Müttefik Devletler temsilcilerine birer protesto sundu. Bu protestolarda, Ermenilerin Müttefikler yanında fedakarca savaşmasının karşılığı olan Sevres'in Lozan'da bir tarafa bırakılmış olmasından duyulan üzüntü ve Müttefiklerin Ermenileri yüzüstü bıraktıkları üzerinde duruluyor, Lozan hükümlerine sonuna kadar karşı çıkılacağı belirtiliyordu⁵³¹.

Ermeniler Lozan Andlaşmasından sonra kendilerine yeni bazı hedefler belirleyerek bunları uygulamaya koydular. Belirlenen bu hedefleri şu başlıklar altında verebiliriz:

- 1- Ermenistan Cumhuriyeti'ni ekonomik ve kültürel yönden geliştirmek için çalışmak,
- 2- Avrupa Devletleri, Milletler Cemiyeti ve siyasi cemiyetler içerisinde Ermeni iddialarını devam ettirmek ve bunların gerçekleşmesi için çalışmak,
- 3- Bütün dünyaya dağılmış olan Ermeniler arasında milli ruhu, dili ve kültürü, siyasi ideali yaşatmak ve korumak,

⁵³⁰ Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I, s.93-95.

⁵³¹ Uras, Tarihte Ermeniler, s.741-745.

4- Ermeni halkı ve göçmenleri için gerekli bütün yardım yollarını kullanarak onlara bakmak, yetimlerini yetiştirmek ve okutmak⁵³².

SONUÇ

1878 yılında Berlin'de yapılan görüşmelerle uluslar arası alanda Osmanlı Devleti'nin bir parçasında devlet kurma düşüncelerini ortaya koyan Ermeniler, bu mücadelelerine Gümrü Antlaşması hükümleri ile resmen son vermekle beraber, düşünce ve fiil olarak bu iddialarının devam ettiğini ve devam edeceğini ortaya koydular. Bu iki olay arasında geçen dönemde Kafkasya'nın ve Anadolu'nun Türk halkı çok büyük zorluklarla karşılaşmış, Ermenilere kıyasla daha büyük kayıplar vermiştir. Türk coğrafyası üzerinde çıkarları olan Avrupalı devletlerin tahriki ile harekete geçen Ermeniler hem kendilerini ve daha çok da Türkleri büyük kayıplara uğratmışlardır. Bütün bu yapılanlara rağmen bu gün olayları tersinden dünya kamuoyuna yansıtmakta da uzman hale gelmişlerdir.

Hemen hemen her konuda göze çarpan, Türkler hakkında Ermenilerin ve destekçileri büyük devletlerin siyasi çıkarlar uğruna kendilerini ve kamuoylarını aldatmış olduklarıdır. Savaş dönemi yaklaşımlarının bugün de devam etmesi, savaş sırasında elde edilemeyenler hakkında hâlâ aynı emellerin beslendiğini göstermesi açısından önemlidir. Ermeniler Türklerle barışmak ve normal ilişkileri sürdürmek yerine, gerginliği ve Türklere karşı düşmanlığı tercih etmektedirler. Bugünkü Ermeni ileri gelenleri, maalesef Ermeni varlığının sadece katledilme, sürülme ve intikam duygularıyla ayakta tutulabileceğine inanmaktadırlar. Bu tutum sorunun daha başlamadan bitmesine ve çözümsüzlüğüne sebep olmaktadır. Bu çalışmamızda Türk yöneticilerinin hiçbir şekilde mesul olmadığı olayları ve

⁵³² A.g.e., s.747.

gerçekleri belgelerle incelemeye çalıştık. Ermeniler, Lord Curzon'un 1919'da dediği gibi " *beş yaşındaki masum çocuklar değillerdi*". Anadolu'nun Türk halkı da savaş sırasında en az onlar kadar, hatta daha fazla acı çekmiş ve kayıplar vermişti. Fakat Türkler intikam iddiasıyla ne bir Ermeni liderine ne de Ermeni idarecisine hatta bir Ermeniye karşı suikast ve katli olayına girişmemiş, olanları savaş meydanlarında bırakmıştır. Bununla beraber Türkiye Cumhuriyeti Devleti kendi güvenliğini sağlamak açısından da gerekli tedbirleri alacaktır. Bu tedbirler yine Ermeniler üzerinde çıkarları olan devletler tarafından hoş karşılanmayacak ve karşı konulacaktır. Bu sonuçsuz tutumlar artık bir tarafa bırakılmalı, Ermeniler Türkiye üzerindeki iddialarından vazgeçmelidir. Bugünkü takip ettikleri siyaset gençlerde silinmez etkiler meydana getirmektedir. Her yeni kuşakta Türk düşmanlığı daha da ileri gitmekte, sorunun gelecekte çözümlenmesine dair umutlar yok edilmektedir.

Ermeniler, farklı ülkelerde asimile olmadan yaşayabilmelerinin tek şartı olarak gördükleri soykırım ruhunu devam ettirebilmek için çalıştılar. Bu sebeple bu günkü soykırım iddialarına ve Türkiye üzerindeki emellerine bu açıdan bakmak gerekir. Ermeni düşünürlerine göre bu şekilde hareket her halükârda kendileri için faydalı sonuçlar doğuracaktır. Talep ettikleri şeyler gerçekleşmemiş olsa bile anavatanı bir millet için yaşama ve millet olarak devam edebilme ruhu ancak bu şekilde sağlanabilmektedir. Ermeniler, Doğu Anadolu'nun bir parçasını elde etmeden bu çalışmalarından vazgeçmeyeceklerdir. Bu yaklaşım tabii ki Türkiye Cumhuriyeti'nin

bu konudaki çalışmalarını durdurması anlamına gelemez. Ermeni lobilerinin Avrupalı destekçileri ile birlikte gerçekleştirdikleri çalışmalar, Türkleri dünya kamuoyunda zor duruma düşürmektedir. Bilimsel çalışmalarla Avrupa kamuoyunun gerçekleri görmesi temin edilmek zorundadır. Bu konuda Ermenilerden çok geri olmadığımız da bir gerçektir.

KAYNAKLAR

A- ARŞİV VESİKALARI

- 1) Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı (ATASE) Arşivi Belgeleri
- 2) Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B.O.A.) Belgeleri
 - a) Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR.)
 - b) Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH.KMS.)
 - c) Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH.İ.UM.)
 - d) Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.)
 - e) Bâbiâli Evrak Odası Sadaret Evrakı Evrak Kalemi (B.E.O. A.VRK.)
 - f) Bâbiâli Evrak Odası Sadaret Evrakı Meclis-i Vükelâ (B.E.O. A.AMD. MV.)
 - g) Bâbiâli Evrak Odası Müteferrik (A.M.)
 - j) Bâbiâli Evrak Odası Yıldız Esas Evrakı (BEO. YEE.)
 - k) Bâbiâli Evrak Odası Yıldız İrade-i Hususi (Y.A.Hus.)
 - l) Bâbiâli Evrak Odası Yıldız Mütenevvia Evrakı (Y.Mtv.)
 - m) Hariciye Mütareke Evrakı (HR.MÜ.)
 - o) Bâbiâli Evrak Odası Nezaret Gelen-Giden Defterleri
 - ö) Dahiliye Nezareti Mütenevvia Evrakı (DH.MTV.)
 - p) Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Şubesi Evrakı (DH.EUM.EMN.)
 - r) Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.ID.)
 - s) Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği (DH. HMS)

ş) Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Asayiş (DH. EUM. AYŞ.)

t) DH. Umur-ı Mahalliyeye ve Vilâyet Müdürlüğü (UMVM.)

3) Cumhurbaşkanlığı Arşivi (C.A.)

4) Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (Cumh. A.)

<http://www.bybs.gov.tr> internet adresindeki kataloglar

5) *Washington National Archives Microfilm Collections, Paris Peace Conference*, (American Military Mission to Armenia) Rool/Vol.: 184.021/7, 184.021/48, 184.021/85, 184.021/96, 184.021/175, 184.021/214, 184.021/365, 230/204

B- SÜRELİ YAYINLAR, CERİDELER, SALNAMELER, ANSİKLOPEDİLER

Gazeteler: Albayrak, Atı, Hadisat, Hakimiyet-i Milliye. İkdam, İleri, Sabah, Tanin, Tasvir-i Efkâr, Vakit, Yeni Gün,

Dergiler: Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Belleten, Harp Tarihi Vesikaları Dergisi

Cerideler: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, c.I, Devre:3, Devre:4, c.I, Ankara, 1992; Meclisi Ayan Zabıt Ceridesi, c.I, Devre:3, İçtima Senesi: 5 (19 Teşrinievvel 1334), Ankara, 1990; TBMM. Zabıt Ceridesi, c. V, 9/11/336, Ankara, 1953.

Ansiklopediler:

Collins Paperback Encyclopedia, Glasgow, U.K. 1998.

The Cambridge Encyclopedia, Cambridge, Third Edition 1997.

The Hutchinson Encyclopedia, Oxford, U.K., 1999.

The Oxford Dictionary of the World, Oxford Universty Press, 1995.
Philip's Essential Encyclopedia, London, 1998.

C-KİTAPLAR ve MAKALELER

1- KİTAPLAR

Akbıyık, Yaşar, Milli Mücadelede Güney Cephesi- Maraş, Ankara,1999.

Akgün, Seçil, General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu, İstanbul, 1981.

Akşin, Sina. İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele, 2 cilt, İstanbul, 1992.

Akyüz, Yahya. Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1920), Ankara, 1988.

Allen, W.E.D.; Muratoff, Paul. Caucasion Battlefields (1828-1921), Cambridge, 1953

Altınay, Ahmet Refik. Kafkas Yollarında, (Yay.Haz. Yunus Zeyrek), Ankara, 1981.

Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Ankara, 1988.

Arpee, Leon The Armenian Awakening, A History of the Armenian Church (1820-1860), Chicago, 1909.

Artinian, Vartan. The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire (1839-1863), İstanbul,1971, s.3-4.

Armenia and Kurdistan, H.M.S. Foreign office Historical Section, London, 1920.

Armaoğlu, Fahir. 20.Yüzyıl Siyasi Tarihi, Ankara, 1988.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkasya'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I-IV (1906-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd., Ankara, 1995

Atatürk, Mustafa Kemal. Nutuk, 3 cilt, MEB.Yay. Ankara, 1987.

Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1981.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, Ankara, 1961.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, III, (Derleyen: Nimet Arsan) Ankara, 1981.

Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, IV. Ankara, 1991.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Tamim ve Telgrafları, V, (Yay.Haz: Sadi Borak, Utkan Kocatürk), Ankara, 1972.

Atnur, İ. Ethem Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1922), Ankara, 2001

Bayar, Celal. Ben de Yazdım, c.V, İst. 1967

Twerdo Khlebof, Notes of Superior Russian Officer on the Atrocihes At Erzurum, 1919, (B.O.A. B.E.O. Sadaret Evrakı, A.VRK. 840/10).

Baykal, Bekir Sıtkı. Hey'et-i Temsiliye Kararları, Ankara, 1989.

Bayrak, Mehmet. Açık- Gizli, Resmi-Gayri Resmi Kürdoloji Belgeleri, Ankara, 1994.

Baytok, Taner. İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı, Ankara, 1970.

Bayur, Yusuf Hikmet. Türk İnkılâbı Tarihi, c.III, Kısım 4, Ankara, 1983.

Belgelerle Ermeni Sorunu, Genkur. ATASE Bşk.Yay., Ankara, 1992.

Bilgi, Nejdet. Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal Bey'in Yargılanması, Ankara, 1999.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3.Ordu Harekâtı, c.II, Genkur.Bşk.Yay., Ankara,1993.

British Documents On Foreign Affairs, Series B, Part II, Vol.I. Universty Publications of America, 1984.

Burdett, Anita L.P. Armenia- Political and Ethnic Boundries (1878-1948), London, 1998.

Burnaby, Fred On Horseback Through Asia Minor, vol.II, London, 1877.

Chalebian, Antranig, General Andranik and Armenian Revolutionary Movement, USA, 1988

Carthy, Justin Mc., Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus, (Çev.İhsan Gürsoy), Genkur.Bşk.Yay., Ankara, 1995.

Carthy, Justin Mc. Ölüm ve Sürgün, İstanbul, 1998

Cemiyet-i Akvam ve Türkiye'de Ermeni ve Rumlar, Dahiliye Nezareti Muhacirin Müdiriyyet-i Umumiye Müdüriyeti Neşriyatından: 6, İstanbul, 1337.

Çakmakçıyan, Hagop. A. Armenian Crithology and Evangelization of Islam, Leiden, 1965

Çay, Abdulhaluk. Her Yönüyle Kürt Dosyası, İstanbul,1994.

Dadrian, Vahakn N. Ulusal ve Uluslar arası Hukuk Sorunu Olarak Jenosid, İstanbul, 1995.

Dasnabedian, Hratch. History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksution (1890-1924), Milan, 1989

Deyrolle, Theophile. 1869'Da Trabzon'dan Erzurum'a (Çev: R.Ekrem Koçu), İstanbul1985.

Documents On British Foreign Policy, First Series, Vol.IV, VII, VIII, XIII, XV, XVII, London, 1952.

Doktor Fritz. Kürtler, Tarihî ve İçtimaî Tedkikat, İstanbul1334 (1918).

Dursunoğlu, Cevat. Millî Mücadelede Erzurum, Ankara1946.

Duru, Orhan. Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları, İstanbul1978.

Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi, (Yay.Haz: H.Erdoğan Cengiz) Ankara, 1983.

Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri, I- II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd ,Ankara, 2001.

Erol, Mine. Türkiye'de American Mandası Meselesi, Giresun, 1972.

Göğünç, Nejat Osmanlı İdaresinde Ermeniler, İstanbul, 1983

Gökdemir, A.Ender. Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti, Ankara, 1989.

Gürün, Kamuran. Ermeni Dosyası, Ankara, 1983.

Halaçoğlu, Yusuf. Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918), Ankara, 2001.

Helmreich, Paul C.. Sevr Entrikaları, (Çev.Şerif Erol), İstanbul, 1996.

Hocaoğlu, Mehmed. Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler, Ankara, 1976.

Hovannisian, Richard G. Armenia on the Road to Independence, Los Angeles, 1967

Hovannisian, Richard G. The Republic of Armenia, Vol.I, II, London, 1971.

Hovannisian, Richard G. The Historical Dimensions of the Armenian Question 1878-1923, The Armenian Genocide in Perspective, Edited by Richard Hovannisian, New Jersey 1987.

Howard, Harry. The Partition of Turkey, Newyork, 1966.

İttihat ve Terakkinin Son Yılları 1916 Kongresi Zabıtları, Sadeleştiren: Eşref Yağcıoğlu, İstanbul, 1992.

Jaeschke, Gotthard. Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, Ankara, 1991.

_____ . Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Ankara 1989.

Kalafat, Yaşar. Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, İstanbul, 1992.

Kafkas Kolordusu'nun 334 Senesindeki Harekât-ı Meşhudâtı Hakkında General Harbord Riyasetindeki Amerika Hey'etine Takdim Edilen Rapor Sureti, Erzurum, 1335/1919.

Karabekir, Kazım. Doğunun Kurtuluşu, Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi, (Yay.Haz. Enver Konukçu), Erzurum, 1990.

_____ . Ermeni Dosyası, İstanbul 1994.

_____ . İstiklâl Harbimiz, İstanbul, 1990.

Karacakaya, Recep. Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-192), Başbakanlık Devlet Arşivleri Gen. Müd. Yayınları, İstanbul, 2001

Kırzioğlu, Fahrettin. Millî Mücadelede Kars, I.Kitap, Belgeler, İstanbul, 1960.

Kirakosyan, DJ. Zapadnaya. Armenia Vyodı Pervoy Miravoy Vaynı (Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Batı Ermenistan), Erivan, 1971.

Koçaş, Sadi. Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklulardan Beri Türk- Ermeni İlişkileri, 3.Baskı, Ankara, 1970.

Konukçu, Enver. Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara, 1992.

Konukçu, Enver. Ermenilerin Yeşilyayla'daki Türk Soykırımını (11-12 Mart 1918), Ankara, 1990.

Köprülü, Orhan F. "1915 Ermeni Tehciri ve Pearl Harbour (7 Aralık 1941)", Bilge, c.7 (2001 Bahar), sayı:28.

Kurat, Aktes Nimet. Türkiye ve Rusya, Ankara 1990.

Küçük, Cevdet. Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897), İstanbul, 1986.

Lang , David Marshall. The Armenians : A People in Exile, London, 1988

Loti, Piyer. Türkler ve Ermeniler, İstanbul 1335.

Loti, Pierre. Sevgili Fransa'mızın Doğudaki Ölümü, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000.

Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, Çeviren: Seha L. Meray,Takım I, Kitap I, Cilt I, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

Nalbadian, Luis. The Armenian Revolutionary Movement, The Development of Armenian Political Parties Through the Nineteenth Century, Berkeley and Los Angeles, 1963

Nassibian, Akaby. Britain and the Armenian Question (1915-1923), London, 1984.

Norman, Yüzbaşı C.D., Ermenilerin Maskesi Düşüyor, (Yay.Haz:Yavuz Ercan), Ankara, 1993.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 36 cilt, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları, İstanbul, 1988.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Gen.Müd. Yay. Ankara 1994.

Öke, Mim Kemal. Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu (1918-1923), Ankara, 1992.

_____ . Ermeni Sorunu (1914-1923), İstanbul, 1996.

_____ . İngiliz Ajanı E.W.C. Noel'in "Kürdistan Misyonu" (1919), İstanbul 1992.

Önai, Sami. Milli Mücadele'de Öltü, Ankara, 1968.

Özçelik, İsmail. Millî Mücadele'de Güney Cephesi-Urfa, Ankara, 1992.

Öztoprak, İzzet. Kurtuluş Savaşında Türk Basını, Ankara, 1981.

Palmer, Alan. Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Üç yüz Yılı, Çeviren : Belkıs Dişbudak, İstanbul, 1995.

Piyer Loti, Türkler ve Ermeniler, İstanbul 1335/1919.

Ra'in, İsmail. Katlam-ı Ermeniyan Der Deveran-ı Selâtin-i Âli-i Osman, Tahran, 1351.

Rawlinson, Alfred. Adventures In the Near East (1918-1922), Newyork, 1924.

Renouvin, Pierre, Birinci Dünya Savaşı, İstanbul, 1993.

Safrastian, Arshak. Kurds and Kurdistan, London, 1948.

Sandwith, Humphry. A Narrative of The Siege of Kars, London, 1856.

Sarihan, Zeki. Kurtuluş Savaşı Günlüğü, 3 cilt, Ankara, 1993.

Solmaz, Gürsoy. Yaşayanların Dilinden Erzurum-Sarıkamış-Kars'ta Ermeni Zulmü (1918-1919), Van, 1995.

Sonyel, Salahi R. Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye'deki Eylemleri, Ankara, 1995.

Sonyel, Salahi R. Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, 2 cilt, Ankara, 1991.

Sonyel, Salahi The Great War and the Tragedy of Anatolia, Ankara, 2000

Soysal, İsmail. Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I (1920-1945), Ankara, 1989.

Sultan Abdülhamid, Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, İstanbul, 1999

Süslü, Azmi. Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Ankara 1990.

Süslü, Azmi. Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptığı Mezalim, Ankara, 1987.

Şahin, Enis. Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918), Ankara, 2002.

Şahin, Recep. Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları, İstanbul, 1988.

Talat Paşa'nın Anıları (Yay.Haz: Alpay Kabacalı), İstanbul,2000.

Tansel, Selahattin. Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, 4 cilt, İstanbul, 1991.

Terminassian, Anaide Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement, Cambridge, 1984.

Ternon, Yves, Ermeni Tabusu, İstanbul, 1993.

Turkish War For Indepence and Armenies, Genkur. Bşk. ATASE Arşivi Kütüphanesi, Tarihsiz .

Türk İstiklâl Harbi III,Doğu Cephesi,Genkur.Bşk.Yay., Ankara, 1995.

Türk İstiklâl Harbi, VIII, İdarî Faaliyetler, Genkur.Bşk.Yay., Ankara,1975.

Türk Muahede-i Sulhiyesi ve Mahiyet-i Hakikiyesi, Trabzon, Türk Matbaası, 1337 (1921).

Türkgeldi, Âli. Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi, Ankara, 1948.

Türkgeldi, Ali Fuad. Görüp İşittiklerim, Ankara, 1987.

Türközü, Halii Kemal. Osmanlı ve Sovyet Belgeleri, Ermeni Mezalimi, Ankara, 1982.

Ulugay, Osman. Amerika Basımında Türk Kurtuluş Savaşı, İstanbul, 1974.

Uras, Esat. Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul, 1976

Vartoogian, Jack Lewis. The Image of Armenia in European Travel Account of the Seventeenth Century, Colombia University Ph-D.,1974.

Walker, Christopher J. Armenia and Karabagh, London, 1991

2- MAKALELER

Ahmet Refik, "Türkiye'de Katolik Propagandası (Hazine-i Evraka Dosyasına Nazaran), Türk Tarihi Encümeni Mecmuası, sene:14, no:5(82).

Aslan, Yavuz. "Erzurum'da Ermeni Mezalimi Hakkında Kantarcızâde Hacı Mustafa'nın Hatıraları", Atatürk Üniv.Ata.İlk.ve İnk.Tar.Enst.Dergisi, I/6, 1993 Erzurum, s.85-104.

Atnur, İ.Ethem. "Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskân Meselesi", Ankara Üniv. T.İ.T.E. Dergisi, Atatürk Yolu, Yıl:4 sayı:14 (Kasım 1994), s.122-135.

Beydilli, Kemal. "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", Belgeler, XIII/17, TTK, Ankara1988, s.380-402.

Bostan, M. Hanefi. "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermenileri İskân Meselesi ve Bazı Gerçekler", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, sayı:57 (Aralık 1988).

Carthy, Justin Mc. "Ermeni Terörizmi: Zehir ve Panzehir Olarak Tarih", Ankara Üniversitesi Uluslararası Terörizm Sempozyumu, Ankara, 1984

Dadrian, Vahakn. "A Review of The Main Features of the Genocide" Journal of Political and Military Sociology, Vol. 22, No:1, Summer 1994.

Ertan, Temuçin F. "Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorunu", KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, c. II, Sayı:2 (Güz 2000)

Guroian, Vigen. "Armenian Genocide and Christian Existence",
Cross Currents, Fall 91, vol. 41.

Laçiner, Sedat. "Armenian Diaspora in Britain and The Armenian
Question", Armena Diaspora, London, New York, Berlin and Ankara
2001

Melson, Robert. "Paradigms of Genocide: The Holocaust, The
Armenian Genocide and Contemporary Mass Destructions", Annuals
of The American Academy of Political and Social Science, Nov.
1996, Vol. 548.

Mirzayev, Cafer Guli "Nahcivan Kendlerinde Andranik'in Türeddiği
Vahşilikler ve Ona Karşı Mubarezenin Teşkili", 21.Yüzyıla Girenken
Tarihe Dostça Bir Bakış: Türk-Ermeni İlişkileri, Ankara, 2000

Papazian Dennis R. "Armenians", <http://www.umd.umich.edu>

Papazian, Dennis R. "Lesson of Armenian Genocide Remains
Relavant to All Nations", Detroit Free Press, 21 April 1997

Sonyel, Salahi R. " Birinci Dünya Savaşı Günlerinde Türk-Ermeni
İlişkileri ve İngiliz Propagandası", Belleten, LVIII/222 (Ağustos
1972), s.377-449.

"Türkiye'de Kurulmak İstenen Amerikan Mandası, General Sames
G.Harbord'un Gizli Raporu", (Dergi Heyeti), Belgelerle Türk Tarihi
Dergisi, V/33 (Haziran 1970), s.11-14.

Türkmen, Zekeriya. "İşgal Yıllarında İstanbul'daki Uygulamalar;
Mütareke Döneminde Ermeniler Tarafından Kaçırılması ve
Hıristiyanlaştırılması", Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar
Dergisi, C. II, sayı: 2 (Güz 2000).

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

sakarya üniversitesi rektörlük basımevi